

Mart • 2018 • YIL 8 • SAYI 89 • ISSN 1309-9418 • Ulusal Aylık Süreli Yayın

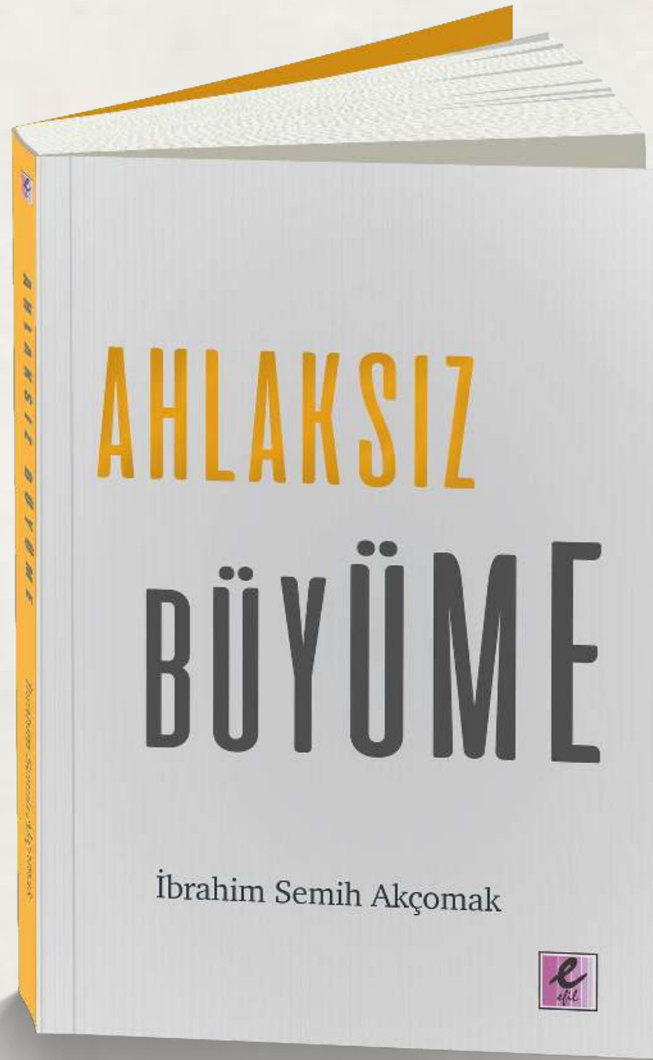
itd İKTİSAT VE TOPLUM

www.iktisatvetoplum.com

Kadının Adı Var İşi Yok

AHLAKSIZ BÜYÜME güvensizliği besler, güvensizlik ise ekonomik büyümeyi engeller.

İbrahim Semih Akçomak

İktisat ve Toplum Dergisi

www.iktisatvetoplum.com

•

Mart 2018
YIL 8 • SAYI 89
ISSN 1309-9418
Ulusal Aylık Süreli Yayın

•

Yayın Kurulu'na göndermek istediğiniz yazıları

ofc1962@gmail.com

iktisatvetoplum@gmail.com,
info@iktisatvetoplum.com

adreslerine gönderebilirsiniz.

•

İktisat ve Toplum Dergisi, Eflatun Basım Dağıtım Yayıncılık Danışmanlık Yatırım ve Tic. Ltd. Şirketi tarafından ayda bir yayınlanan yerel bir dergidir.

Bu dergide yayımlanan makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.

İktisat ve Toplum Dergisi, EBSCO veritabanı tarafından taranmaktadır.

Derginin Sahibi: Eflatun Basım Dağıtım Yayıncılık Danışmanlık Yatırım ve Tic. Ltd. Şirketi Adına;
Fethiye Çolak

Yazı İşleri Müdürü: Fethiye Çolak

Editör: Ömer Faruk Çolak

Editör Yardımcıları: Ada Merve Güngör, Gözde Yılmaz

Grafik Tasarım: Aysu Alagöz

Kapak Görseli: Sezai Özden

İdare Yeri: Eflatun Basım Dağıtım Yayıncılık Danışmanlık Yatırım ve Tic. Ltd. Şirketi
Bağcılar Mahallesi Şemsettin Günaltay Caddesi 283. Sokak Ata Apt. No: 9/7 06670
Çankaya/Ankara, Türkiye
Tel : (+90) 312 442 52 10
GSM : (+90) 541 232 00 96
Faks : (+90) 312 442 52 12
Web : www.iktisatvetoplum.com
e-posta : iktisatvetoplum@gmail.com, info@iktisatvetoplum.com

Baskı Tarihi: Mart 2018

Baskı: Sözkesen Matbaacılık Tic. Ltd. Şti.
İvedik O.S.B. 1518. Sokak Mat-Sit İş Merk. No: 2/40
Yenimahalle - ANKARA
Tel: 0312 395 21 10-395 59 07 • Faks: 0312 395 61 07
e-posta: sozkesen.mat@gmail.com

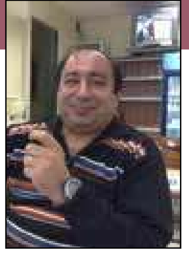
Dağıtım: Dünya Süper Veb Ofset A.Ş.
100. Yıl Mah. Hüseyin Karaaslan Cad. Melda Sokak
34204 Bağcılar - İSTANBUL • Tel: 0 217 681 19 02

İÇİNDEKİLER

05

21

39

Şeker Fabrikaları Özelleştirilmemeli

İktisat teorisini iktisatçılar inşa eder ancak, iktisat politikasını politikacılar uygular. Dolayısıyla iktisat politikasındaki başarısızlıklar da, başarılar da siyasetçilere aittir. Bugünlerde yıllarca methiyeler düzülen serbest dış ticaret politikaları büyük bir baskı altına girdi. ABD Başkanı Trump, çelik ve alüminyumdan başlayarak yeniden gümrük tarifelerini uygulamaya sokacağını ilan etti.

Trump'ın bu hamlesine, korumacılığın geri dönüşü dememek gerekir, olsa olsa yeni korumacılık ya da tarihsel temellerini de düşünürsek, yeni merkantilizm (ticari kapitalizm) diyebiliriz, çünkü Trump da merkantilistler gibi kendisi korumacı iken başkalarının liberal olmasını istiyor. Bu eğilimin küresel ölçekte genişlemesi dünya ticaret hacmini küçültecektir ancak, kim ne kadar etkilenir henüz belli değil. Trump'ın bu atağı kendisine ve partisine yarar getiri mi? Göreceğiz.

Dünya Korumacılığı Tartışırken Türkiye Özelleştirmeci

Korumacılığın öne çıktığı ve iktisat politikalarında kendine yer aradığı bu günlerde, Türkiye'de AKP hükümeti, şeker fabrikalarının on dördünü özelleştirme kararı verdi. Bu kararın iktisadi gerekçesi zayıf, hatta yanlış diyebiliriz. Dış ticaret açığı veren, tarım sektöründe net ithalatçı konumundaki Türkiye'nin bu hamlesinin altında sadece politikacıların tercihleri yatmaktadır. AKP hükümetleri hep özelleştirmeci oldular, üstelik bunu çoğu zaman yanlış uyguladılar; TEKEL, TÜRKTELEKOM, TÜPRAŞ özelleştirmeleri bariz örnekler olarak karşımızda iken, şeker fabrikalarının özelleştirilmesi doğru bir tercih değildir. Bundan dolayı bu özelleştirmeye karşı durmak zorundayız.

İTD'nin bu sayısı kadın ve ekonomi ağırlıklı. İyi bir sayı çıkardığımızı düşünüyoruz. Bu sayıda yer alan Fark Yaratanlarla Röportaj Köşesi'nin konuğu, Türkiye'nin ilk kadın jet pilotu Leman Bozkurt Altınçekiç. Leman Bozkurt Altınçekiç'i kızı Funda Aysel Altınçekiç'in anlatımıyla sizlere tanıtmaktan büyük mutluluk duymaktayız. Umarım sizlerin beğenisini alır.

Geçen sayıda söz ettiğimiz **Efil Ekonomi Araştırmaları Dergisi** (Efil Journal) Mart ayında kitapçıların raflarında yerini alıyor. Tüm akademisyenlerden kardeş dergimize destek vermelerini bekliyoruz.

Sevgiyle ve okuyarak kalın.

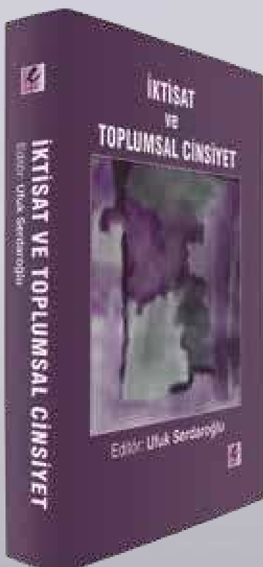
Ömer Faruk Çolak

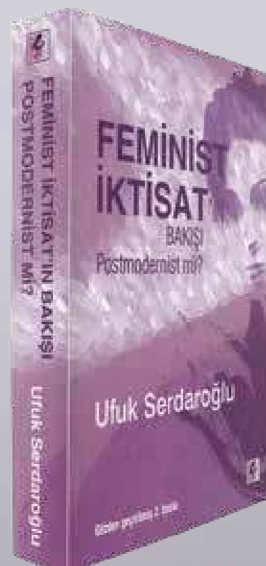
1857 yılında, New York'taki bir fabrikada çalışan binlerce kadın iyi çalışma koşulları için greve başlamasaydı;

kadının başkaldırabileceğine, susmayacağına, kendini ezdirmeyeceğine, hakkını savunabileceğine kimse inanmayacaktı.

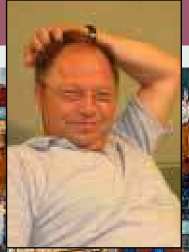
Kadının gücünden korkanlarsa onları kilitleyip yaktılar! Onca kadının katledildiği bu olayda, hakkımızı savunmamız için ilk adımı atan binlerce emekçi kadını

saygıyla anıyoruz!

Osman Aydoğuş
Ege Üniversitesi
aydogus35@gmail.com

Konutta Sıkıntılar Büyüyor

2009 Krizi'nden sonra Türkiye ekonomisinin en hızlı büyüyen sektörü inşaat oldu. İster altyapı ister bina şeklinde olsun, inşaat yatırımlarının ağırlığı giderek arttı ve ekonominin büyüme temposunun önemli belirleyicilerinden birisi haline geldi. Ne var ki, sektörde son zamanlarda sıkıntılar da hızla büyüdü. Geçtiğimiz yılın son çeyreğinde, ilk konut satışlarında yaşanan ve bu yılın Ocak ayında da devam eden hızlı gerileme, reel konut fiyatlarındaki sürekli düşüşler, konut maliyetlerindeki yüksek reel artışlar, konut ve inşaat kredilerindeki reel artışların yavaşlaması ve konut kredisi faiz oranının yüksekliği sıkıntılardan bazıları. Belli süreler için getirilen vergi teşviklerinin geçici rahatlama sağlayabildiği bu ortamda, doğal olarak inşaatta, özellikle de konutta balon/köpük oluşup oluşmadığı tartışması giderek yaygınlaşıyor.

İktisat ve Toplum Dergisinin Aralık 2017 sayısındaki yazımızda konut sektöründe hızlı büyüme ve çöküş döngülerini İspanya ve İrlanda örnekleriyle karşılaştırmalı olarak ele almış ve çeşitli göstergelerdeki gelişmeleri irdelemiş, özellikle İstanbul'da bir balon oluştuğu sonucuna varmıştık. 2010-2016 döneminde reel konut fiyatlarında ve fiyat/kira oranlarında gerçekleşen yüksek artışlara karşın, konutta balon/köpük olmadığını öne süren görüşler, kişi başına gelir artışı, demografik faktörler, fiyat beklentileri, faiz oranındaki değişmeler vb. pek çok etmenin de dikkate alınması gerektiğine haklı olarak dikkat çekiyorlar (Bu konuda yapılmış kapsamlı, ayrıntılı ve sorunu tüm boyutlarıyla

İstanbul'da konut sektöründe çok belirgin bir balon oluştuğunu, balonun 2016 yılının 2. yarısından itibaren sönmeye başladığını, sıkıntıların son iki yılda hızla arttığını ve daha da artacağını, önlem alınmaz ise sönmenin bir çöküşe dönüşmesi riski olduğunu söyleyebiliriz.

ele alan değerli bir çalışma için Tur [2017]'ye bakılabilir.[1]). Tur, reel konut fiyatlarında ve fiyat/kira oranında büyük artışlar olmasına karşın, fiyat/gelir oranı ve arz fazlası göstergelerindeki gelişmelerin konutta balon/köpük oluştuğu görüşünü desteklemediği sonucuna varıyor.

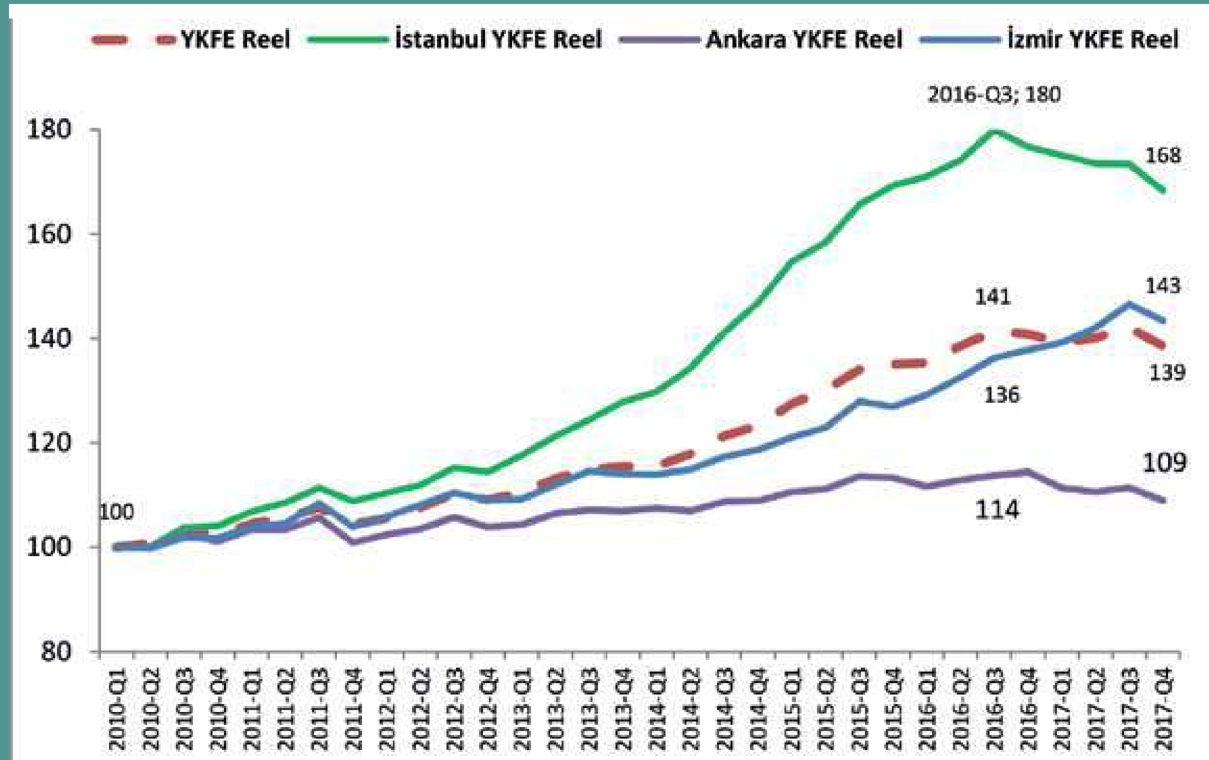
TCMB'nin hangi konut fiyat endeksine bakılırsa bakılsın, Türkiye'de 2010 sonrasında konut fiyatlarında hızlı ve yüksek reel artışlar yaşandığı açık bir olgu. OECD'nin Türkiye için hazırladığı fiyat/kira endeksindeki gelişmeler Türkiye'de fiyat/kira oranının yükseldiğini net olarak ortaya koyuyor. Buna karşılık, Tur'un TÜİK verilerinden hesapladığı fiyat/gelir oranları üç büyük ilde, 2010-2014 döneminde, önce aşağı doğru, sonra da yatay seyretmektedir. Tur'a göre, bu nedenle, konut fiyatlarında gelire göre aşırı bir artış söz konusu değildir.

Yine Tur'a göre, konut stokundaki değişimin bir göstergesi olarak kullanılabilecek yapı kullanım izni sayısı ile ilk satışlar arasındaki farkın gelişim eğilimi de, Türkiye'de güçlü bir arz fazlası birikimi olduğu yönünde sinyal vermemektedir. Bu görüşleri, sırasıyla ele alalım.

İstanbul'da Reel Konut Fiyatları ve Fiyat/Kira Oranı Aşırı Yükseldi

Balon tartışması ilk konut satışları ile ilgili olduğundan, reel fiyatların gelişimini TCMB'nin Yeni Konut Fiyat Endeksi'nden (YKFE) izlemeyi tercih ediyoruz. Reel YKFE'nin gelişimi Türkiye ve üç büyük il itibariyle Şekil 1'de verilmiştir. Yeni Konut Fiyat Endekslerini TÜFE Türkiye endeksi ve illerin TÜFE endeksleri ile indirgemek suretiyle reele dönüştürdük.

■ Şekil 1- Türkiye ve Üç Büyük İlde Reel Yeni Konut Fiyat Endekslerinin Gelişimi: 2010 -2017 (2010.Q1=100)

Kaynak: TCMB verilerinden kendi hesaplamalarımız.

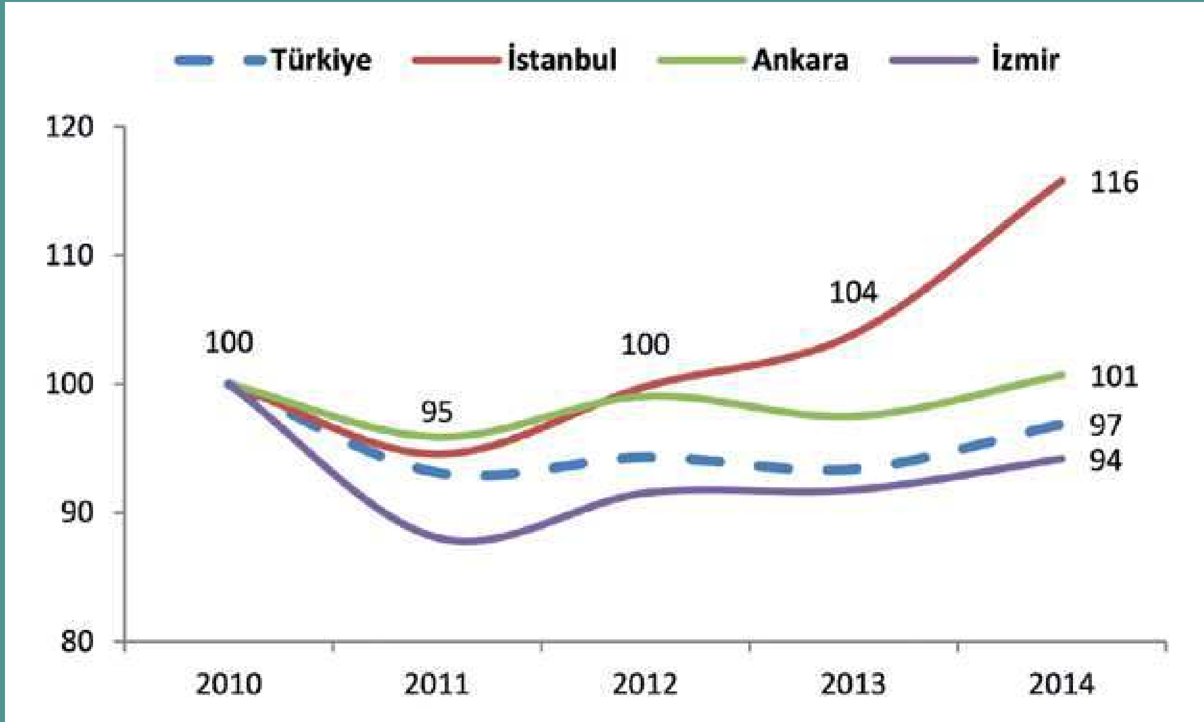
İller arasındaki ayrışma çok açık. İstanbul'da 2016'nın üçüncü çeyreği itibariyle birikimli reel fiyat artışı %80 gibi olağanüstü yüksek bir orana ulaşmıştır. Aynı dönemde reel fiyat artış oranı İzmir'de %36, Ankara'da sadece %14 ve Türkiye genelinde de %41'dir.

Fiyat/kira oranında durum nedir? Ne yazık ki, il düzeyinde fiyat/kira oranına ilişkin verilere sahip değiliz. OECD'nin Türkiye için hesapladığı fiyat/kira oranı sürekli bir artışla 2017 sonunda 130'un üzerine çıktı. İstanbul'da endeksin Türkiye ortalamasının çok daha üzerinde olduğu muhakkaktır. REIDIN verilerine göre ise 7 büyük ilde ortalama fiyat/kira oranı 2008 yılında 16 iken, 2017'de 20'ye çıkmıştır (Tur, 2017:5). Gayrimenkul piyasasını yakından takip eden uzmanlar İstanbul'da fiyat/kira oranının 25'e yaklaştığını ifade ediyorlar. Bu durumda İstanbul'da fiyat/kira oranının da diğer illerden ve Türkiye ortalamasından çok daha hızlı yükseldiğini ve çok daha yüksek değerlere ulaştığını öngörmek çok da yanıltıcı olmayacaktır.

İstanbul'da Fiyat/Gelir Endeksi de Aşırı Yükseldi

Şimdi de reel fiyat artışları ile kişi başına gelir artışları arasındaki ilişkinin nasıl geliştiğine bakalım. Bu amaçla yeni konut fiyat endeksleri ile kişi başına GSYH serilerini kullanarak, Türkiye ve üç büyük il için gelir/fiyat endeksleri oluşturduk. İl bazında kişi başına GSYH verileri 2014 yılına kadar mevcut olduğundan, hesaplamalarımız 2010-2014 dönemi ile sınırlı kaldı. Fiyat/gelir endekslerini elde etmek için önce kişi başına GSYH serilerini 2010 baz yıllı endekslere dönüştürdük; daha sonra, yine 2010 baz yıllı yeni konut fiyat endekslerini (YKFE), kişi başı GSYH endekslerine böldük. Bu yolla elde ettiğimiz fiyat/gelir endekslerini Şekil 2'de verdik.

■ Şekil 2 – Türkiye ve Üç Büyük İlde Fiyat/Gelir Endekslerinin Gelişimi: 2010-2014 (2010 = 100)

Kaynak: TCMB ve TÜİK verilerinden kendi hesaplamalarımız.

İstanbul'un fiyat/gelir endeksinin gelişimi açısından da İzmir ve Ankara'dan büyük ölçüde ayrıştığı net olarak görülüyor. İstanbul'da fiyat/gelir endeksinin yükselme eğiliminin 2016 yılının ilk yarısına kadar devam edeceğini, sonrasında ise kişi başına gelirde artış sürerken yeni konut fiyat endekslerindeki nominal artışların yavaşlamasına bağlı olarak gerileyeceğini öngörebiliriz.

İstanbul'da fiyat/gelir endeksi 2010-2014 arasındaki 5 yılda %16, 2011-2014 arasındaki 4 yılda ise %22 oranında yükseldi. İstanbul için konut fiyatlarındaki olağanüstü artışın önemli bir kısmının kişi başına gelirdeki artış ile açıklanamayacağı ortadadır.

İstanbul'da Reel Fiyatlar ve Talep Birlikte Arttı ve Azaldı

Balon oluşumunun en önemli göstergelerinden birisi, konut fiyatlarının reel olarak hızla yükseldiği dönemlerde, fiyat beklentilerinin yükselmesi nedeniyle spekülatif talebin ve dolayısıyla satışların da yükselmesi; buna karşılık, reel fiyatların sürekli gerilediği dönemde ise fiyat beklentilerinin bozulması nedeniyle spekülatif talebin ve satışların gerilemesidir. Gerçekten de, İstanbul'da 2013 yılının ilk 6 ayı ile 2016'nın ilk 6 ayı arasında yeni konut fiyatları reel olarak %44 oranında artarken, ilk konut satışları da %6 oranında artmıştır; buna karşılık son 1,5 yılda konut fiyatları reel olarak %7 gerilerken, ilk konut satışları da %4 oranında gerilemiştir.

Konut Satışları Düşmeye Devam Ediyor

2017 yılının son çeyreğinde ilk konut satışları 2016 yılının aynı çeyreğine göre Türkiye'de %7,1, İstanbul'da %6,6, Ankara'da %17,3 ve İzmir'de de %6,2 oranında geriledi. TÜİK'in son verilerine göre, satışlardaki gerileme 2018 yılının Ocak ayında da devam etti. İstanbul'da ilk konut satışları Ocak 2008'de Aralık 2017'ye göre %34,9, önceki yılın Ocak ayına göre ise %3,6 oranında geriledi. Gerilemede konutta ve konutla bağlantılı dayanıklı tüketim mallarındaki vergi teşviklerinin 2017 yılının 3. çeyreğinin sonunda sona ermiş olmasının önemli bir payı olduğu muhakkaktır. Öte yandan, ipotekli satışların ilk satışlar içindeki göreli payı hem Türkiye'de hem de üç büyük ilde hızla ve %25'in üzerindeki oranlarda gerilmeye devam etmiştir. Hiç kuşkusuz, bu durumda konut kredisi faizlerinin yüksek seyretmesinin payı büyüktür.

İstanbul'da Konut Stokları Artma Eğilimine Girdi

Konut stoklarına ilişkin elimizde hiçbir veri mevcut değil. Bununla birlikte, Tur (2017)'de önerildiği gibi, bazı sakıncalarına dikkat çekerek, konut kullanım izni ile ilk satışlar arasındaki farkı satılmayan, dolayısıyla konut stokuna eklenen (arz fazlası) konut sayısının bir göstergesi olarak kullanabiliriz. Bu göstergenin en büyük sakıncası, kentsel dönüşüm çerçevesinde yenilenen binalarda mülk sahiplerine ait dairelerin genellikle satış işlemine tabi olmadığı halde, kullanım iznine tabi olmasından kaynaklanıyor. Bu nedenle, kullanım izni ile ilk satış sayısı arasındaki fark, satılamayan konut sayısının (arz fazlasının) gerçekte olduğundan daha yüksek bir tahmincisi olacaktır. Kentsel dönüşüme ilişkin veri olamadığından, tahmindeki yanılgının büyüklüğü konusunda bilgimiz olmadığını da belirtelim. Tablo 1'de Türkiye'de ve İstanbul'da yapı kullanım izni ile ilk konut satışlarının ve aradaki mutlak ve oransal farkların gelişimi yıllar itibariyle verilmiştir.

■ Tablo 1-Türkiye'de ve İstanbul'da Yapı Kullanım İzin Belgesi ve İlk Satışların Gelişimi: 2013-2017 (1000 adet ve %)

	Türkiye					
	2013	2014	2015	2016	2017	Toplam
Yapı kullanım izni	724	767	724	750	821	3786
İlk satış	529	542	599	632	660	2962
Fark	195	225	125	118	161	824
Yüzde fark	37	42	21	19	24	28
	İstanbul					
Yapı kullanım izni	133	141	147	159	160	741
İlk satış	104	103	112	110	115	544
Fark	30	38	34	48	46	196
Yüzde fark	28	37	31	44	40	36

Kaynak: TÜİK, Yapı İzin İstatistikleri Haber Bültenleri'nden kendi derlememiz. 2013 İstanbul yapı kullanım izni rakamı diğer yıllara ait verilerden bizim tahminimizdir.

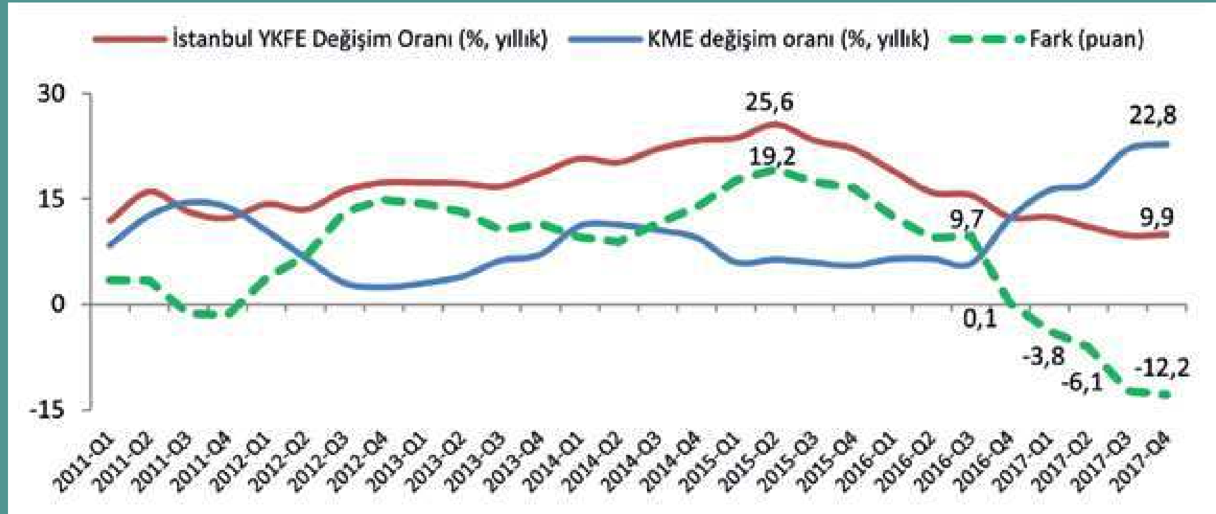

Fark, Türkiye'de 2014 sonrasında azalma eğilimindeyken İstanbul'da artma eğilimindedir. Birikimli olarak bakıldığında, son 6 yılda farkın Türkiye'de 824 bine, İstanbul'da ise 196 bine ulaştığı görülmektedir ki bu, hiç de küçümsenmeyecek bir arz fazlasına (stok artışına) işaret etmektedir. Üstelik bu rakamın içinde 2013 öncesindeki arz fazlaları yer almamaktadır. İstanbul'da 2017 yılında farkın ilk satışa oranı %40'a ulaşmıştır ki bu da, oranın bütün kusurlarına rağmen, İstanbul'da konut stoklarında çok büyük bir artış olduğunun açık göstergesidir.

Konut Maliyetlerinde Artışlar Devam Ediyor

İstanbul YKFE ve TÜİK'nin işçilik ve malzeme duğu Konut Maliyet Endeksi'nin (KME) değişim oranları ile aralarındaki farkın gelişimini Şekil 3'te verdik. 2015'in 2. çeyreğine kadar makasın fiyatlar lehine hızla açıldığı, sonrasında ise hızla kapandığı ve 2017 yılının 1. çeyreğinden itibaren tersine döndüğü açık olarak görülüyor. 2017'nin son çeyreğinde konut maliyetleri %22,8 artarken, yeni konut fiyatları sadece %9,9 oranında artmıştır. Yakın zamanda eğilimin değişmesi için herhangi bir neden de görünmemektedir. Fiyat/maliyet makasının fiyat aleyhine giderek açılmasının konut sektöründe kârları aşındıracağı ve zaten var olan sıkıntıları daha da artıracağı muhakkaktır. Nitekim aşağıda göreceğiz, öyle de olmuştur.

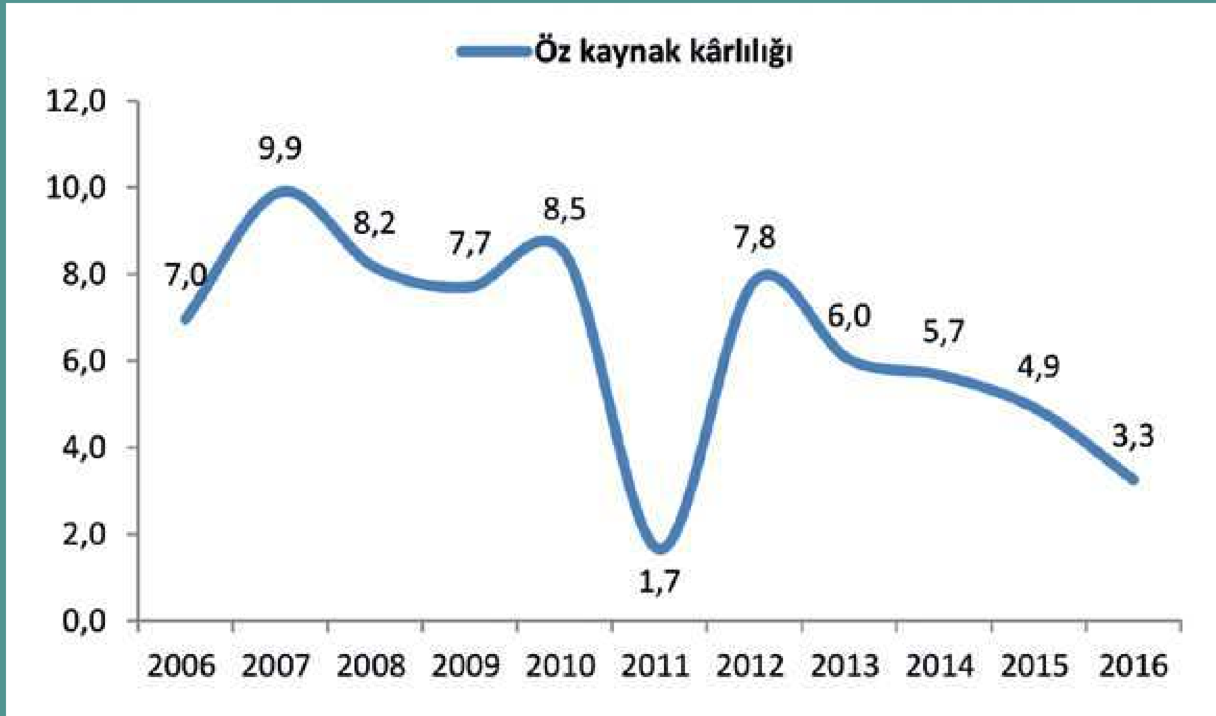
■ Şekil 3–Konut Maliyet Endeksi (KME) ve İstanbul YKFE'nin Değişim Oranlarının Gelişimi: 2010-2017 (%, önceki yılın aynı çeyreğine göre yıllık)

Kaynak: TCMB ve TÜİK verilerinden kendi hesaplamalarımız.

İnşaat sektöründe kâr oranlarının nasıl geliştiğine ilişkin verilere sahip değiliz. Buna karşılık, öz kaynak kârlılığının gelişimi, kârlılığın nasıl geliştiği konusunda iyi bir gösterge olabilir. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının, Girişimci Bilgi Sistemi (GBS) veri tabanından, inşaat sektörünün konsolide bilançolarından öz kaynak kârlılığını 2006-2016 dönemi için hesapladık ve Şekil 4'te verdik.

■ Şekil 4 – Öz Kaynak Kârlılığının Gelişimi: 2006-2016 (Dönem Net Kârı/Öz Kaynak, %)

Kaynak: Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, GBS verilerinden kendi hesaplamalarımız.

Şirket bilançolarının çoğu zaman gerçeklikle bire bir örtüşmediği bilenen bir olgudur. Bununla birlikte, 2006-2016 döneminde öz kaynak kârlılığının sürekli bir gerileme ile %10'lardan %3'lere inmiş olması, sektörde kârların hızla aşınma eğilimine girdiğine işaret ettiği muhakkaktır.

Sonuç olarak, bütün bu gelişmeler ışığında İstanbul'da konut sektöründe çok belirgin bir balon oluştuğunu, balonun 2016 yılının 2. yarısından itibaren sönmeye başladığını, sıkıntıların son iki yılda hızla arttığını ve daha da artacağını, önlem alınmaz ise sönmenin bir çöküşe dönüşmesi riski olduğunu söyleyebiliriz. Risk sanıldığından daha büyüktür. 2017 yılının son çeyreğinde tüketici konut kredileri stoku 191,4 milyar TL'ye, inşaat sektörü nakdi kredileri ise 187,7 milyar TL'ye çıkmıştır. Konut ve inşaat sektörü kredilerinin toplam kredi stokundaki payları sırasıyla %9,1 ve 8,9'a ulaşmıştır. Başka bir ifadeyle, toplam kredilerin neredeyse beşte biri inşaat ve konuta gitmiştir. Özellikle satışlardaki gerileme ve arz fazlasının yükselmesi eğiliminin devam etmesinin, finansal olarak güçlü olmayan, nakit sıkıntısı ve ödeme güçlüğü çeken firma sayısının, nihai olarak da iflasların artmasına yol açması kaçınılmazdır.

Öyle anlaşılıyor ki, 2017 yılındaki vergi teşvikleri ve kredi garanti fonu uygulamalarıyla sorunlar kısmen ertelenmiş ve vakit kazanılmıştır. Gidişatı, büyük ölçüde alınacak önlemler belirleyecektir.

Son Notlar

1. F. Tur'un bu değerli çalışmasının derli toplu bir özeti İTD'nin Ocak 2018 sayısında da yayımlandı (Tur, 2018).

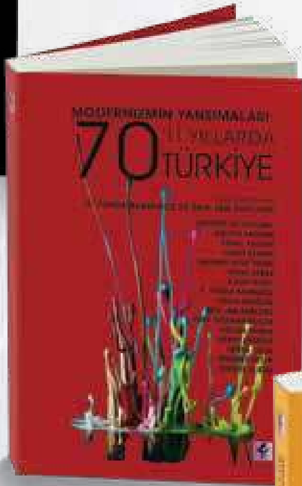
Kaynakça

- Aydoğuş, O. (2017), "Konutta Hızlı Büyüme ve Çöküş Döngüsü: İspanya, İrlanda ve Türkiye," *İktisat ve Toplum Dergisi*, 86, 7-14.
- Tur, F. (2017), "Konut Sektörüne Bakış: Balon, Köpük, Hava Kabarcığı," *TSKB Bakış*, Aralık 2017 (http://www.tskb.com.tr/i/content/32491Konut%20Sekt%C3%B6r%C3%BCne %20Bak%C4%B1%C5%9F_Balon-K%C3%B6p%C3%BCk-Hava%20Kabarc%C4%B1% C4 %9F%C4%B1%20-%20TSKB-BAKIS.pdf; erişim: 13.02.2018).
- Tur, F. (2018), "Gereksinim-Talep Ayırımı ve Arz Şokları Üzerinden Konut Piyasası Dinamikleri," *İktisat ve Toplum Dergisi*, 87, 81-87.

Modernizmin Yansımaları serisi,

Türkiye'nin Modernizm serüvenini, farklı disiplinleri bir araya getirerek Türkiye'nin geçirdiği süreçleri ve olayları özgün bir biçimde anlatıyor.

Ayça Tekin Koru
TED Üniversitesi
Ticaret Araştırmaları Merkezi
ayca.tekinkoru@tedu.edu.tr

Nazire Nergiz Dinçer
TED Üniversitesi
Ticaret Araştırmaları Merkezi
nergiz.dincer@tedu.edu.tr

Türkiye'de Firma Verimliliği

Türkiye'deki firmaların %97'sini oluşturan KOBİ'lerin verimliliğini artırmak için teşviklerin, öğrenme kapasitesi yüksek olan büyük firmalar eliyle arz zincirleri üzerinden KOBİ'lere ulaşması ve onların kurumsal dönüşümünün gerçekleştirilmesi ön şartının koyulması gerekmektedir.

Ülkemizin önündeki en önemli ekonomik hedefler sürdürülebilir büyüme ve kalkınmadır. Büyümenin sürdürülebilir şekilde devam ettirilebilmesi için üretim fonksiyonunun girdilerinden olan sermaye ve emeğin veya üretim yöntemini temsil eden teknolojinin artması gerekir. Geleneksel büyüme kuramlarına göre üretim faktörleri ve teknoloji haricinde bu fonksiyona doğrudan eklenmeyen ancak, üretim artığı olarak hesaplanabilen verimlilik, büyümenin en önemli bileşenidir.

Bu çerçevede, bu yazıda, TED Üniversitesi Ticaret Araştırmaları Merkezi tarafından gerçekleştirilen, verimlilik konusundaki en son firma seviyesindeki çalışmada (Dinçer ve Tekin-Koru, 2018) bulunan sonuçlardan bir derleme sunulacaktır.

Türkiye'de verimlilikten bahsedebilmek için iki gösterge kullanılabilir: İşgücü Verimliliği ve Toplam Faktör Verimliliği (TFV). İşgücü verimliliği, üretilen katma değerin çalışan sayısına oranı olarak hesaplanmaktadır. TFV hesaplamaları konusunda çok geniş ve halen gelişmekte olan bir literatür bulunmaktadır (Fried, Lovell ve Schmidt, 2008).

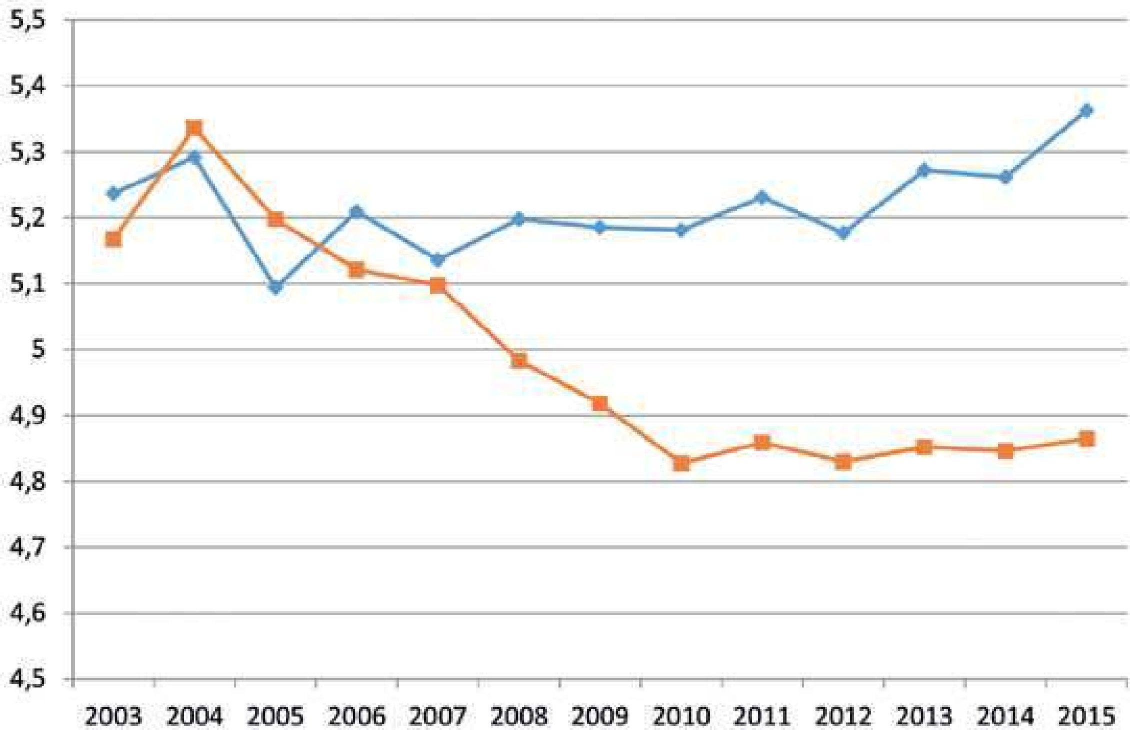
Dinçer ve Tekin Koru (2018) çalışmasında, 2003-2015 dönemi için Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) firma verisi kullanılarak üç farklı yöntemle verimlilik hesaplamaları yapılmıştır:

- İşgücü verimliliği
  - Üretim ve katma değer değişkenleri kullanılmıştır.
- Levinsohn-Petrin (2003) (LP) yöntemi ile TFV
  - Üretim ve katma değer değişkenleri kullanılmıştır.
  - Vekil (Proxy) Değişken: Enerji, Materyal, İhracat Statüsü
- Ackerberg, Caves & Frazer (2015) (ACF) yöntemi ile TFV
  - Üretim ve katma değer değişkenleri kullanılmıştır.
  - Vekil (Proxy) Değişken: Enerji, Materyal, İhracat Statüsü

TFV tahminlerinde kullanılan en önemli değişkenlerden biri sermaye stokudur. Türkiye firma verisinde sermayeye ilişkin veri bulunmamakta ve farklı yöntemlerle hesaplanması gerekmektedir. Taymaz, Voyvoda ve Yılmaz (2008) çalışmasında da vurgulandığı gibi yatırım verilerinin eksikliği, başlangıç sermaye stokunun bulunmaması gibi nedenlerle Türkiye için oluşturulan sermaye stoku değişkenleri tutarlılık sorunu içermektedir. Bu sorun, Şubat 2018 sayısındaki yazımızda detaylı şekilde ele aldığımız ve Türkiye üretiminin %65'ini oluşturan hizmetler sektöründe özellikle öne çıkmaktadır. Bu nedenle, bu yazıda verimlilik tartışması, işgücü verimliliği temel alınarak yürütülecektir.

Şekil 1, Türkiye'de 2003-2015 döneminde imalat sanayi ve hizmetler sektöründe işgücü verimliliğini göstermektedir. 2003-2007 yılları arasında imalat sanayi ve hizmetler sektöründe verimlilik benzer şekilde hareket etmiştir. Sonrasında, hizmetler sektörü verimliliği 2011 yılına kadar belirgin şekilde düşmüştür. Ancak, imalat sanayi verimliliği 2008 Küresel Finansal Krizi süresince istikrarlı bir seyir izlemiştir. Kriz sonrası dönemde ise, imalat sanayinin verimliliği artarken hizmetler sektörü verimliliğinin bir gelişme kaydetmediği görülmektedir.

■ Şekil 1. İmalat Sanayi ve Hizmetler Sektöründe İşgücü Verimliliği (Ağırlıklı)

Not: Mavi seri imalat sanayini, kırmızı seri hizmetler sektörünü temsil etmektedir. Sektörlerin işgücü verimliliği firma düzeyinde verimlilik rakamlarının firmanın sektör içindeki katma değer payı ile ağırlaştırılarak oluşturulmuştur.

Kaynak: TÜİK 20+ çalışanı olan firma verisi ile kendi hesaplamalarımız

Bu sonuçlar, Türkiye'nin kalkınması hususunda önemli çıkarımları da beraberinde getirmektedir:

- Küresel finansal krizin Türkiye ekonomisinde olumsuz verimlilik etkileri görülmüştür. 2015 yılı itibarı ile Türkiye GSYH'sinin %65'ini oluşturan hizmetler sektörünün diğer orta-yüksek gelirli ülkeler grubundaki payı %55 seviyesinde kalmaktadır. Bir taraftan, hizmetler sektörü verimliliğindeki belirgin düşüşün krizin uzun dönemli olumsuz etkilerini artırması; diğer taraftan, imalat sanayindeki verimliliğin kriz olmasaydı gelebileceği seviyeye gelememiş olması, krizin Türkiye'ye uzun dönemli ekonomik maliyetinin kısa dönemde hissedilenden çok daha fazla olabileceğini işaret etmektedir.
- Yüksek verimliliğin uzun dönemde yüksek potansiyel büyümeye dönüşmesi göz önüne alındığında, hem Türkiye'de imalat sanayi ve hizmetler sektörünün kompozisyonu hem de bu sektörlerin verimliliğinin krizden olumsuz etkilenmiş olmasının ülkenin potansiyel büyüme oranını düşüreceği açıktır.
- Türkiye'de verimliliğin ve sektörel kompozisyonun ima ettiği iki önemli politika çıkarımı bulunmaktadır: (i) Türkiye'de verimlilik konusunda desteklenmesi gereken sektör, hizmetler sektörüdür. (ii) Zaten verimliliği göreli olarak yüksek ve istikrarlı seyreden imalat sanayinin üretim kompozisyonundaki payını artıracak politika araçlarının kullanılması gerekmektedir.

Verimlilik Büyümesi

Tablo 1 imalat sanayinde verimlilik büyümesini 2003-2015 dönemini kapsayacak şekilde sunmaktadır. Şubat 2018 sayısında çıkan yazımızda bahsettiğimiz gibi Türkiye'de imalat sanayinin teknoloji kompozisyonu maalesef sofistike değildir. Tablo 1'de görüldüğü gibi son 13 yılda gerçekleşen üretim teknolojisi değişimi büyük ölçüde düşükten, orta-düşük teknolojiye doğru gerçekleşmiştir. Öte yandan, bu süreçte, zaten payı çok düşük olan yüksek teknolojili ürünlerin katma değer içindeki payı daha da azalmıştır.

Teknoloji sınıflandırmasında imalat sanayi verimliliği incelendiğinde, teknoloji seviyesi arttıkça verimlilik büyümesinin de arttığı görülmektedir. Ancak, burada tek istisna, orta-düşük teknolojili üretimin verimlilik büyümesinin en alt seviyede olmasıdır. Türkiye için kötü haber ise hem katma değerin hem ihracatın bu sektörde artma gösterdiğidir.

Bir başka deyişle, Türkiye'de imalat sanayinin verimliliği artmakta ancak, teknoloji kompozisyonu en düşük verimlilik büyümesi gösteren orta-düşük teknoloji sınıfına doğru evrilmektedir!

Tablo 1. İmalat Sanayi Teknoloji Sınıflamasına Göre Verimlilik Büyümesi ve Diğer Seçilmiş Göstergeler (%)

Teknoloji Sınıflaması	2003-2015	2003		2015	
	Verimlilik Büyümesi	Katma Değer	İhracat	Katma Değer	İhracat
Düşük	1,15	43,39	33,74	37,04	31,82
Orta-Düşük	0,53	26,70	21,68	31,78	26,05
Orta-Yüksek	2,80	24,82	43,25	27,39	40,71
Yüksek	5,82	5,10	1,33	3,79	1,42

Kaynak: TÜİK 20+ çalışanı olan firma verisi ile kendi hesaplamalarımız

Tablo 2 hizmetler sektöründe verimlilik büyümesini 2003-2015 dönemini kapsayacak şekilde göstermektedir. Telekom ve sağlık haricinde tüm hizmetler sektörü gruplarında dönem içerisinde verimlilik kayıpları yaşanmıştır.

Sağlık sektörünün katma değer içindeki payı oldukça düşüktür ancak, uzun dönem büyüme düşünüldüğünde bu sektörün önem arz ettiği açıktır. Telekom ise 2003-2015 döneminde verimliliği en çok artan hizmetler sektörü olmasına rağmen Türkiye'de hizmetler sektörü katma değeri içindeki payı yarı yarıya azalmıştır.

Verimlilik büyümesi en düşük olan hizmetler sektörü ulaştırmadır. Bu sektörün katma değeri 2003 yılında %13 iken, 2015 yılında %15'e çıkarak sınırlı bir büyüme kaydetmiştir.

■ Tablo 2. Hizmetlerin Sektörleri Gruplarında Verimlilik Büyümesi ve Katma Değer Payları (%)

	Verimlilik Büyümesi	Katma Değer Payı	
Hizmet Sınıfı	**2003-2015**	**2003**	**2015**
İşletmecilik Hizmetleri	-4,30	7,74	16,59
İnşaat	-1,82	10,26	13,93
Telekom	3,99	14,57	6,53
Dağıtım	-2,29	44,25	30,87
Eğitim	-0,20	1,21	3,69
Sağlık	2,23	2,19	4,44
Diğer	-1,75	0,33	0,21
Sanat/Eğlence	-0,44	0,74	0,71
Ulaştırma	-4,83	13,37	15,18
Turizm	-1,15	5,34	7,86

Kaynak: TÜİK 20+ çalışanı olan firma verisi ile kendi hesaplamalarımız

Türkiye'de 2003-2015 döneminde imalat sanayi ve hizmetler sektörlerinde verimlilik büyümesi en yüksek olan sektörler bilişim hizmetleri, bilgisayar ve elektronik hizmetleri ve ilaç sanayi olmuştur. Öte yandan, en düşük verimlilik büyümesi ise reklamcılık, mimarlık ve mühendislik ve destek hizmetleri gibi hizmet sektörlerinde gerçekleşmiştir.

Görünen odur ki; teknoloji bileşeni daha yüksek ve nitelikli-emek-yoğun hizmet sektörleri Türkiye'de yüksek verimlilik büyümesi göstermektedir. Diğer taraftan, hizmetler sektörünün çoğunluğunu oluşturan niteliksiz-emek-yoğun alt sektörler ise en düşük verimlilik büyümesini sergilemiştir. Dolayısıyla, hizmetler sektörünün verimlilik açısından oldukça heterojen bir yapıya sahip olduğunu söylemek yerinde olur. Bu durumda, bu sektörü hedef alan politikaların bu gerçeği göz önüne alması politikaların etkinliği açısından önem arz etmektedir.

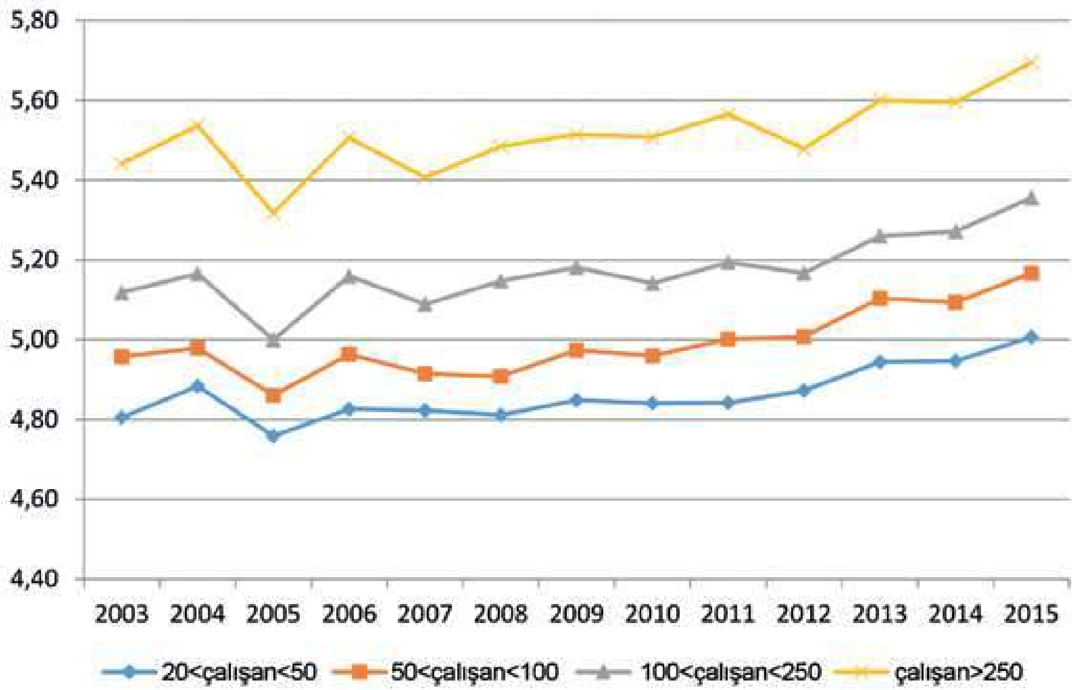
Firma Büyüklüğüne Göre Verimlilik

Uluslararası ticaret yazınında son 15 yıla damgasını vurmuş olan heterojen firma modelleri (Melitz, 2003 ile başlayan) verimlilik ve firma büyüklüğü arasındaki pozitif ilişkiyi öne çıkarmaktadır. Firma büyüklüğünü ölçmekte kullanılan çalışan sayısı ya da katma değer arttıkça firmalar daha verimli hale gelmektedirler.

Şekil 2 ve 3, sırasıyla, imalat sanayinde ve hizmetler sektöründe istihdam gruplarına göre işgücü verimliliğini göstermektedir. Şekillerde dört adet firma büyüklüğü grubu bulunmaktadır: (i) küçük firma, 20-50 arası çalışan; (ii) orta-küçük firma, 50-100 arası çalışan; (iii) orta-büyük firma,100-250 arası çalışan; (iv) büyük firma, 250 üstü çalışan. Kullanılan veri setinde 1-20 arası çalışanı olan firmalar bulunmamaktadır.

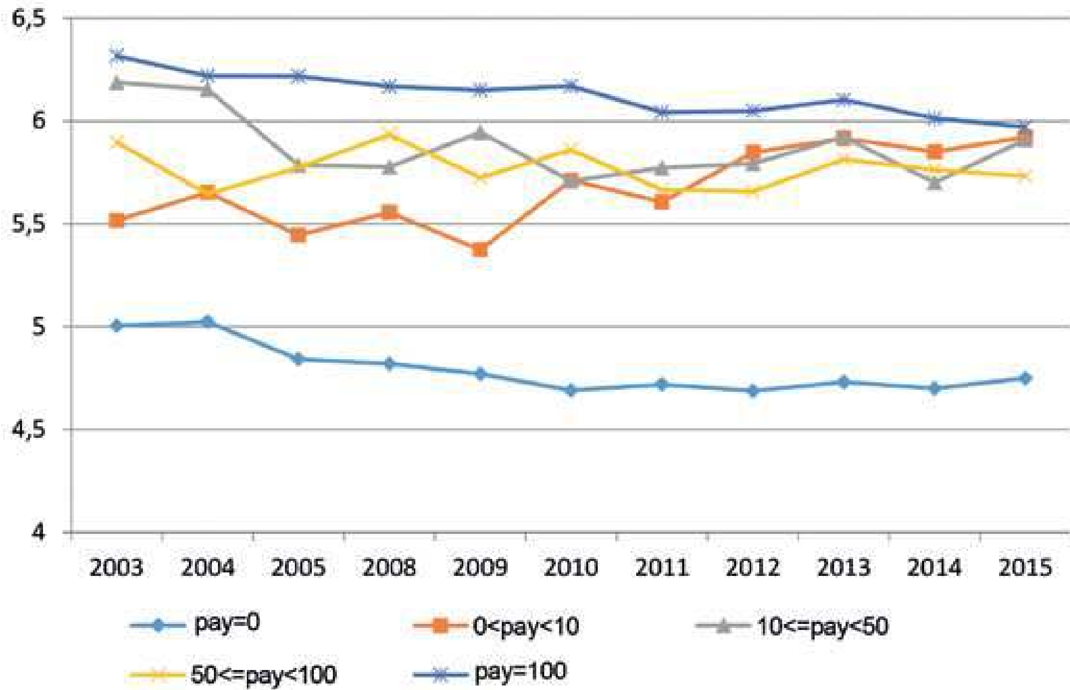
Şekil 1 ve Şekil 2'de görüldüğü gibi 2003-2015 döneminde, her 4 istihdam grubunun verimlilik seviyesi birlikte hareket etmektedir ve konjonktürün etkisi firma büyüklükleri için benzer seyretmiştir. Bununla birlikte, Türkiye'de de heterojen firma yazınını destekler nitelikte, firma büyüklüğü ile verimlilik arasında pozitif bir ilişki mevcuttur. Her iki şekilde de öne çıkan bir husus ise büyük firmaların ve KOBİ'lerin verimlilikleri arasında büyük bir fark olmasıdır.

■ Şekil 2. İmalat Sanayinde İşgücü Verimliliği: İstihdam Grupları

Kaynak: TÜİK 20+ çalışanı olan firma verisi ile kendi hesaplamalarımız

■ Şekil 3. Hizmetler Sektöründe İşgücü Verimliliği: İstihdam Grupları

Kaynak: TÜİK 20+ çalışanı olan firma verisi ile kendi hesaplamalarımız

Bu analizin ima ettiği politika çıkarımı, geçen on beş yıl boyunca KOBİ'lere verilen teşviklerin bu firmaların verimliliklerini artırma yönünde önemli bir etken olmadığıdır. Ticaret yazınında da eğer kaynaklar büyük firmaya yönelirse ihracat ve büyümede başarılı olacağı öne sürülmektedir (Freund, 2016).

Dolayısıyla, Türkiye'deki firmaların %97'sini oluşturan KOBİ'lerin verimliliğini artırmak için teşviklerin, öğrenme kapasitesi yüksek olan büyük firmalar eliyle arz zincirleri üzerinden KOBİ'lere ulaşması ve onların kurumsal dönüşümünün gerçekleştirilmesi ön şartının koyulması gerekmektedir.

Yabancı Sermaye Payına Göre Verimlilik

Çalışmada beş yabancı sermaye payı grubu bulunmaktadır: (i) yerli, (ii) %10'a kadar yabancı payı; (iii) %10-50 arası yabancı payı; (iv) %50-100 arası yabancı payı; (v) %100 yabancı payı.

Türkiye'de yabancı sermayeli firma oranı oldukça düşüktür. Öyle ki tamamı yerli firmaların payı %96'nın üstündedir (Tablo 3).

■ Tablo 3. Yabancı Sermaye Payı, 2003-2015

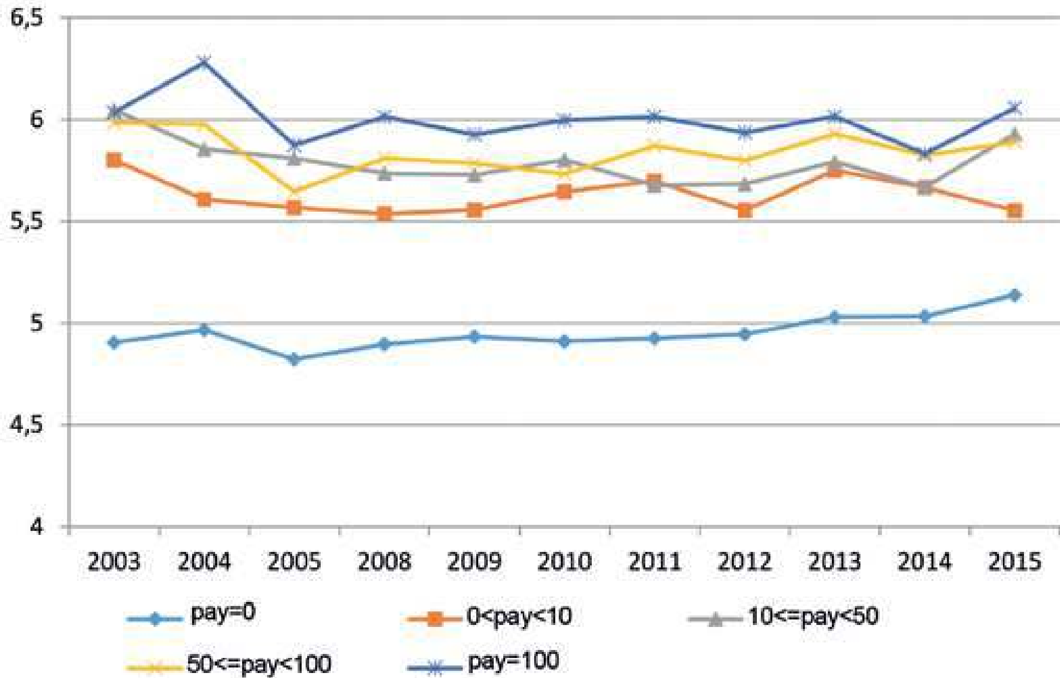
Yabancı Sermaye Payı	**%**
Yerli	96,7
0<pay<10	0,2
10<=pay<50	0,5
50<=pay<100	1,2
Yabancı	1,4

Kaynak: TÜİK 20+ çalışanı olan firma verisi ile kendi hesaplamalarımız

Şekil 4 ve 5, sırasıyla, imalat sanayinde ve hizmetler sektöründe yabancı sermaye payı gruplarına göre işgücü verimliliğini göstermektedir. Tamamen yerli firmalar, az bir oranda bile olsa yabancı paya sahip firmalara göre oldukça düşük bir verimliliğe sahiptir. Bu da Türkiye'de yabancı yatırımları artırmanın gereğini gösteren önemli bir husustur.

Şekil 5'te gözlemlenen en çarpıcı sonuç, hizmetler sektöründe küçük oranda bir yabancı payın bile bu firmaları yerli firmalara oranla çok daha verimli bir seviyeye taşıdığıdır. Türkiye'deki hizmet sektörü firmalarının pek çoğunun yapısının kurumsallaşmadan uzak olduğu göz önüne alındığında, çok küçük bir yabancı ortaklığın bile bu anlamda büyük ilerleme sağlayacağı açıktır.

■ Şekil 4. İmalat Sanayinde İşgücü Verimliliği: Yabancı Sermaye Payı Grupları

Kaynak: TÜİK 20+ çalışanı olan firma verisi ile kendi hesaplamalarımız

Sonuç

Türkiye'de uzun dönem sürdürülebilir büyüme ve kalkınmanın ön koşulu olan verimliliğin imalat sanayi ve hizmetler sektörlerinde oldukça farklı seviyelerde ve eğilimlerde seyrettiği görülmektedir. Analiz dönemi olan 2003-2015 yılları arasında, imalat sanayindeki firmaların verimliliği istikrarlı bir yapı izlerken, hizmetler sektöründe keskin düşüşler kaydedilmiştir. Ayrıca firma büyüklüğündeki artışın ve yabancı sermaye payının firmaların verimliliğini artırıcı etkisi olduğu saptanmıştır.

Son tahlilde, bu yazıda ortaya konan tüm bu bulguların, Tablo 4'te sunulan yapı ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Tablo 4, ele alınan 13 yıllık dönem için, imalat sanayi ve hizmetler sektörü ayrımında firmaların giriş çıkış istatistiklerine dair bilgi vermektedir. Bir başka deyişle ortalama bir firmanın piyasa ömrünün kaç yıl olduğunu göstermektedir.

Tablo 4. Türkiye'de Firmaların Piyasa Ömrü (2003-2015)

Firmanın Piyasada Kaldığı Yıl Sayısı	Sanayi (%)	Hizmetler (%)	Toplam (%)
1	19,85	26,92	22,50
2	15,01	18,86	17,16
3	11,17	12,83	12,21
4	9,42	9,90	9,83
5	8,15	8,08	8,48
6	8,66	8,63	9,27
7	3,31	2,66	2,92
8	4,38	4,64	4,85
9	2,38	1,37	1,84
10	3,23	1,56	2,30
11	4,18	1,68	2,79
12	3,07	0,95	1,80
13	7,17	1,84	4,05

Kaynak: TÜİK 20+ çalışanı olan firma verisi ile kendi hesaplamalarımız

Görüldüğü üzere Türkiye'de firmaların %50'sinden fazlası üç veya daha az yıl piyasada kalabilmektedir. İmalat sanayinde, 2003-2015 döneminin tümünde piyasada olan firmaların oranı %7 iken, bu oran hizmetler sektöründe %2'nin altındadır.

Bu, Türkiye için oldukça ciddi bir sorundur. Şöyle ki, piyasa ömrü bu kadar kısa firmalardan oluşan bir yapı ile Türkiye'nin kurumsallaşma, verimli üretim ve ihracat ağı oluşturma potansiyeli çok düşüktür.

Start-up ve girişimciler bir ülke için elbette önemlidir ve desteklenmelidir. Bu girişimlerin hayatta kalma oranının düşük olduğu bilinen bir gerçektir ve normaldir. Ancak, bir ülkede piyasaya giriş çıkış yapan firmaların sayısının bu kadar yüksek olması sadece start-up ve girişimci olgusuyla açıklanamaz.

Türkiye'de yıllardır süregelen bir KOBİ destekleme furyası mevcuttur. Verilen teşviklerin gerekçesi ve etkisi çoğunlukla incelenmemekte ve böylelikle bir anlamda kaynakların nasıl kullanıldığı ve belki de heba edildiği bilinmemektedir. Diğer taraftan, KOBİ'lerin finansmana erişiminin kısıtlı olduğu ve desteklenmesi gerektiği bir gerçektir ancak, bu desteklerin yanlış KOBİ'lere verilmesinin engellenmesi açısından verilen teşviklerin etki analizlerinin yapılması gereğinin anlaşılması elzemdir.

Ayrıca, özellikle son yıllarda Kredi Garanti Fonu (KGF) eliyle verilen desteklerin mahiyeti de tartışılmalıdır. KGF'nin gerçekte ölmesi gereken KOBİ'leri, yaşam destek ünitesinde hayatta tutan, bir başka deyişle "zombi" firmalar yaratan bir destek mekanizması olduğu şu sıralar birçok çevrede tartışılmaktadır.

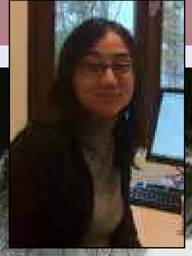
KOBİ konusu, böyle kısıtlı çerçevede ele alınmayacak kadar uzun bir konudur. Bir başka yazımızda ayrıntılı olarak ele alacağız.

Kaynakça

- Ackerberg, D. A., Caves, K., & Frazer, G. (2015). Identification properties of recent production function estimators. *Econometrica*, 83(6), 2411-2451.
- Dincer N.N. ve Tekin-Koru, A. (2018). The Evolution of Firm-Level Productivity in Turkey in 2000s. Mimeo.
- Fried, H. O., Lovell, C. K., & Schmidt, S. S. (Eds.). (2008). The measurement of productive efficiency and productivity growth. Oxford University Press.
- Freund, C. (2016). Rich People Poor Countries: The Rise of Emerging-Market Tycoons and their Mega Firms. Peterson Institute for International Economics.
- Levinsohn, J., & Petrin, A. (2003). Estimating production functions using inputs to control for unobservables. *The Review of Economic Studies*, 70(2), 317-341.
- Melitz, M. J. (2003). The impact of trade on intra-industry reallocations and aggregate industry productivity. *Econometrica*, 71(6), 1695-1725.
- Taymaz, E., Voyvoda, E., & Yılmaz, K. (2008). Türkiye imalat sanayiinde yapısal dönüşüm, Üretkenlik ve Teknolojik Değişme Dinamikleri. Economic Research Center Working Papers in Economics, 8(04).

Gülay Günlük Şenesen
İstanbul Üniversitesi
gulaygs@istanbul.edu.tr

Yelda Yücel
İstanbul Bilgi Üniversitesi
yyucel@bilgi.edu.tr

Dirlik Temelli Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçelemede Sürdürülebilirlik: Gaziantep İçin Bir Değerlendirme[1]

"Üç dört günde yaptığı bir el işini kişinin 3 liraya satmasına üzülüyorum. Sigara parasına dahi değil. Herkes yaptığından ya da bir pazar yeri olmadığından ucuza gidiyor. Üç beş kişi için dükkân açacak hali yok ya…" (Kadın1, Mahalle5, evli)

"(Belediyenin halk gününe) ben çok kere gittim; ama bir sonuç alamadım. Hatta bir kez ekmek kulübesi verin bana, ben işleteyim dedim, eşim rahatsız evde… Dilekçe yaz ver dediler, verdim ama bir sonuç alamadım." (Kadın3, Mahalle5, evli)

"Ekmek kartı veriyor belediye, ekmeği oradan alıyoruz, belediyenin başka hiçbir yararı yok." (Kadın4, Mahalle4, evli)

"Kurslar terminal tarafına açıldı geçen sene, bu sene de varmış, servisle getirip götürüyorlar, yemek de var uygun fiyata. Ama bizim çocuklar var okula giden, öğlende eve yemeğe geliyorlar, nasıl gidelim?" (Kadın3, Mahalle3, evli)

"Buralarda hava kararınca dolaşılmaz, merkezde gezilir…" (Kadın3, Mahalle4, evli)

Kadınsız Kentler (2017: 375-390)

Dilimizde "yaşayış, hayat, sağlık, varlık, geçim, huzur, erinç ve (Osmanlı Devleti'nde) bir hizmete karşılık olmak üzere bir kimseye devletçe verilen aylık veya bir yere bağlı gelir" gibi çok çeşitli anlamlara denk düşen dirlik (well-being) kavramı, bu tanımlamalardan da anlaşılacağı gibi çok boyutlu, nesnel ve öznel faktörleri aynı anda içeren karmaşık bir durumu ifade eder.

Dilimizde “yaşayış, hayat, sağlık, varlık, geçim, huzur, erinç ve (Osmanlı Devleti'nde) bir hizmete karşılık olmak üzere bir kimseye devletçe verilen aylık veya bir yere bağlı gelir” gibi çok çeşitli anlamlara denk düşen *dirlik (well-being)* kavramı, bu tanımlamalardan da anlaşılacağı gibi çok boyutlu, nesnel ve öznel faktörleri aynı anda içeren karmaşık bir durumu ifade eder. Bu kavram aynı zamanda kadınlar ve erkeklerin yaşam pratiklerinde farklı süreçlere denk düşmektedir. Yukarıda alıntıladığımız *Kadınsız Kentler* (2017) kitabının saha çalışmasından örneklerde olduğu gibi, dirlik kadınların yaşamında emeğinin karşılığını alıp alamamasında, ürününü satacak yer bulup bulamamasında, taleplerini iletip iletememesinde, kamu yardımlarına ulaşıp ulaşamamasında, çocuklarının bakımını üstlenecek bir yer bulup bulamadığında, bu yüzden eğitim ve iş imkânlarının kısıtlanıp kısıtlanmadığında, kentin güvensizliğinde veya başka pek çok biçimde kendini gösterebilir. Bu nedenle, kadınlar ve erkekler için dirliğin farklı boyutlarının göz önünde bulundurulması (başta yerel yönetimlerde olmak üzere) kamu politika tasarım ve uygulama süreçlerinin etkinliği için yaşamsaldır. Bunun için, örneğin bir belediyenin hizmetlerinin yararlanıcısı kişilerin dirliğini, daha dar bir ifadeyle yaşam kalitesini anlayabilmesi; bunun için ise, kuramsal/kavramsal çerçeve, ölçüm araçları ve yöntemleri geliştirebilmesi gerekir.

Amartya Sen, Martha Nussbaum ve Ingrid Robeyns’in ekonomi yazınına kazandırdığı *yapabilirlikler (capabilities)* yaklaşımı, dirliği ölçmek ama aynı zamanda bu konuya feminist açıdan yaklaşmak için çok elverişli bir çerçeve sunmaktadır. Bu yaklaşıma göre, bireyin dirliği, kişinin kendi seçimlerinin sonucunda kişinin yapabildiği ve olabildiği durumların, yani, “*işlevsellikler*”in (functionings) bir sonucudur. Örnek vermek gerekirse, bunlar eğitimli, sağlıklı olma, sokağa çıkabilme, boş zamanlarını değerlendirebilecek faaliyetler içinde olabilme, sağlıklı olma, sosyal ilişkiler içinde yer alma gibi durumlardır. “*Yapabilirlikler*” (capabilities) ise bu işlevselliklerin erişilebilir fırsatları olarak tanımlanmaktadır, çünkü kişi ancak sunulan fırsatlara erişim imkânı varsa, bu fırsatlar içinden kendi yaşamak istediği yaşamı gerçekleştirebilme özgürlüğüne sahip olabilir. Tıpkı belediyenin servisle getirip götürdüğü, hatta buralarda yemek bile sağladığı kurslara çocuğunun bakımı nedeniyle gidemeyen kent sakini kadının itirazında olduğu gibi, fırsatların olması kadınların ona erişebilir olduğu anlamına gelmez.

Nussbaum (2003) “temel insani yapabilirlikler” adını verdiği bir liste oluşturmuştur. Bu listede yer alan 10 temel yapabilirlik şunlardır: Normal bir sürede insanca bir yaşam sürebilme; bedeni olarak sağlıklı olma; bedensel bütünlüğe sahip olma; duyuları, hayal gücünü, düşünme ve mantığını kullanabilme; duygulanabilme; iyiyi ayırt edebilme ve kişinin kendi yaşam planı üzerinde tasarrufu olabilmesi; duygusal yakınlık kurabilme; bitki, hayvan ve çevreyle ilişkili, onlara değer vererek yaşayabilme, oyun oynayabilme/eğlenme, kişinin çevresine toplumsal katılım ve mülk edinebilme yoluyla etkide bulunabilmesi.

Yerel yönetimler yukarıda saydığımız temel yapabilirlikler kümesini etkileyebilme ihtimalleri nedeniyle bireysel ve toplumsal dirliğin sağlanmasında önemli aktörler olarak işlev görürler. Örneğin; bir belediye parkların, durak sayılarının ve aydınlatmanın artırılması gibi, kadınların lehine sağladığı her türlü hizmet ile dirliğe olumlu katkı yapacak fırsatları sunabilir; ama aynı şekilde, kadın ve erkekler arasındaki cinsiyet ayrımcılığının farkında olmayan bir belediye, çeşitli kesimlerin farklı ihtiyaçlarını dikkate almadığında var olan eşitsizlikleri derinleştirebilecek bir etkide de bulunabilir.

Bütünlüklü bir perspektif olarak yapabilirlikler yaklaşımı daha sonra toplumsal cinsiyete duyarlı bütçe çalışmalarında oldukça yaratıcı bir yönteme esin kaynağı olmuş ve bu yöntem *Dirlik Temelli Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme* (Well-Being Gender Budgeting) adını almıştır (Addabbo 2016; Günlük-Şenesen vd. 2017; Yücel ve Günlük-Şenesen, 2018).

Günümüzde genellikle uygulanan toplumsal cinsiyete duyarlı bütçe uygulamalarından farklı olarak Dirlik Temelli Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme (DTCDB), bireylerin yapabilirliklerine odaklanır ve özellikle kamusal otoritelerin faaliyetlerinin söz konusu bölgede yaşayan kadın ve erkeklerin yapabilirliklerini ne derecede iyileştirdiğini ortaya çıkarmaya çalışır. DTCDB öncelikle yerel yönetim odaklı bir yaklaşımdır. Yerel yönetimlerin fonksiyon ve sorumlulukları ile ilişkili, yerel olarak tanımlanmış bir "yapabilirlikler" listesinin oluşturulmasını; buna uygun göstergelerin üretilmesini ve bütçeler yoluyla yapabilirlikler ve yerel yönetim politikalarının etkileşiminin incelenmesini önermektedir (Addabbo, 2016).

DTCDB yaklaşımının uygulamasına bir örnek olarak izleyen bölümde yıllık performans programları ile faaliyet raporlarının yapısını irdelemeye uygun bulduğumuz Gaziantep Büyükşehir Belediyesinin faaliyet ve kaynak planlamasını ele aldık.

Dirlik ve Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Bütçesi

Gaziantep Büyükşehir Belediyesinin 2015-2018 yılları için performans programlarında ve faaliyet raporlarında yer alan bütçe verilerini, belediyenin faaliyetlerinin kadınların kentteki yaşam kalitesini yükseltebileceği ve eşitsizlikleri azaltmada etkili olabileceği beklentisiyle değerlendirdik ve Tablo 1'de kadınlara yönelik kaynak dağılımının izini sürebildiğimiz altı yapabilirlik temelinde sınıflandırdık. Performans programları planlanan bütçe verilerini, faaliyet raporları ise planlanan hizmetlerin ve/veya bunlara ait harcamaların yapılıp yapılmadığı bilgisini içerir. Belediyelerin kadın erkek eşitsizlikleri ile mücadelede en etkili olmasını beklediğimiz yapabilirlikler: Bakım hizmetlerine erişim, ücretli istihdama ve uygun çalışma koşullarına erişim, şiddetsiz bir yaşama erişim, sağlığa erişim, eğitim ve öğrenime erişim, boş zaman ve spor etkinliklerine erişim ile ücretli istihdama ve uygun çalışma koşullarına erişim yapabilirlikleridir. Örneğin; "yeni çocuk, yaşlı ve engelli bakım merkezleri projelerinin yapılması" kadınların kentteki yaşamını çok hızlı ve olumlu etkileyebilecek olan bakım hizmetlerine erişim yapabilirliği harcamasıdır ve ayrılan kaynak 2015 itibarıyla 50,000 TL'dir. Bu yapabilirliklere "Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Yerel Eşitlik Eylem Planı'nın hazırlanması" gibi doğrudan toplumsal cinsiyet eşitliği konusunu içeren harcamaları kapsayan kategoriler de eklenebilir (Günlük-Şenesen, 2016). Tüm bütçenin kırılımı bu şekilde incelendiğinde, Tablo 2'de özetlediğimiz gibi Gaziantep Büyükşehir Belediyesinin toplam bütçesinde hem kadınların yapabilirliklerini iyileştirmeye hem de kurum içinde ve il genelinde toplumsal cinsiyet perspektifinin yerleştirilmesi ve cinsiyet eşitsizlikleri ile mücadeleye yapılan harcamalar yıllar içinde izlenebilir hale gelmektedir. Görüldüğü gibi DTCDB yaklaşımı, kadınların yapabilirliklerine ilişkin politika taahhütlerinin içeriğini ve uygulamadaki sürekliliğini ayrılan kaynakların düzeyi ile birlikte sorgulama olanağı sağlamaktadır. Gaziantep örneğinde 2015'de planlanan ve kaynak tahsis edilen kimi faaliyetlerin 2016 yılında gerçekleşmediğini, öte yandan kimilerinin de 2015'deki durumu belirsizken 2016 yılında planlandığını ve gerçekleştiğini görebiliyoruz.

Tablo 1 ve Tablo 2'deki dökümlerle ortaya çıkan en çarpıcı olgu 2015 yılından sonra kadınların dirliğini olumlu etkileyecek harcamalardaki şiddetli düşüştür. 2016 yılında %72 gibi yüksek bir oranda daralan bu harcamalar, 2017 yılında bir miktar yükselmiş görünse de, 2018 yılında yeniden gerilemiş ve 2015 seviyesinin %58 altında kalmıştır. Toplam bütçeye oran olarak bakıldığında, yapabilirliklere ve toplumsal cinsiyet eşitliği harcamalarına ayrılan kaynaklar 2015 yılında %1.4 iken, bu oran 2016-2018 dönemi için %0.4-%0.8 arasında seyretmiştir. Önceki yıllardan farklı olarak 2018'de Gaziantep Büyükşehir Belediyesinin bütçesi nominal bazda %1.2 azaltılmış; kadın erkek eşitliği ve kadınların dirliği harcamalarında ise oransal olarak çok daha fazla, %50 oranında bir düşüş öngörülmüştür. 2017 yılında tüketici fiyatlarında enflasyonun %11.9 ve önceki 2 yılda da bu oranın %8.5'ten düşük olmadığı hatırlandığında, kadınların dirliğini ilgilendiren nominal harcamalardaki azalmaların önemli reel azalışlara tekabül edeceği kolaylıkla tahmin edilebilir. Bütçe kaynaklarında tasarruf yapılması gerektiğinde öncelikle tasarrufa gidilen kalemlerin sosyal yaşamda eşitsizliğe daha fazla maruz kalan kadınlar ve kız çocukları ile ilgili kalemler olması adil ve hakkaniyetli bir kamu politikasından uzaklaşıldığının bir göstergesidir.

Daha ayrıntılı incelendiğinde, DTCDB'ye konu olan harcamalardaki son 4 yılda gözlenen düşüşlerin özellikle bakım hizmetlerine erişimle ilgili hizmetlerden kaynaklandığı görülmektedir. Bu kalemde, 2015 yılına göre birikimli reel azalış [Orta Vadeli Plan'da (2018) yer alan %7 oranında enflasyon beklentisiyle] %70 seviyesindedir.

Öte yandan, Gaziantep Büyükşehir Belediyesini diğer pek çok belediyeden ayıran olumlu politikalarından birisi toplumsal cinsiyet eşitliği için kurum kapasitesini arttırma ve eşitlik perspektifini gerek kurum içinde gerekse il düzeyinde yerleştirme girişimidir. Ancak, bütçede 2015 yılında önemli ölçüde kaynağın ayrıldığı gözlenen bu alan da kısıntılardan payını almıştır (Tablo 1 ve Tablo 2). Belediyenin incelenen dönemde öne çıkan bir diğer olumlu politikası ise, sığınma evinde barınma ve kadın sağlığı konularındaki hizmetlerin devam etmesidir. Şiddetle mücadele ve sağlık konularının, Belediyenin öncelikleri arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. "Kadın Dostu Kent olma çalışmaları doğrultusunda faaliyetler düzenlenmesi" için ayrılan kaynağın 2018 yılında büyük sıçrama göstermesi Belediye'de toplumsal cinsiyet eşitliğinin yaygınlaşarak, bu konuda kurumsallaşmanın da artacağı beklentisini uyandırmaktadır.

Yerel Yönetimlerde Eşitsizlikle Mücadelenin Sürdürülebilirliği Üzerine:

Gaziantep Büyükşehir Belediyesi kadınların toplum içindeki dezavantajlı konumu konusundaki farkındalığı ve bununla mücadele politika ve uygulamaları ile Türkiye'de çaba gösteren az sayıda belediyeden biridir. Ancak, niyet, hedef ve çıktıların sürdürülebilirliği söz konusu olduğunda burada da, diğer yerli ve yabancı örneklerde olduğu gibi kesintiler gözlenmektedir. Politikaları kalıcı hale getirecek kurumsal mevzuat ve kurumların yokluğu, ekonomik kısıntılar söz konusu olduğunda toplumsal cinsiyeti ilgilendiren konuların öncelikli alan olmaktan çıkarılması, kadınları daha çok hane içi sorumlulukları ve bakım hizmetleri ile ilişkilendiren ataerkil bakışın sürmesi gibi pek çok neden toplumsal cinsiyete duyarlı politika tasarımını, dolayısıyla bütçelemenin uygulanabilirliğini de zayıflatmaktadır.

Oysa belediyelerde politika tasarımı ve kaynak tahsisi sürecinde DTCDB yaklaşımının benimsenmesi uygulamaların etkinliğini arttıracak; sadece kadınlar ve kız çocuklarının değil, toplumun tümünün dirliğine katkıda bulunacaktır. Bu yaklaşım belediye performans programları ile faaliyet raporlarının birbirleriyle uyumlu kodlama sisteminin olması sayesinde köklü bir bürokratik düzenleme yükü gerektirmeyecektir.

Ardışık raporlar ile hem politika taahhütlerindeki hem de uygulamadaki sürekliliği yapabilirlikler ve finansmanı açısından sorgulama olanağı yerel toplumun refah artışının gereklerine ışık tutacaktır. Zira kadınların güçlendirilmesiyle kadın-erkek eşitliğinin tesisine yönelik tekil gibi görülen faaliyetlerin her biri toplumsal yaşam ile ilişkilidir. Buradan hareketle, kamu politikalarının taahhütlerini yansıtan bütçelerin yerelden ulusal düzeye, herkes için kaynakların adil dağıtıldığı, adaletli ve eşit bir yaşamın tesisi önceliğiyle kurgulanmasını önerebiliriz.

■ Tablo 1. Gaziantep Büyükşehir Belediyesinin faaliyet ve kaynak planlamasının kadınların dirliğine doğrudan katkısı açısından dökümü, 2015-2018

Kod 2015 2016 2017 2018	**2015 PERFORMANS PROGRAMI'NDA YER ALAN FAALİYET**	**İLİŞKİLİ YAPABİLİRLİK**	**PLANLANAN KAYNAK 1000 TL**			
			2015	**2016**	**2017**	**2018**
4.1.4 - - -	Yeni çocuk, yaşlı ve engelli bakım merkezleri projelerinin yapılması	Bakım hizmetlerine erişim	50	-	-	-
4.2.1 - - -	Anne merkezleri ve okul öncesi eğitim merkezlerinin tefrişi ve işletilmesi	Bakım hizmetlerine erişim	1 000	-	-	-
4.2.2 - - -	Kadın girişimcilere danışmanlık hizmeti verecek İŞGEM Ofisi yer temini ve işletilmesi	Ücretli istihdama ve uygun çalışma koşullarına erişim	(500)*	-	-	-
4.2.3 4.1.5 - 6.11.13	Aile danışmanlık (destek) merkezinin işletilmesi	Şiddetsiz bir yaşama erişim	(500)*	25	-	50
4.2.4 - - -	Kadın konuk evlerinin işletilmesi	Şiddetsiz bir yaşama erişim	(100)**	-	-	-
4.5.3 - - -	Çamaşırhane kurulması	Bakım hizmetlerine erişim	(500)*	-	-	-
4.6.1 - 9.2 9.2	Yaşlılara yönelik gezi düzenlenmesi	Bakım hizmetlerine erişim	50	-	Bkz. altta 9.2 kodu	Bkz. altta 9.2 kodu
4.7.3 4.1.3 4.1.3 4.1.1	Çocukların ruhsal ve bedensel gelişimine katkıda bulunmak amacıyla yaşayarak öğrenme merkezi gibi merkezlerde faaliyetler düzenlenmesi, "kadınlara rehberlik ve danışmanlık hizmeti verilmesi"	Bakım hizmetlerine erişim	(100)**	150	150 "kadın" ifadesi yok	200 "kadın" ifadesi yok

Kod 2015 2016 2017 2018	2015 PERFORMANS PROGRAMI'NDA YER ALAN FAALİYET	İLİŞKİLİ YAPABİLİRLİK	PLANLANAN KAYNAK 1000 TL			
			2015	2016	2017	2018
4.7.4 4.1.4 6.11.13-14 6.11.14	Kadın sığınma evinde barınma ve korunma hizmeti sunulması	Şiddetsiz bir yaşama erişim	(500)**	150	210	100
6.16.4 6.16.1 4.3.7 4.3.7	Doğum öncesi Anne Oteli hizmete açılması -devamlılığı	Sağlığa erişim	150	200	180	25
6.16.6 6.16.1 4.3.8 4.3.8	Gebelik Okulu Merkezinin hizmete açılması -devamlılığı	Sağlığa erişim	100		100	100
6.16.7 - - -	Bakıma muhtaç kişilerin sağlık ve esenlik ihtiyaçlarının karşılanması için "Evde Bakım ve Sağlık Merkezi"nin gerekli donanım ve altyapısının oluşturularak hizmete açılması	Bakım hizmetlerine erişim	3 000	-	-	-
6.16.8 6.16.2 4.3.6 4.3.6	Mobil Mamografi aracının hizmete sunulması 2016, 2017: … devamlılığının sağlanması	Sağlığa erişim	100	200	200	100
6.21.1 - 9.2 9.2	Yaşlılara yönelik Gündüz Bakım Evinin hizmete açılması için gerekli donanım ve altyapısının oluşturulması	Bakım hizmetlerine erişim	50	-	Bkz. altta 9.2 kodu	Bkz. altta 9.2 kodu
9.1.2 9.1.1 9.1.1 -	İl genelinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği perspektifiyle kadınlara yönelik okuma yazma kurslarının düzenlenmesi	Eğitim ve öğrenime erişim	20	25	25	-
9.1.3 9.1.2 9.1.2 9.1.1	İl genelinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği (TCE) perspektifiyle kadınlara yönelik sanatsal ve kültürel faaliyetler (sinema, tiyatro, gezi, piknik vb.) düzenlenmesi	Boş zaman ve spor etkinliklerine erişim	100	50	50	50
9.1.4 9.1.3 - -	İl genelinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği perspektifiyle GASMEK bünyesinde kadınlara yönelik mesleki eğitimler düzenlenmesi	Ücretli istihdama ve uygun çalışma koşullarına erişim	50	25	-	-

Kod 2015 2016 2017 2018	2015 PERFORMANS PROGRAMI'NDA YER ALAN FAALİYET	İLİŞKİLİ YAPABİLİRLİK	PLANLANAN KAYNAK 1000 TL			
			2015	2016	2017	2018
9.1.9 9.1.7 9.1.6 9.1.5	Kadına şiddetin önlenmesi ile ilgili bilgilendirme ve bilinçlendirme	Şiddetsiz bir yaşama erişim	160	50	250	50
9.2 9.2 9.2 9.2	Engelli Vatandaşların Sosyal Hayata Adaptasyonunu Sağlamak (danışmanlık, bakım, teçhizat, sosyal faaliyet vb.)	Bakım hizmetlerine erişim	5 660	2 000	7 877 Yaşlı ve engelli	3 596 Yaşlı ve engelli
- 4.1.6 - -	Kadın yaşam merkezinin tefrişatının yapılması ve işletilmesi	Boş zaman ve spor etkinliklerine erişim	-	55	-	-
YAPABİLİRLİKLER TOPLAMI			10 490	2 930	9 042	4 271
9.1.1 - - -	Gaziantep Yerel Eşitlik Eylem Planını (GYEEP)'nin hayata geçirilmesi için Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Yerel Eşitlik Eylem Planının (BEEP) hazırlanması	Toplumsal Cinsiyet Eşitliği için Kurum kapasitesi	10	-	-	-
9.1.5 9.1.4 9.1.3 9.1.2	Toplumsal Cinsiyet Eşitliği (TCE) ve Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme (TCDB) konularında Sosyal Hizmetler Daire Başkanlığı personeline (Belediye) yönelik eğitim düzenlenmesi	TCE ve TCDB için Kurum kapasitesi	50	25	50	50
9.1.6 9.1.5 9.1.4 9.1.3	İl genelinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği perspektifiyle kadınlara yönelik her türlü ayrımcılığın önlenmesi, erken yaşta evliliğin önlenmesi ve aile birliğinin korunmasına yönelik farkındalık yaratıcı eğitimler düzenlenmesi	Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini Anaakımlaştırma	200	50	100	100

Kod 2015 2016 2017 2018	2015 PERFORMANS PROGRAMI'NDA YER ALAN FAALİYET	İLİŞKİLİ YAPABİLİRLİK	PLANLANAN KAYNAK 1000 TL			
			2015	2016	2017	2018
9.1.7 - - -	İl genelinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği perspektifiyle düzenlenecek olan farkındalık yaratıcı eğitimler için materyaller hazırlanması ve dağıtılması	Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini Anaakımlaştırma	100	-	-	-
9.1.8 9.1.6 9.1.5 9.1.4	Kadın Dostu Kent olma çalışmaları doğrultusunda faaliyetler düzenlenmesi	Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini Anaakımlaştırma	100	25	25	195

Kaynak:* *Gaziantep Büyükşehir Belediyesi 2015-2018 Mali Yılı Performans Programı ve 2015-2016 Faaliyet Raporu'ndan derlenmiştir. 2017 Faaliyet Raporu henüz yayımlanmamıştır. (https://gantep.bel.tr/)

NOTLAR:

*** Bu faaliyetlerin 2015 yılında gerçekleşmediği Faaliyet Raporu'nda (s.187-188) belirtilmektedir. Planlanan kaynak toplamına katılmamıştır.***

***** Bu faaliyetler 2015 Faaliyet Raporu'nda yer almamaktadır. 2015 yılındaki gerçekleşme durumu belirsizdir. Planlanan kaynak toplamına katılmamıştır.***

■ Tablo 2. Gaziantep Büyükşehir Belediyesi'nin faaliyet ve kaynak planlamasının Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine katkısının bileşenleri, 2015 -2018

YAPABİLİRLİKLER	PLANLANAN KAYNAK 1000 TL			
	2015	2016	2017	2018
Boş zaman ve spor etkinliklerine erişim	100	105	50	50
Bakım hizmetlerine erişim	9 810	2 150	8 027	3 796
Ücretli istihdama ve uygun çalışma koşullarına erişim	50	25	0	0
Sağlığa erişim	350	400	480	225
Eğitim ve öğrenime erişim	20	25	25	0
Şiddetsiz bir yaşama erişim	160	225	460	200
I. KADINLARIN YAPABİLİRLİKLERİ	10 490	2 930	9 042	4 271
II. TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ İÇİN KURUM KAPASİTESİ	60	25	50	50
III. TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİNİ ANAAKIMLAŞTIRMA	400	75	125	295
TOPLAM (I+II+III)	10 950	3 030	9 217	4 616
TOPLAM BELEDİYE BÜTÇESİ	773 320	863 623	1 099 550	1 086 717

Kaynak: Tablo 1

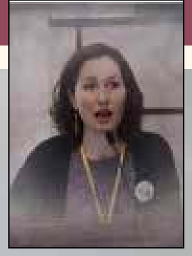
NOT: Gülay Günlük Şenesen'in bu çalışması İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince desteklenmiştir. Proje Numarası: BEK 25563

Son Notlar

1. Bu yazının kısa bir özeti Kentli Dergisi (Sayı: 29, Ağustos-Eylül-Ekim 2017) içinde yer almaktadır.

Kaynaklar:

- Addabbo, Tindara. 2016. “Gender Budgeting in the capability approach: from theory to evidence”, Campbell, J. and Gillespie, M. (eds) *Feminist Economics and Public Policy: Reflections on the Work and Impact of Ailsa McKay*. Abingdon: Routledge: 54-60.
- Günlük-Şenesen, Gülay. 2016. “Search of a Gender Budget with ‘Actual Allocation of Public Monies’: A Well-Being Gender Budget Exercise”. In Campbell, J. and Gillespie, M. (eds) Feminist Economics and Public Policy: Reflections on the Work and Impact of Ailsa McKay. Abingdon: Routledge. 61-70.
- Günlük-Şenesen, Gülay; Yücel, Yelda. 2017. “Dirlik Temelli Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme Yaklaşımı: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Örneği”, Kentli Dergisi (29), Ağustos-Eylül-Ekim 2017.
- Günlük-Şenesen, Gülay; Yücel, Yelda; Yakar Önal, Ayşegül; Ergüneş, Nuray; Yakut Çakar, Burcu. 2017. *Kadınsız Kentler: Toplumsal Cinsiyet Açısından Belediyelerin Politika ve Bütçeleri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Nussbaum, Martha Craven. 2003. “Capabilities as fundamental entitlements: Sen and social justice”, Feminist Economics, vol. 9(2 – 3), 33 – 59.
- Yücel, Yelda; Günlük-Şenesen, Gülay. 2018. "Sustainability of gender budgeting in local administrations in Turkey: An assessment from the well-being perspective". O'Hagan, Angela, Klatzer, Elisabeth. (ed.) *Gender Budget Analysis in Europe: Developments in Practice*. Hampshire: Palgrave Macmillan.

Saniye Dedeoğlu
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
saniye.dedeoglu@gmail.com

Sinem Sefa Bayraktar
Kalkınma Atölyesi Kooperatifi,
Çocuk Hakları Atölyesi Direktörü
sinem.bayraktar@hotmail.com

Göç, Emek ve Toplumsal Cinsiyet: Türkiye'de Suriyeli Tarım İşçisi Kadınlar:[1]

Giriş

Türkiye'de işgücü piyasasında göçmenlerin varlığı uzun yıllar ağırlıklı olarak düzensiz göç kavramı ile açıklanmış, göçmenlerin Türkiye'nin geniş enformel ekonomisinin farklı işlerinde belgesiz[2] olarak çalıştırıldıkları tespit edilmiştir. Bu düzensiz göç dalgasının en önemli aktörlerinin başında ise özellikle ev içi hizmetlerde ve bakım işlerinde çalışan kadın göçmenler gelmiştir. Göçmen kadınların tekstil ve turizm gibi Türkiye'nin küresel rekabete girdiği sektörlerde de çalıştığı tespit edilmiştir[3]. Göçmen kadınlar farklı sektörler ve işler üzerinden enformel ekonomiye entegre olmaktadırlar. Kadın göçmenlerin enformel kanallar üzerinde işgücü piyasasına eklenmesi genel olarak işgücü piyasasında güvencesiz, kötü çalışma koşullarında ve düşük ücretlerle çalışmalarına neden olmaktadır. Özellikle örgütlenmemiş (sendikalaşmamış) ve göçmen işçiler için tüm dünyada yaygın olarak görülen genellikle "3D işler"[4] olarak kısaltılan kirli (Dirty), tehlikeli (Dangerous) ve nitelik gerektirmeyen (Demeaning) yerli işgücünün yerine getirmekten kaçındığı işlerde çalışmaktadırlar. Ayrıca, göçün kadınların ücretli ve ücretsiz emek kullanım zamanlarında ciddi bir artış yarattığı gözlenmektedir. Göçmen emeğin sömürüye ve eşitsizliğe açık riskli yapısı kadın kimliği ve toplumsal cinsiyet kalıp yargıları ve uygulamaları ile birleşince bu pratiklerin daha da kemikleştiği, toplumsal cinsiyet rollerinin yıkıcı etkilerinin belirginleştiği görülmektedir.

Göç sürecinin kadınlar üzerine en bariz etkilerinin, kadınların ücretli çalışma oranlarında artışlar ve yeniden üretim faaliyetleri için harcanan zamanda artışlar olarak ortaya çıktığı gözlenmektedir.

2011 yılında ülkelerinde patlak veren iç savaş ile ülkelerinden kopan Suriye vatandaşlarının Türkiye'ye sığınmaları ile başlayan süreçte, Suriyelilerin önemli bir kısmı geçici sığınmacı olarak Türkiye'de yaşamaya başlamışlardır. Daha önce düzensiz göç ile açıklanan göçmen dalgaları şimdi yerini mülteci göçüne bırakırken Türkiye, göç sisteminde ciddi değişiklik yaparak Suriyeli göçünü yönetmeye çalışmaktadır. Bu düzenleme çabalarına rağmen, Suriyelileri odak alan birçok araştırma Suriyelilerin Türkiye işgücü piyasasına enformel işgücü olarak katıldığına işaret etmektedir[5]. Ne var ki Suriyeli göçmenlerin işgücü piyasasındaki mevcudiyetleri ve durumları daha çok çocuk emeği üzerinden incelenirken, Suriyeli kadınların emekleri üzerine çalışmalar çok sınırlı kalmıştır. Bir anlamda Suriyeli kadınların emeği görünmez kılınmıştır. Suriye'deyken de işgücüne katılımları düşük seviyede olan kadınlar daha çok ücretsiz aile işçileri ve ev kadınları olarak sınıflandırılmışlardır. Bu yazıda, bu vurguların aksine Adana Ovası'nda[6] tarım işçisi olarak çalışan Suriyeli kadınların emeklerinin Türkiye'deki tarımsal üretimin devamlılığı için ne kadar elzem olduğu gösterilirken, aynı zamanda göçmen kadınların tarımsal üretime katılımları ücretli ve ücretsiz emek kullanımları üzerinden incelenecektir.

Adana'nın Bereketli Topraklarında Suriyeli Tarım İşçisi Kadınlar[7]

Adana'nın bereketli toprakları yılın hemen hemen 12 ayında tarımsal üretim yapıldığından, tarihten günümüze tarımsal üretim ve tarım işçileri için önemli bir mekân olagelmiştir. Bereketli topraklar, sahipleri için zenginlik ve refah kaynağı iken çalışan işçiler için ise zehir gibi yaşam anlamına gelmektedir. Zenginlik ve yoksulluk arasındaki bu yaman çelişki, yıllar içinde farklı işçi toplulukları tarafından yaşanarak günümüze kadar taşınmıştır. Günümüzde, bu zehir gibi yaşamı ifade eden tarım işçiliği nöbetini Suriyeli işçiler devir almıştır[8].

Mevsimlik tarım işçiliğindeki yerini değerlendiren çalışmalar, iş günlerinin uzunluğu, ev işlerinin devamı olan yemek, temizlik, çocuk bakımı gibi pek çok işin kadınların omuzlarında olması, zor koşullarda gerçekleştirilen yeniden üretim faaliyetlerinin kadınlar için zaman ve emek maliyetlerini vurgulamaktadır[9]. Kadınlar günde ortalama 16-18 saat çalışırken, bu uzun çalışma gününde en büyük yardımcıları ise yine kız çocuklarıdır. Kız çocukları bu ev içi iş yükünün büyük bir kısmını üstlenmektedir. Yemek yapma, ekmek pişirme, su taşıma, odun toplama, ateş yakma, çadır temizliği gibi işleri yapmaktadırlar Ayrıca, kendilerinden küçük kardeşlerinin bakım sorumluluğunu da almak zorunda kalmaktadırlar[10]. Yetersiz hijyen koşulları, düşük sosyo-ekonomik düzey, genç yaşta evlenme ve beraberinde adölesan gebelikler, çok sayıda ve sık aralıklarla gebelik ve doğum, tarım alanlarında doğum öncesi, sırası ve sonrası sağlık hizmetine erişememe annenin ve bebeğin sağlık risklerini artırmakta hatta ölümlerine bile neden olabilmektedir.

Suriyeli Kadınların Yaş ve Eğitim Durumları

Adana'da yaşayan mevsimlik tarım işçisi kitlenin ve özellikle kadınların eğitim seviyelerinin düşük olduğu, kadınların her eğitim grubunda erkeklerin gerisinde kaldığı ve okuma-yazma bilmeyenlerin içinde kadın sayısının daha yüksek olduğu görülmektedir. Okul çağında (6 yaştan küçük) olmayan çocukların araştırmaya dâhil edilmediği durumda bile, okul çağındaki, yani 6-17 yaş aralığında olan kız çocuklarının yüzde 40'a yakını (317 kişi) okuryazar değildir. Okuryazar olmayan kadınların yaş ortalaması ise yaklaşık 29'dur. Kadınların yüzde 14,3'ünün Türkiye'ye gelmeden önce ilköğretimi terk ettikleri, yüzde 8,2'sinin Suriye'deyken ilköğretime devam ettiği, yüzde 9,5'inin ilköğretim mezunu oldukları görülmektedir. Ortaöğretim ve üstü eğitim oranları ise yok denecek kadar azdır. Bu, genç ve eğitimden mahrum kalmış bir grubun mevcudiyetini işaret etmektedir. Ne var ki kadınların savaştan çok daha önce eğitimden ya vazgeçtikleri ya da vazgeçirildikleri aşikârdır. İlköğretimi bitirerek eğitimine devam etmiş olanlar yüzde 1,3 ile neredeyse yok denecek kadar azdır.

Medeni Durum, Evlilik ve Toplumsal Cinsiyet

Adana Ovası'nda yaşayan Suriyeli kadınlar arasında ise genç nüfusun yüksek olması nedeniyle bekâr kadınların oranı yüzde 59.9 iken, evli olanların oranı yüzde 37'dir. Erken yaşta evlilikler Adana Ovası'nda mevsimlik tarım işçilerinin çadır yerleşkelerinde yaşayan Suriyeli kadınlar arasında yaygın görülmektedir. 15-17 yaş arasındaki kadınların yüzde 23,7'si evliyken, bu oran 18-21 yaş aralığında 50.8'dir. Göçmen kadınlara, evlilik yaşı ile ilgili Suriye'den Adana'ya gelmelerinin nasıl bir değişim yarattığı sorulduğunda, bir değişiklik olmadığı, 15 yaşına gelince kadın ve erkeklerin evlilik yaşına eriştikleri vurgulanmıştır. Bir kişinin ne zaman evlendiğine ilişkin soruya ise "kısmet ne zamansa o zaman" olarak cevap verilmiştir.

Adana'da tarım işçiliği yapan Suriyeli topluluk, kadınların genel olarak erken yaşlarda evlendirildiği, birden fazla eşle evliliklere (kumalık) sık rastlandığı ve kadın başına düşen çocuk sayısının fazla olduğu bir topluluk olarak tanımlanabilir. Yapılan görüşmeler ve gözlemler, göçün kadınların evlilik yaşlarında herhangi bir değişiklik yaratmadığını göstermiştir; fakat Suriye'den gelen farklı etnik ve kültürel gruplardaki kadınların evlilik yaşlarına ilişkin farklı pratikler olduğu dikkat çekicidir. Bazı gruplarda kadınların 20 yaşından önce evlendirilmediği öne sürülmüşken bazı gruplar 15'den itibaren evlilikleri onaylamaktadır. Geleneksel pratiklerin; düğün, doğum gibi devam ettirildiği söylenebilir. Kızların Türkiyeli erkeklerle evlenmesinin istenmeyen bir durum olduğu, bunun nedeni olarak ise eğer bir gün Suriye'ye dönülürse Türkler ile evli kadınların Türkiye'de kalmak zorunda kalacağı sunulmuştur. Buna engel olmak için de bazı durumlarda genç kızların Türkiyeli erkeklerle evlenmesi riskine karşılık, apar topar evlendirildikleri de belirtilmiştir.

Evlilik pratiklerinin altını çizen bir diğer özellik ise çeyiz ve düğün geleneklerinin devamlılığıdır. Suriye'de düğünlerin çok daha güzel olduğu, kızların evlenecekleri eve eşya cinsinden bir sürü çeyiz götürdükleri söylenmiştir; fakat Türkiye'de çoğunlukla ekonomik nedenlerden dolayı böyle detaylı çeyizler yapılamamakta, sadece zorunlu eşyalar alınmakta ve çiftler yaşamlarına o şekilde devam etmektedir. Göçmen ailelerin yeni çiftlere ev eşyası almama nedeni ise eğer bir gün Suriye'ye dönerlerse bu eşyaların geride kalacağı için boşu boşuna masraf etmek istememeleridir. Bu değişimlere rağmen, gelinin ailesine ödenen başlık parası pratiği Suriye'de olduğu gibi devam etmektedir. Adana'da yaşayan Suriyeli göçmeler arasında 4 veya 5 bin TL'nin gelinin ailesine verildiği ifade edilmiştir. Türkiye'deki evlilik pratiklerine benzer şekilde, genç çiftler, daha çok erkeğin ailesi ile birlikte yaşamakta ve ataerkil soyu devam ettirmektedirler.

Göçmenlik, Göç Yolları ve Kadınlar

Göç akımlarının son yıllarda kadın ağırlıklı hale geldiği ve kadınların daha önceki tarihsel süreçlerde görülmeyen oranda tek başlarına göç etmeleri, göçün feminizasyonu literatürünün dikkat çekici vurgularının başında gelmektedir. Literatürde kadınların göçün aktif bireyleri olarak analizi, kadınların işgücü piyasasında giderek artan yer bulması ile örtüşmekte ve kadınların karar verici bireyler olarak göç sürecini başlattıkları ve sürdürdükleri vurgulanmaktadır. Adana Ovası'nda yaşayan Suriyeli göçmenler ise mülteci göçü olarak adlandırılan

ve zorunlu, insani nedenlerle ortaya çıkan bir göç türüdür ve burada göçmenler hayati nedenlerle ülkelerindeki savaştan kaçmak için Türkiye'ye sığınmışlardır. Avrupa'ya yönelen sığınmacıların önemli bir kısmının genç erkeklerden oluştuğu bilinirken, Türkiye'ye gelen Suriyelilerde kadın-erkek dağılımında bir eşitlik gözlenmekte ve bu aile temelli bir göç akımı olduğuna işaret etmektedir.

Ankete dâhil olan haneler, çoğunlukla Şanlıurfa Akçakale (yüzde 33) sınır kapısından giriş yaptıklarını beyan etmiştir. Türkiye'ye yönelen göçün aile göçü olduğunu gösteren en önemli bulgu, Suriyelilerin yüzde 46,6'sının eş ve çocuklardan oluşan çekirdek aileleri ile Türkiye'ye giriş yapmalarıdır. Kadınlar genellikle eşleri ve çocukları ile Türkiye'ye sığınmışlardır. Sınırdan geçtikten sonra hiçbir barınma merkezine yerleşmeyen yüzde 92,1 oranındaki hane halkının bunu yapma nedenleri de, yüzde 68'lik oran için iş bulmak olmuştur. Ailelerin yaşam yerlerini belirleyen temel faktör işe erişimleridir. Çalışabilecekleri iş olduğunu öğrendiklerinde aileler yer değiştirmekte, düzenli bir gelir elde etmeye, Türkiye'deki yaşamlarını idame ettirmeye çalışmaktadırlar. Adana bu bağlamda tarımsal iş imkânlarının yaygın olması nedeniyle Suriyeli göçmenler için cazip bir il olmaktadır.

Adana'daki araştırmaya dâhil olan Suriyelilerin yüzde 88.4'ü *Geçici Koruma Statüsü* sağlayan kayıt işlemini gerçekleştirmiştir. Geçici koruma kimlik belgesinin verildiği yer ise yoğunlukla Adana (yüzde 60) ve Şanlıurfa (23) illeridir. Adana dışındaki bir ilde kimlik kaydı olup Adana'ya çalışmaya gelen ailelerin, kayıtlarını Adana'ya aldırması gerekmektedir. Araştırmanın yapıldığı tarihte Suriyelilerin sadece kayıt oldukları illerde kamusal hizmetleri kullanmalarına izin verilmekte, bu illerde ikamet etmeleri beklenmektedir. Bu nedenle kayıt nakil işlemleri özellikle sağlık hakları ve kamu hizmetlerine erişim açısından hayati önem teşkil etmektedir. Sağlık ve eğitim hakkına erişim en derinden kadın ve çocukları etkilemektedir.

Aileler daha çok tanıdıkları birisinin ya da daha önce Adana'ya gelmiş akrabalarının referansı ile Adana'da iş olduğu bilgisine ulaşmakta, hatta bazıları iş olduğu için çağrıldıklarında gelir gelmez çalışmaya başlamaktadır. Bu anlamda göçmenlerin kurdukları sosyal ağlar ve bağlantılar hem çalışılacak işlere hem de konaklayacak mekânlara erişimde kritik bir rol oynamaktadır.

Suriyeli Kadınların Tarımsal Üretimde Ücretli İşçiliği

Türkiye'de mevsimlik tarımsal üretim hep toplumun en yoksul kesimleri tarafından yapılagelmiştir ve ağırlıklı olarak kadınların ve çocukların çalıştıkları bir iştir. "Tarım işi kadın işidir." tanımlamasına uygun bir şekilde kadınlar daha çocuk yaşlarda tarımda çalışmaya başlar, evlilik ve çocuk sahibi olduktan sonra belli bir süre çalışmaya ara verseler bile daha sonra yeniden çalışmaya geri dönerler. Kadın istihdamının düşük olduğu durumlarda bile özellikle aile temelli işletmelerde gerçekleştirilen tarımsal üretimde kadınlar ücretsiz aile işçisi olarak çalışmakta, bu çalışma daha çok kadınların ev içinde gerçekleştirdikleri üretimin uzantısı olarak görülmektedir. Ankete katılan ailelere mensup kadınların yüzde 40'ı tarımsal üretimde çalışmaktadır. Bu oran göstermektedir ki, kadınların tarımsal üretimde ücretli çalışması, hem Türkiye[11] hem de Suriye'de var olan kadın istihdam oranlarından daha yüksektir. Bu durum göç sonucu kadınların ücretli çalışmaya daha fazla katılmakta olduklarını göstermektedir.

Kadınların ortalama çalışma süresi 11 saat, erkeklerin ise 11 saat 23 dakikadır. Tüm cinsiyetler için de ortalama 11 saat 11 dakikadır. Bir hafta içerisinde kadınlar ortalama 5,11 gün, erkekler ise 5,16 gün çalışmaktadırlar. Çalışma gününün uzunluğu ve eğer iş varsa haftanın 7 gününe uzayan çalışma günlerinin yanı sıra çalışma sırasında işçilerin ve özellikle kadın işçilerin iklim etkilerine (aşırı sıcak, soğuk, rüzgâr, yağmur) ve yaşadıkları zorlu fiziksel çalışma (ergonomik koşullar gibi, örneğin sürekli eğilme, aynı hareketi tekrar etme) koşullara katlanmaları gerekmektedir. Göç, kadınların hem yaşam hem de çalışma pratiklerinde ciddi değişimler yaratmıştır. Adana'da araştırma kapsamında incelenen topluluk, Suriye'de de kırsal alanlarda yaşayan ve kendi topraklarında küçük ölçekli tarım yapan ailelerden oluşurken bazı ailelerin tarımsal üretime katılmaları ise göç sürecinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Göç, bu ailelerdeki bireylerin tarımsal üretimde çalışmaya başlamalarına ve zorlu çalışma koşullarında hayatlarını devam ettirme mücadelesinin daha da çetinleşmesine neden olmuştur. Orta sınıf mesleklere mensup bireylerin tarlalarda günlük yevmiye kazanmak için çalıştığına sık sık rastlanmıştır. Birçok ailede, erkek, kadın, çocuk ve bazen hamile, engelli, yaşlı herkes çalışma sürecine katılmaktadır. Bir ailenin geçiminin sağlanması çalışabilecek bütün bireylerin çalışması ile mümkündür.

Çocuk İşçiliği ve Ötesi

Tarım sektörü kadınların yoğun çalıştığı bir sektör olduğunda, kız çocuklarının ücretli tarımsal işçiliği de yaygın bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Adana'dan elde edilen verilere göre, 6-17 yaş grubunda toplam çocuk sayısı 565'dir ve bu çocukların 240'ının çalıştığı ifade edilmiştir. Oğlan ve kız çocuklarının çalışma oranlarına ve yaş dağılımlarına bakıldığında ise, çalışan erkek (6-14 yaş aralığında yüzde 19,8, 15-17 yaş aralığında 85,7) ve kız (6-14 yaş aralığında yüzde 27,9, 15-17 yaş aralığında 77,4) çocuklarının oranı hemen hemen birbirine eşittir[12]. Burada dikkat çekici nokta 15-17 yaş arası kız çocuklarının yüzde 77,4'ünün, 6-14 yaş arası kız çocuklarının ise yüzde 27,9'unun çalışıyor olmasıdır. Araştırma ayrıca görüşme yapılan gruptaki 17 yaş ve altı toplam 240 çocuk arasındaki 122 kız çocuğunun yüzde 50,8'inin çalıştığına da işaret etmektedir[13]. Kız çocuklarının evlilik yaşı gelene ve ilk çocuklarını doğurana kadar çalışma oranları ciddi derecede yüksektir. 22-29 yaşları arasındaki kadınların yarısı çalışırken diğer yarısı ise çalışmamaktadır.

Ne var ki burada bahsedilen çalışma sadece tarlada, bahçede çalışmak veya ailesi, akrabaları tarlada çalışırken "suculuk" yaparak onlara ara ara su vermek olarak düşünülmemelidir. Bir fiil tarlaya veya bahçeye gitmeyen kız çocuklarının ailenin yeniden üretiminde yer almaları göz ardı edilmemelidir. Her ne kadar aile içi iş bölümünde bu çok net bir şekilde çıkmasa da yerleşim alanında su taşımaktan yemek yapmaya, kardeşlere veya yaşlı akrabalara bakmaktan temizliğe bu çocuklar çok erken yaşlarda yetişkinliğe erişmektedirler. Aslında kızlar eş olmayı, anneliği çocuk yaşta bir nevi "çıraklık" yaparak öğrenmekte, deneyimlemektedirler. Kadın olmanın getirdiği yükler ve roller hayatları biçimlendirmektedir.

17 yaş altındakilerin, yani çocukların çalışmama nedenleri açısından erkek ve kız çocukları karşılaştırıldığında toplumsal cinsiyet rolleri çok net ortaya çıkmaktadır. Çalışmayan erkekler içinde oranı yüzde 39 olan 6-14 yaş grubu erkeklerin çalışmamalarının tek nedeni çocuk veya küçük oldukları şeklinde ifade edilmiştir. 5-17 yaş grubu erkeklerin yarısının çalışmama nedeni yine yaşlarına bağlı ailelerince çocuk veya küçük görülmeleri, diğer yarısının ise araştırmanın yapıldığı tarihte sürekli bir iş olmaması nedeniyle fiilen çalışmamalarıdır. Öte yandan kendisi çocuk olduğu halde çocuk bakmak (kendi çocuğu ya da kardeşi/akrabası), ev işi yapmak, hasta bakmak gibi kadına ve dolayısıyla kız çocuklarına atfedilen roller ve görevler bir "çalışma" olarak görülmemektedir. Özellikle çocukların veya gençlerin

hayatlarını dönüştürmeye katkı verecek eğitimlerine devam etmek yerine bu işler ile meşgul olmaları normal addedilip benimsetilmektedir. Ödenen yevmiyelerde çalışan çocuk olunca farklılık görülse de, kız-erkek çocuğu ayrımı yapılmaksızın tamamen işin tamamlanmasına odaklanılarak aynı kötü, yorucu, insan onuruna yakışmayan çalışma koşulları herkes tarafından deneyimlenmektedir.

Ücretler

Tarımsal ücretli işçilikte de kadın erkek arasında ücret farklı olsa bile Adana Ovası'nda Suriyeli göçmenlerle yapılan araştırma bulguları kadınlar ve erkekler arasında ciddi bir ücret farkı olmadığını göstermektedir. Araştırma raporunda belirtildiği üzere "2016 yılının Ağustos ayından itibaren geçerli olan günlük ücretleri brüt olarak 55 TL olarak belirlenmiştir. Bu ücretin 5 TL'si tarım aracısına, 50 TL'si işçiye verilecek şekilde açıklanmıştır. Araştırma dâhilinde Adana'da yapılan kurumsal görüşmelere göre Ağustos 2015-Temmuz 2016 ayları arasında (ki 2015 yılı ücretleri olarak ifade edilmektedir) tarım işçilerinin günlük brüt ücreti 49,5 TL olmuştur. Bu ücretin 4,5 TL'si tarım aracılarına, 45 TL'si işçiye net ücret olarak verilmektedir. Araştırma bulguları göçmenlerin bu genel teamülün daha azına bir ücretle çalıştıklarını, ortalama olarak 38 ile 40 TL arasında günlük yevmiye aldıklarını göstermiştir. Günde on saatin üzerinde çalışan bu işçilerin saatlik ücretleri 4 TL'dir[14]."

Tarımsal ücretlerde kadınlar ve erkekler arasında belirgin bir fark olmamakla beraber ücretlerin kontrolünde kadınların herhangi bir söz hakkı olmadığını ve ücretlerin ailenin reisine ödendiğini belirtmek gerekir. Tarım işçiliğinin organize edilmesinde en belirgin özellik bu işin ekipler halinde yapılması ve tarım aracısı denen kişinin bu ekipleri kurarken hangi aileden kaç kişinin işe gideceği üzerinde belirgin bir karar alma gücü bulunmasıdır. Bu kararlar genellikle aile reisi ve tarım aracısı tarafından alınır ve ücretler de tarım aracısı tarafından aile reisine ödenir. Aile içinde çoğunlukla kadınların ve çocukların çalışıyor olduğu durumlarda tarım aracıları ücret ödemelerini evin erkek reisine yapmaktadır. Hanenin yetişkin erkeklerinin çalışmadıkları ve hanenin geçiminin kadınlar ve çocuklar üzerinden yürütüldüğü durumlarda bile bir haneden kaç kişi ve kimlerin çalışacağı sadece erkeklerin bir araya geldiği ortamlarda kararlaştırılmaktadır. Kadınların ve çocukların tamamen dışlandıkları bu ilişki ağları sayesinde kadınların ve çocukların hem emeklerine el konulurken hem de onların emeklerinin erkek egemenliğinin devamlılığı için araçsallaştırıldığı görülmektedir.

Yeniden Üretim Faaliyetleri

Kadınların çifte yükü, yani yeniden üretim faaliyetlerindeki iş yüklerini azaltmadan bir de üretim faaliyetlerine katılmaları günlük çalışma sürelerini uzatmaktadır. Çalışan kadınların iş yüklerinin, çadırlarda yaşayan ve tarımsal üretime katılanlar için çok daha ağır olduğu önemle vurgulanmalıdır. Göçmen kadınlar için standart olmayan ya da geçici barınma merkezlerinde hayatı yeniden organize etmek için ev içinde harcadıkları zamanın büyük oranda arttığını söylemek yanlış olmayacaktır. Hem ailenin yeninden üretim faaliyetleri hem de bakım ihtiyacı artan aile bireylerinin bakımı için kadınlar çok daha uzun zaman ve daha fazla enerji harcamaktadırlar.

Tarım işçisi ailelerin büyük çoğunluğu çadır alanlarında yaşayan ailelerden oluşmaktadır. Kadınlar standart bir ev hayatının genel kabulleri arasında olan musluktan kesintisiz akan su, konforlu mutfak, banyo ortamı ve ekipmanlarının olmadığı, elektrik gibi birçok olanaktan yoksundur. Bu imkândan mahrum kadınların yemek ve ekmek pişirmesi, bulaşık ve çamaşır yıkaması, çocuklarının bakımını yapması, tuvalet ve banyo olanağı sağlaması, taşıma suyla çamaşır yıkaması, sıcak suyu hazırlaması, yakacak odun temin etmesi, kısaca ailelerin bütün yeniden üretim faaliyetlerini hem çok yorucu hem de zaman tüketici aktiviteler hâline getirmektedir. Bu faaliyetlerin yükü ise orantısız bir biçimde kadınların, kız çocuklarının omuzlarına yüklenmektedir.

Sonuç

Bu yazı Adana'da bir grup Suriyeli göçmen ile yapılan anket ve alan araştırması sonuçlarına dayandırılarak, göçmen kadınların çalışma ve yaşam koşullarını ele almıştır. Suriye'deki iç savaş sonucu ülkelerini terk etmek zorunda kalan göçmenler, Adana'da ücretli tarım işçiliğinin bir parçası haline gelmektedirler.

Tarım işçiliği yapan aileler Suriye'nin kırsal alanlarından gelen düşük eğitim seviyesinde kalabalık hane yapıları olarak tanımlanabilirler. Bu hanelerin geçim stratejilerinde tarım işçiliği önemli bir yer tutmaktadır. Diğer aile fertleri gibi kadınlar da bu üretime katılmakta ve ailelerin göç sonrasında hayatta kalma mücadelesinin temel taşı haline gelmektedirler. Göç sürecinin kadınlar üzerine en bariz etkisi, kadınların ücretli çalışma oranlarında yükselme ve yeniden üretim faaliyetleri için harcanan zamanda artıştır. Çocuk işçiliğinin ve özellikle kız çocuklarının çalışmasının yaygınlığı, kadınların zaten yüksek olmayan eğitim seviyelerinin göçle beraber daha da kötüleşmesi anlamına gelmektedir. Sağlık hizmetlerine erişimde yaşanan sıkıntılar yine en çok kadınları etkilemektedir.

Göç süreci ile kadınların ücretli ve ücretsiz çalışma oranında yaşanan bariz artışlara karşın, kadın emeğinin hem ataerkil hem de kapitalist ilişkiler sonucu esir alındığı görülmektedir. Göçmen kadınlar Türkiye tarım sektörü için ucuz emek sağlarken, çalışmalarının karşılığı olan kazançlarına ailelerinde var olan ataerkil süreçler sonucu el konulmaktadır. Kadın emeği ailenin erkek reisi, erkek olan tarım aracısı ve erkek toprak sahibi tarafından organize edilen ücretli tarım işçiliğinin görünmez pazarlığının konusudur.

Göçmen kadınlar Türkiye'de sosyal dışlanma üreten ve yoksul kesimlerin üstelendiği bir iş olan tarım işçiliğini yaparak toplumun en dezavantajlı kesimi haline gelmektedirler. Çalışma ve yaşam koşulları, ücretli tarım işçiliğinin hangi sosyal grup tarafından yapılırsa yapılsın bu grupların yoksulluğunu ve sosyal dışlanmasını yeniden üretmektedir; fakat bu gruplar içinde en çok kadınlar ve çocuklar tarımsal üretimin ve çadır koşullarında yaşamanın yükünü omuzlamaktadır. Araştırma, çocukların erken yaşlarda ailelerin geçimlerini sağlamak gibi bir sorumluluk ile edindiklerini gösterirken, kadınların aile içinde birçok görevi orantısız olarak üstelenen grup olduğuna işaret etmektedir.

Son Notlar

1. Bu yazı Saniye Dedeoğlu ve Sinem Sefa Bayraktar tarafından hazırlanan Çağla Ünlütürk Ulutaş (ed) Toplumsal Cinsiyet ve Sosyal Politika (Notabene, 2018) adlı kitapta "Tarımsal Üretimde Suriyeli Göçmen Kadın Emeği: Bereketli Topraklarda Zehir Gibi Yaşamlar" makalesi, ana bulguları kullanılarak hazırlanmıştır.
2. Belgesiz Göçmenler için Uluslararası İş Birliği Platformu (PICUM-Platform for International Cooperation on Undocumented Migrants) şöyle tanımlamaktadır: "İkamet ettikleri ülkelerde ikamet etmek veya çalışmak için gereken geçerli belgelere sahip olmayan kişilere 'belgesiz göçmen' denir. Buna ziyaret, ikamet veya çalışma izninin süresi dolmuş veya başka bir yolla geçersiz hale gelmiş kişiler, uluslararası koruma talepleri reddedilmişler, bulundukları ülkeye yasadışı yollarla girmiş olanlar ve hedef ülkelerde 'belgesiz' ebeveynlerce dünyaya getirilmiş çocuklar dâhildir." Kalkınma Atölyesi (2016a) Tarımsal Üretimde Göçmen İşçi İstihdamı Öğrenilen Dersler Raporu, sayfa 78. Detaylı bilgi için http://picum.org/words-matter/
3. Dedeoğlu, Saniye ve Çisel Ekiz Gökmen (2011) Göç ve Sosyal Dışlanma, Efil Yayıncılık, Ankara.
4. Civan, Orhan Ersu ve Gökalp, Arzu (2011) Göçmen İşçi Kavramı ve Göçmen İşçilerin İş Sağlığı ve Güvenliği, Çalışma ve Toplum, 2011/1, sayfa 246.
5. Şahankaya Adar, Aslı (2018) Türkiye'de Yeni Prekarya Suriyeli İşgücü Mü?, Çalışma ve Toplum, 56. Ayrıca Çalışma ve Toplum 2018/56 Göçmen İşçiler Sayısı Türkiye'de farklı sektörlerde Suriyeli göçmen emeğini incelemektedir.
6. "Çukurova, Türkiye'nin siyasi haritasında Mersin, Adana, Osmaniye ve Hatay illerini kapsayan bir bölgenin adıdır. Bu bölgenin en önemli bölümü ovalarıdır ve bu ovaların içinde de 'Adana Ovası' diye belirtilen yer, genellikle Çukurova ile aynı şekilde adlandırılır. Oysa Adana Ovası; Adana kent merkezinin güneyinde yer alan ve çoğunlukla Seyhan, Karataş, Yüreğir ve Yumurtalık ilçelerinin bulunduğu yörenin adıdır." Kalkınma Atölyesi (2017) Adana Ovası'nda Çalışan Mevsimlik Tarım İşçileri ve Çocuklara Hizmet Modeline Yönelik Mevcut Durum Analizi, sayfa 7.
7. Adana'da Suriyeli tarım işçilerinin çalışma ve yaşam koşullarının mevcut durumunu ortaya koymak için Kalkınma Atölyesi tarafından 24 Temmuz-3 Ağustos 2016 tarihlerinde Adana ilinin Seyhan, Karataş, Ceyhan, Yumurtalık ve Yüreğir ilçelerindeki tarımsal arazilere yakın bölgelerde kurulu çadır yerleşimlerinde yaşayan, gezici veya mahalli olarak tarım işçiliği yapan 266 Suriyeli hanehalkını temsil eden kişilerle bir anket çalışması gerçekleştirilmiştir . Anket kapsamında 1655 Suriyeli ile ilgili bilgi toplanmıştır. Bu bireylerin yüzde 52,7'sini (872 kişi) 18 yaş altındaki çocuklar oluştururken, hane nüfusunun yüzde 49'u, yani 820 kişi kadındır. Bu yazıya kaynaklık eden veriler bu anket çalışması ile elde edilmiş olup kadın göçmenlere ilişkin veriler ayrı olarak derlenmiş ve yeniden gözden geçirilmiştir. Ayrıca 2015 yılından beri Adana'da mevsimlik tarım işçiliği yapan ve çadır yerlerinde yaşayan hem Türkiyeli hem de Suriyeli göçmenlerle belirli aralıklarla çeşitli görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerden elde edilen veri, gözlem ve bilgiler de bu makalede kullanılmıştır.
8. Kalkınma Atölyesi (2016) Bereketli Topraklar Zehir Gibi Yaşamlar: Suriyeli Göçmenlerin Mevsimlik Gezici Tarım İşçileri Adana Ovası Mevcut Durum Araştırma Raporu, Kalkınma Atölyesi, Ankara.

   Kalkınma Atölyesi (2016a) Tarımsal Üretimde Göçmen İşçi İstihdamı Öğrenilen Dersler Raporu, Kalkınma Atölyesi, Ankara.
9. Çınar, S. (2014). Öteki "Proleterya": De-proletarizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri. NotaBene Yayınları, Ankara.

   Çelik, Kezban, Zeynep Şimşek, Yasemin Yüce Tar ve Aylin Kırca Duman (2015). Gezici Mevsimlik Tarım İşinde Çalışan Kadınların Çalışma ve Yaşam Koşullarının İrdelenmesi, Dünya Bankası, Ankara.
10. KEİG (2015) Kadın Emeği ve İstihdamına İlişkin Bilgi Notları, KEİG Platformu, İstanbul

    http://www.keig.org/content/kitapcik/.bilgi%20notlari%20Agustos%202015.pdf
11. TÜİK Eylül 2017 İşgücü İstatistikleri, 2017 yılında kadınların yüzde 54,6'sının hizmetler sektöründe, 30,6'sının tarımda, yüzde 13,8'inin ise sanayide çalıştığını göstermiştir. Erkekler içinse oranlar şöyledir; yüzde 52,4 hizmetler sektöründe, yüzde 21,1 sanayide, yüzde 15,7 tarımda, yüzde 10,8 inşatta. Tarım sektöründeki kayıt dışı oranını yüzde 94,5 olarak belirlemiştir. Tarım dışı sektörlerdeki oran ise yüzde 25'tir. Eylül 2016, Eylül 2017.TÜİK 2017 İşgücü İstatistikleri, Tablo: İşteki durum ve ekonomik faaliyete göre istihdam edilenler, Eylül 2016, Eylül 2017. http://www.tuik.gov.tr/HbGetirHTML.do?id=24634, TÜİK 2017 İşgücü İstatistikleri, Tablo: İstihdam edilenlerin sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlılık durumu.
12. Kalkınma Atölyesi, 2016, sayfa 105-107.
13. Kalkınma Atölyesi, 2016, sayfa 106, tablo 10.
14. Kalkınma Atölyesi, 2016, sayfa 106, tablo 97.

Halil İbrahim Aydın
Batman Üniversitesi
hiaydin12@gmail.com

Onur Oğuz
Batman Üniversitesi
oguzonur@gmail.com

Kadınların Sosyo-Ekonomik Hayata Katılımı: Mit mi Gerçek mi?

Giriş

İnsanlığın var olduğu günden bugüne toplum içinde kadın her daim marjinalleştirilmiştir. "Kızını dövmeyen dizini döver.", "Saçı uzun aklı kısa.", "Oğlan doğuran övünsün, kız doğuran dövünsün.", "Kız girdi on üçüne, ya erdedir ya yerde." gibi atasözü ve özdeyişler de bu "marjinalleştirme tarihi"ni gün yüzüne çıkarmaktadır. Bu tür söylemler eylem ile bir araya geldiği zaman, kadınlar için adeta eziyet çekmek, zulüm görmek için dünyaya gelmiş gibi elim bir durum söz konusu olmaktadır. Bu bağlamda geri kalmış olan bölgelerde sadece kız çocuğu olduğu için okula gönderilmeyen, daha vahimi oyun oynama çağında zorla evlendirilen, eşi veya yakınları tarafından şiddete maruz kalan, zulüm gören kadınlar toplumsal yaşamdan dışlanan "dezavantajlı grup" olarak ortaya çıkmaktadır.

Kadınların toplumsal yaşamdan dışlanma ve ötekileştirilme serüvenine; televizyon kanallarından, gazete manşetlerinden, sosyal medyadan ve hatta bizzat gündelik yaşam deneyimlerimizden de neredeyse her gün tanık olmaktayız. Kadına yönelik her türlü şiddetten; eğitim, istihdam ve siyasete katılım sorunlarına kadar uzanan birçok haber ve olay çoğu zaman hiç fark etmeden gözlerimizin önünden geçip gitmektedir.

Kadın imgesinin tarihsel serüven içindeki kurgulanışı irdelendiği zaman doğu ve batı arasında büyük bir benzerlik olduğu görülmektedir. Kadın imgesinin kurgulanışı

Kadının sosyal yapı içerisinde en önemli değer olduğunu ve bu duruma istinaden toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin ortadan kaldırılması gerekliliğini, altı çizilerek, vurgulamak gerekmektedir. Söz konusu eşitsizliğin minimize edilmesi sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan kadına, topluma ve insanlığa, hatta dünyaya sağlanacak en önemli değer olarak karşımıza çıkmaktadır.

noktasında tarih, felsefe, siyaset, edebiyat ve diğer alanlarda doğu ve batı arasında daha önce olmadığı kadar iyi uzlaşma ve eşgüdüm söz konusu olmuştur. Tarihsel serüven içinde kadın imgesi kimi zaman "güçlü" erkeğin gölgesinde bırakılmış, varlık sebebi, bir erkeğin yakınında bulunmasına indirgenmiştir (Nasıroğlu, 2017: 2243-2246). Geçen zaman içinde feodal beyler, kız çocuklarını acımadan diri diri toprağa gömdüler… Sonra mı? Yıllarca torunları şiddeti normalleştiren, içselleştiren zihniyet yapısı ile "Dövülmeyen kadın, tımarsız ata benzer." diyerek şiddeti meşru zemine oturttular. Günümüzde ise post modern baba tipolojisi psikolojik baskı ile kadını ezmeye, bastırmaya ve etkisi altına almaya devam etmektedir. Sorun o ki her dönem ve zaman kendine özgü bir yaklaşımla kadını ezmeye, baskı altına almaya çalışmıştır. Öyle ya! "Erkektir. Hem sever, hem döver." atasözünde mevcut yapılan şeyin doğruluğu onaylanmakta, kadının sosyal hayatta hak ettiği yeri almasının kadına verilen bir armağan gibi algılanması ise tam anlamıyla zihin bunalımına yol açmaktadır.

Cinsiyete Dayalı Eşit(siz)lik Sorunu

Kadınların cinsiyet kimlikleri nedeniyle ayrımcılığa uğramasının ve toplumsal yaşamın her alanından dışlanmasının temel nedeni toplumsal cinsiyet eşitsizliğidir. Cinsiyetlere biyolojilerinden bağımsız olarak toplum tarafından yüklenen toplumsal cinsiyet rolleri, kadınları hane içinde/özel alanda ve iktisadi yaşamın dışında konumlandırırken erkekleri hane dışında/kamusal alanda ve iktisadi yaşama hâkim bireyler olarak konumlandırmaktadır. Cinsiyet rolleri arasındaki bu ayrım, kadınların eğitime, çalışma yaşamına, siyasete, özetle toplumsal yaşamın tüm alanlarına katılmasına engel olmaktadır, çünkü kadınlar, bu roller gereği ev işleri ve çocuk, hasta, yaşlı bakımıyla ilgili tüm sorumlulukları yüklenmektedir. Ev içi yükümlülükler, kadınların neredeyse tüm zamanını aldığı için kamusal hayata katılımı sınırlı olmaktadır. Ataerkil zihniyet ve tutum da "Kadının yeri evidir." anlayışıyla bu durumu normalleştirmekte ve sürdürmektedir.

İş Hayatına Atılma ve Ücretlendirmede Eşit(siz)lik

Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yarattığı en önemli sorunlardan biri kadınların işgücü ve istihdama katılamamalarıdır. Türkiye'de kadınların işgücüne katılma oranı %31,5, istihdam oranı ise yalnızca % 27,5'tir. Çalışan kadınların %43,1'i ise kayıt dışı çalışmaktadır (TÜİK, 2016). Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD) "2012 Eğitim Raporu"na göre Türkiye, 15-29 yaş arası kadınların eğitim ve işgücünden en fazla uzak kaldığı ülkedir. Hem ev ve bakım işlerinin kadınların sorumluluğunda görülmesi hem de çalışma yaşamının cinsiyetçi yapısı bu duruma neden olmaktadır. Kadınlar, işgücü ve istihdama katılma şansı bulduklarında ise eğitim düzeyinin düşük olması ve bunun da belirli vasıfları gerektiren sektörlerde çalışmayı engellemesi; düşük ücretle çalışmaya neden olmaktadır. Düşük ücretler ise çalışmak yerine evde oturmanın tercih edilmesine yol açmaktadır (KSGM, 2008: 11).

Karabıyık (2012) da tarımsal üretim yapısının bozulması sonucu kente göç eden ailelerdeki kadınların, düşük eğitim düzeyleriyle birlikte ev kadını statüsünde kaldıklarını; ücretli bir işe girmelerinin ise, evdeki düzen açısından yüksek bir alternatif maliyete sahip olduğu düşüncesiyle birlikte aktif çalışma yaşamında rol üstlenemediklerini belirtmiştir. Kadınların iş hayatına atılmasında ve kalıcı olmasında eğitim ve öğretimdeki sorunların yanı sıra işe alım ve ücretlendirme süreçlerindeki ayrımcılık, aile sorumluluklarının paylaşımındaki eşitsizlik, çocuk gündüz bakım imkânlarındaki yetersizlik gibi unsurların da büyük önemi vardır (KSGM, 2008: 6). Çakır (2008), kadınların evlenme ya da çocuk sahibi olma gibi nedenlerle işi bırakacakları ya da konsantre olarak çalışamayacakları düşüncesiyle, işverenlerce güvenilir bulunmadığını; bunun da kadınların iş hayatındaki en önemli ayrımcılık konularından birisi olduğunu belirtmektedir. Ayrıca ailenin geçimini sağlamada kadınların erkeğe (eş ya da baba) yardımcı olduğu şeklindeki düşünce de, işten çıkarma sürecince kadınların uğradığı bir diğer ayrımcılık olarak görülmektedir.

Ekonomik Dışla(n)ma

Kadınların hayatlarının her döneminde yaşamış oldukları zorluklar "sosyal dışlanma" kavramı üzerinden de düşünülebilir. Adaman ve Keyner (2006: 6-9) bu kavramı bazı bireylerin yoksullukları, temel yetkinliklere veya yaşam boyu eğitim fırsatlarına sahip olamamaları nedeniyle ya da ayrımcılıktan dolayı toplumun dışına itilmesine yol açan bir

süreç olarak açıklamaktadır. Bu tarz bir ayrımcılığı ise, söz konusu kişilerin iş, eğitim, gelir elde etme olanaklarından ve sosyal-toplumsal ağlardan uzaklaşmalarının bir nedeni olarak vurgulamaktadır. 1960'lı yıllarda Fransa'da ortaya çıkan ve ilk başlarda engelliler, suçlular, madde bağımlıları, bakıma muhtaç kişiler, problemli bireyler, aileler ve marjinal gruplar için kullanılan kavram, işsizliğin artması, göç ve refah devleti olgusunun düşüşe geçmesiyle zamanla anlam genişlemesine uğramıştır. Bu noktada sosyal dışlanma ekonomik, mekânsal, kültürel veya politik boyutta kullanılan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır (Yıldırımalp, 2014: 94-95). Ekonomik olarak dışlanma kavramı kısa veya uzun vadede işsizlik ve/ veya fırsat eşitsizliği nedeniyle işgücü piyasasının dışında kalma durumu olarak da ifade edilebilir. Bu ise en uç noktada açlık sorunu ile fiziksel ve psikolojik sorunlara yol açabilen "hayattan dışlanma" sonucunu doğurmaktadır (Adaman ve Keyner, 2006: 9).

Kadın İstihdamının Teşvik Edilmesi

İş hayatına giren ve ekonomik olarak bağımsızlığını elde eden kadının toplumdaki rol-statü kavramlarını yeniden tanımlaması, toplumda sesini yükseltmesi, varlığını göstermesi modernleşme sürecinde karşımıza çıkan önemli gelişmeler arasında yer almaktadır. Tarih içinde yaşanmış bütün olumsuzluklar ancak ekonomik realiteden demir almak kaydı ile giderilmektedir. Kadınları girişimciliğe yönlendirerek iş hayatına atılmalarını sağlamak, istihdam alanları oluşturmak, ekonomik gelişim ve girişimlerini desteklemek, birey olma bilincini güçlendirme noktasında önem ihtiva etmektedir. Girişimcilik sadece ekonomik bir süreç değil, aksine ekonominin ötesinde sosyal, kültürel, siyasal, hatta entelektüel yaşama da etki eden psikolojik boyutları olan parametreleri muhtevasında barındırmaktadır. Gelişmiş ülkelerde girişimcilerin önemli bir kısmını kadınlar oluştururken, azgelişmiş ülkelerde bu durum son derece düşük bir düzeyde seyretmektedir. Türkiye gibi hızlı ve sürdürülebilir büyüme trendi içinde olan ülkelerin ekonomik olarak ilerlemelerinin idamesi için kadınların işgücüne mutlak suretle dâhil olması son derece önemli bir konu olarak karşımızda durmaktadır. Zaten toplumsal cinsiyet eşitliği kendi içinde zımni olarak kalkınma hedefini barındırmaktadır ve bu iki kavramın birbirinden bağımsız düşünülmemesi gerekmektedir. İktisadi anlamda fırsatlara ve verimliliğe ulaşmada söz konusu eşitsizliği ortadan kaldırmak, gerek bölgesel, gerekse ulusal kalkınmaya artı değer sağlamaktadır. Kadınların sosyo-ekonomik hayatta ve iş hayatında erkekler ile eşitlenmesi, kadınların

güçlenmesi noktasında önemli olmakla beraber, sosyal anlamda kadının toplum içinde sesini duyurabilmesi, taban oluşturması noktasında da önem arz etmektedir.

Kadının sosyal yapı içerisinde en önemli değer olduğunu ve bu duruma istinaden toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin ortadan kaldırılması gerekliliğini, altı çizilerek, vurgulamak gerekmektedir. Söz konusu eşitsizliğin minimize edilmesi sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan kadına, topluma ve insanlığa, hatta dünyaya sağlanacak en önemli değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadınları da içeren kalkınma yaklaşımlarının gerekliliğine 1970'li yıllarda dikkat çekilmeye başlanmış; kalkınma programlarının kadın ve erkek nüfus üzerinde farklı etkilerinin olduğu gündeme getirilmiştir. Geliştirilen kalkınma stratejilerinde toplumsal cinsiyet farklılıklarının göz önüne alınmaması, kadın ve erkek arasındaki toplumsal ve ekonomik farklılıkların daha da açılmasına neden olmuştur. (KSGM, 2008: 5)

Sonuç

Kadınların güçlendirilmesi adına ve cinsiyet eşitsizliğini minimize etmek amacıyla yapılan düzenlemelere rağmen, kadınların erkeklere göre kaynaklara daha az ulaştıkları görülmektedir. Özellikle gelişmesini tamamlayamayan toplumun kadınları ekonomik açıdan erkeklere bağımlıdır. Kırsal ve düşük gelirli kentlerin çoğunluğunda ise genellikle kadınlar ev işleri, tarla ve ticaret işleriyle uğraşmaktadır. Kadınların işgücüne katılımı; ülkelerin ekonomik büyümesi, tasarruf eğilimi, sağlık ve eğitim harcamaları ve çocuk ölüm oranları gibi pek çok gösterge üzerinde etkili olmaktadır. (Atik ve Polat, 2016: 128)

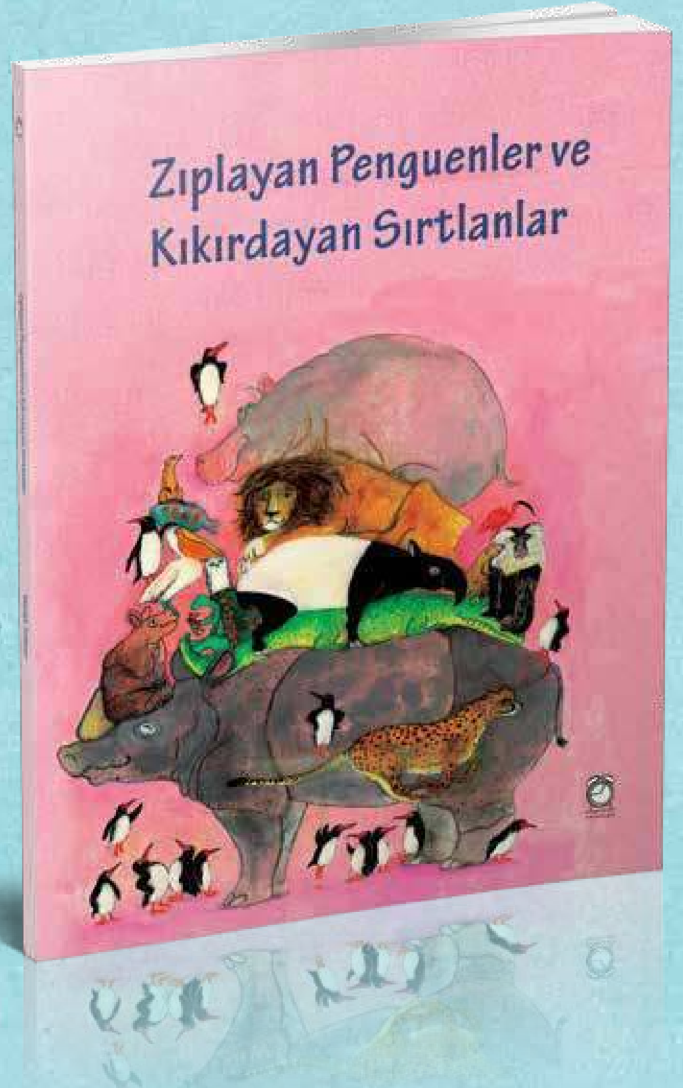
Kadınlarla ilgili yaşanılan eşitsizliklerin ortadan kaldırılması ancak kadınların ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda güçlenmesi ile aşılabilecek bir durumdur. Çoğu gelişmiş ülke bu sorunu kadını işgücüne dâhil etmek suretiyle çözmüş, kadınlar için pozitif ayrımcılık yapıp istihdam yaratmış ve zamanla, istihdam edilen kadınların istihdam oluşturdukları görülmüştür. Bunun yanı sıra, aile ortamında eşit söz hakkına sahip olan kadının kendine olan güveni artmakta, sosyal tabanda mutabakat sağlanmaktadır. Nitekim "ben" bilinci oluşan kadınlar sosyal linçten de kurtulmaktadır.

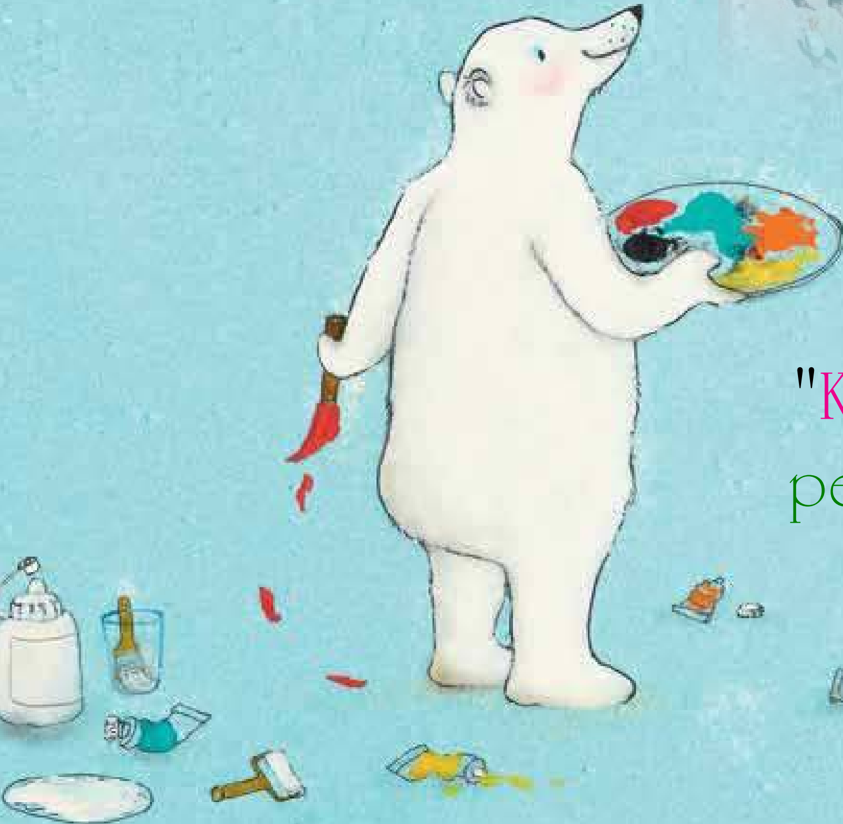
Özetle, kadınların iş hayatına katılımı önündeki engellerin toplumun ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda değişmesine ve gelişmesine sebep olacaktır. Kadınlar, çalışma hayatında yer alarak iktisadi bağımsızlık ile varlığını idame edecektir. Unutmamak gerekir ki sürdürülebilir bir kalkınmanın gerçekleşebilmesi de ancak kadının ekonomideki payının artırılması ve kadının sosyal, ekonomik ve kültürel hayata iz bırakmasına paralel olarak gerçekleşecektir.

Kaynakça

- Adaman, F., Keyner Ç., (2006), Poverty and Social Exclusion in the Slum Areas of Large Cities in Turkey, http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/ docs/2006/study_turkey_en.pdf (18.02.2018).
- Atik, H., Atay Polat M., (2016), Kalkınma Süreci ve Kadın İşgücünün Sosyo-Ekonomik Statüsüne Etkileri, Kalkınma Üzerine Ekonomi-Politik Yazılar, Ed. Halil İbrahim Aydın ve Yunus Emre Özer, Orion Yayınevi, Ankara.
- Bozkaya, G., (2013), "Kadınların İşgücüne Katılımını Belirleyen Faktörler: Türkiye Üzerine Bir Analiz", Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 3, Sayı:5, s.69-89.
- Çakır, Ö., (2008), "Türkiye'de Kadının Çalışma Yaşamından Dışlanması", Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 31, s.25-47.
- Karabıyık, İ., (2012), Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt: XXXII, Sayı: I, s.231-260.
- Kasa, H., Alptekin V., (2015), "Türkiye'de Kadın İşgücünün Büyümeye Etkisi", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi Yıl:2015 Cilt:18 Sayı:1 ss.1-24.
- Nasıroğlu, M., (2017), Tarihten Dışlanmak: Tarihyazımında Kadın Etkinliğinin Dolaylı Yollardan Saptanması Üzerine, Social Sciences Studies Journal, Vol. 3, Issue. 12, pp.2243-2251.
- Ökten, Ş., (2009), "Toplumsal Cinsiyet ve İktidar: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Toplumsal Cinsiyet Düzeni", *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı, 2/8.
- T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, (2008), "Kadın ve Ekonomi Politika Dokümanı", Ankara.
- Yıldırımalp, S., (2014), "Sosyal Dışlanma ve Avrupa Birliği Yaklaşımı", Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, Yıl: 2, Cilt:2, Sayı:2, s.91-108.
- http://www.oecd.org/; 01.03.2018
- http://www.tuik.gov.tr; 01.03.2018

Bologna Ragazzi ödüllü Marije Tolman'ın çizimi ve Jesse Goossens'in anlatımı ile, bu kitapta hayvanlar aleminin gizemli ve bir o kadar da ilginç yönünü göreceksiniz!

"Kutup ayıları solaktır, pek çok sanatçının da olduğu gibi"

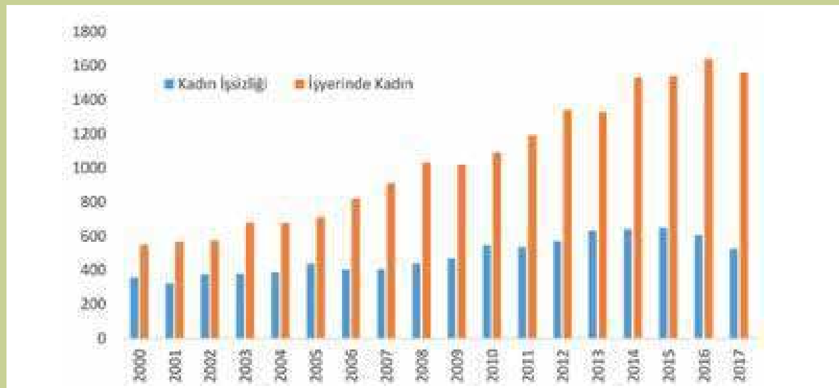
Burcu Ünüvar
TSKB Ekonomik Araştırmalar Müdürü
unuvarb@tskb.com.tr

Kadının Adı Var, İşi Yok!

Kadın ve erkeğin hem işgücüne katılım hem de işsizlik oranlarını, eğitim durumuna göre ayırıp baktığımızda, istihdam piyasasının genelini kapsayan yapısal bir eksiklik tespiti daha da belirginleşiyor. Kadının işgücüne katılımı, lise grubu hariç her eğitim grubunda artıyor. İşsizlik oranındaki artış ise özellikle lise ve üstü (mesleki ve teknik lise, yükseköğretim) eğitim grubunda belirginleşiyor.

Toplumsal cinsiyet konusuna gösterilen ilgi artıyor. Bu çerçevede kadın istihdamı, kadının ekonomideki yeri gibi başlıkların daha fazla sayıda akademik makalede yer aldığını, uluslararası kuruluşların da konuyu ön plana çektiğini yıllar içerisinde gözlemledik. Yükselen ilgi, konuya ayrılan kaynağı arttırırken, popüler genellemelerin daha mikro çalışmaların önüne geçmesi riskini de beraberinde getiriyor.

■ Grafik 1: Google Scholar'da Yer Alan Akademik Makale Sayıları

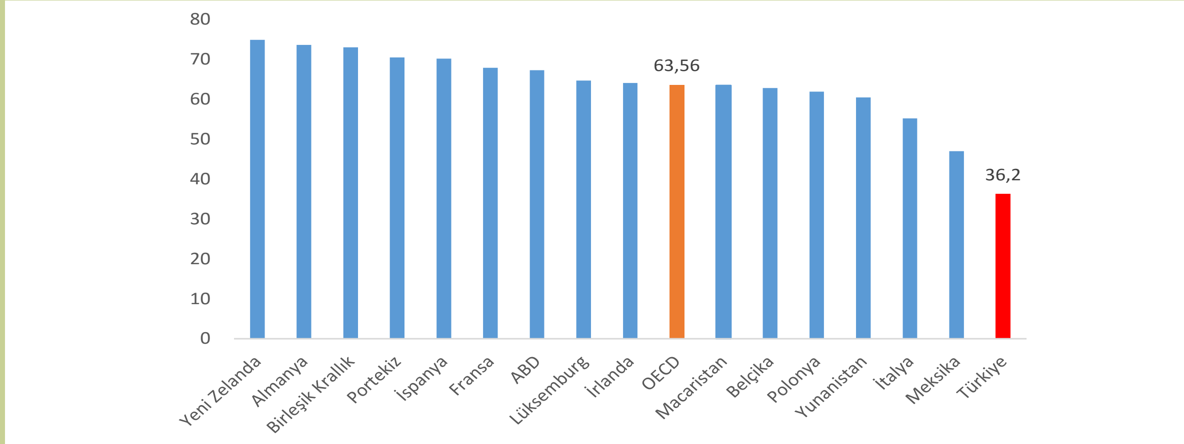
***Kaynak:** Google Scholar, TSKB Ekonomik Araştırmalar (Bu aramada İngilizce "Female Unemployment" ve "Women in the Workforce" sözcükleri kullanılmıştır.)*

Türkiye'de kadının ekonomideki rolünü istihdam piyasası odaklı olarak ele alan bu çalışmanın ilk bölümünde, Türkiye'de kadın istihdamı/işsizliği, dünya genelinde seçili ülkelerle kıyaslanarak göreli bir resim çizilmesi amaçlanmaktadır. İkinci bölümde ise bu kez, Türkiye'de kadın istihdamı zaman serisi erkek istihdamına göre seyri ile ele alınacaktır. Yazının son bölümünde, Türkiye istihdam piyasası üzerine yapılmış analizlerin derlemesi ile birlikte çözüme yönelik öncül bir sonuç noktası oluşturulması hedeflenmektedir.

Bölüm I: Türkiye'de Kadının İşgücüne Katılım Oranına Ülke Örneklemi İçinde Bakış

15-64 yaş arası işgücü içerisinde kadınların işgücüne katılma oranlarına baktığımızda, OECD ülkeleri arasında Türkiye'nin yerinin epey geride olduğu görülüyor. 2016 verilerine göre kadınların işgücüne katılımı için OECD ortalaması %63,6 iken, Türkiye'de bu oran %36,2 ile listenin en gerisindedir.

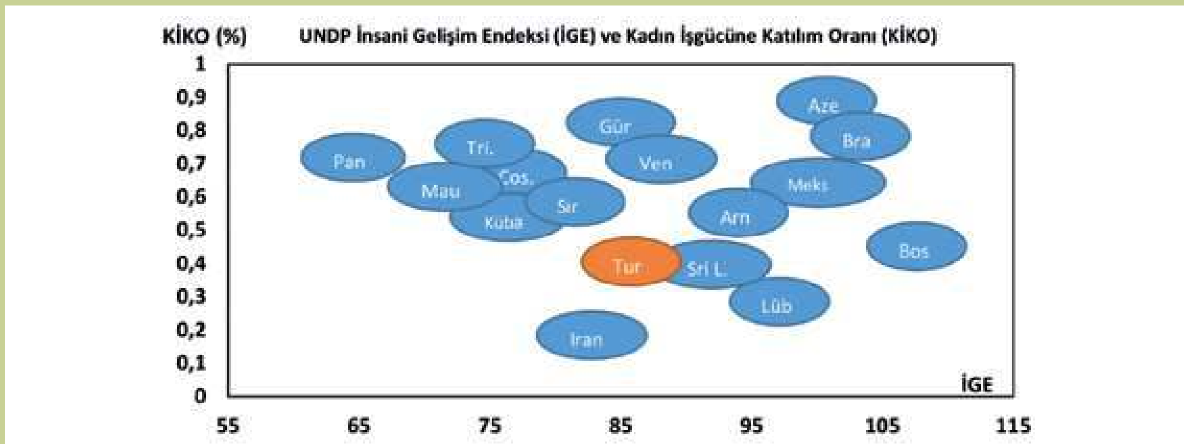
■ Grafik 2: Kadınların İşgücüne Katılım Oranı (15-64 yaş arası), 2016, %

Kaynak: OECD

Elbette ki OECD kıyaslamasının üzerinde konuşurken, içindeki ülkelerin gelişmişlik açısından heterojenlik gösterdiği ve görelilik değerlendirmesi için uygun olmadığı not edilebilir. Bu nedenle Grafik-III'de hem kıyaslama setini genişletmek hem de bir kıyaslama kısıtı olarak "insani gelişmişlik düzeyi"ni dâhil etmek hedeflenmektedir. Buna göre 178 ülkeyi içeren İnsani Gelişmişlik Endeksi'ni yatay eksene, kadınların işgücüne katılım oranını da dikey eksene koyarak baktığımızda sonucun büyük bir değişiklik göstermediği görülmektedir. İnsani Gelişmişlik Endeksi içerisinde Türkiye ile benzer skorlara sahip ülkelerin, kadınları işgücüne dâhil etme konusunda daha başarılı oldukları söylenebilir.

■ Grafik 3: İnsani Gelişmişlik ve Kadınların İşgücüne Katılımı

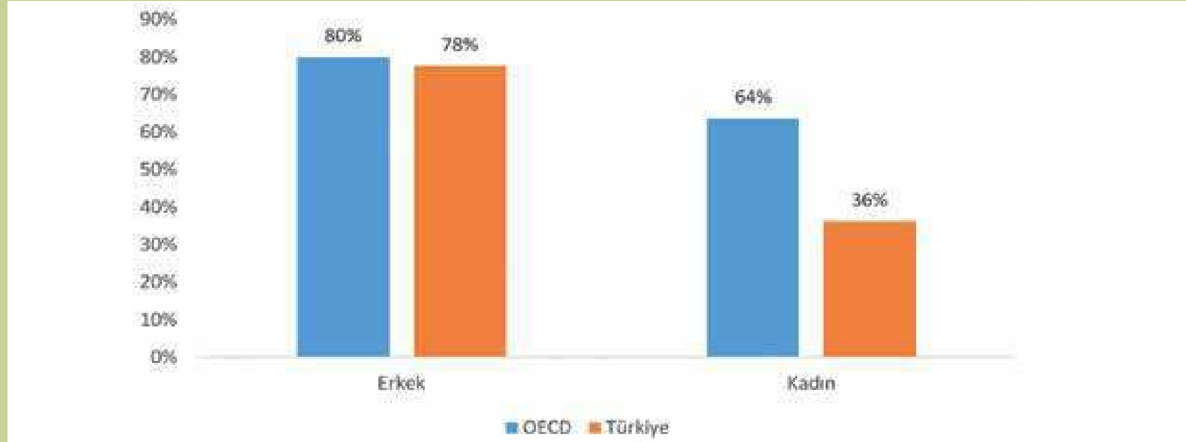

Kaynak: UNDP, TSKB Ekonomik Araştırmalar

Bölüm II: Türkiye'de Kadınların İşgücüne Katılımının ve İstihdamının Gelişimi

İşgücü katılımdaki değişimi erkek ve kadın olarak ayırıp baktığımızda, erkek işgücü katılım oranının OECD ortalaması ile uyumlu olduğu ancak negatif ayrışmanın kadınlarda görüldüğü ortaya çıkıyor. Kadın işgücü katılımının erkek ortalamaya göre düşük olması yeni ya da Türkiye'ye özgü bir durum değil elbette; ama OECD ortalamasında kadın-erkek işgücü katılım oranı farkı, kadınlar aleyhine %16 puan iken, Türkiye için bu fark kadınlar aleyhine %42 puan. O zaman Türkiye öznesinde konuya daha yakından bakmakta fayda var.

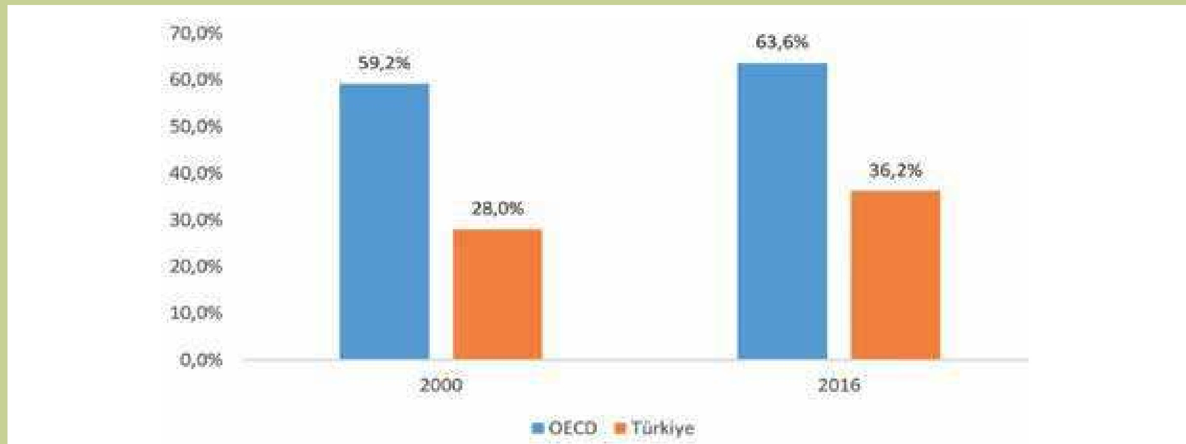
■ Grafik 4: İşgücü Katılım Oranı (2016)

Kaynak: OECD

İşgücü katılım oranında kadın aleyhine görülen bu resmin değiştirilmesi için çabalar pek çok ülkede devam ediyor. OECD ortalamasının 2000'den 2016'ya geldiğimizde %4,4 puan yukarı geldiğini görüyoruz. Aynı dönemde Türkiye'de yaşanan iyileşme ise %8,2 puan.

■ Grafik 5: Kadın İşgücü Katılım Oranı, %

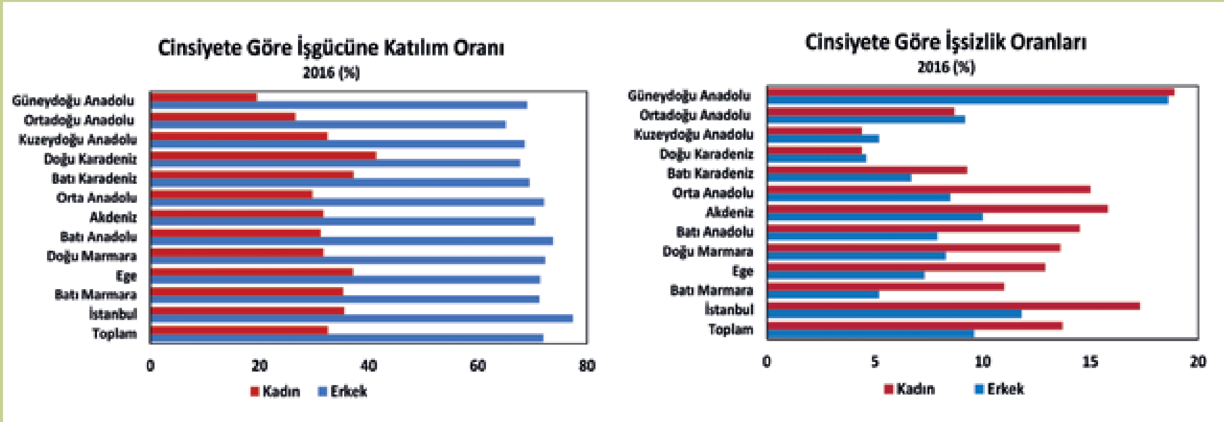

Kaynak: OECD

Türkiye'de kadınların işgücüne katılım oranında gördüğümüz artışın doğrusal bir şekilde gerçekleşmediğini söylemekte fayda var. 2000 yılındaki %28'lik seviye, ekonomik krizin ardından 2002'de %29,5'a yükseldikten hemen sonra düşmeye başlıyor. Takiben, dalgalı seyirle birlikte 2000'deki %28'lik seviyenin tekrar ilk kez 2009'da yakalanabildiğini görüyoruz. 2009 sonrasında ise bu oranda nispeten istikrarlı sayılabilecek bir artış yaşanıyor.

İşgücü katılım oranı da bölgesel farklılıklardan etkileniyor. Türkiye öznesinde baktığımızda oranın en yüksek olduğu bölge ile en düşük olduğu bölge arasında %22 puan fark olduğunu görüyoruz.

■ Grafik 6-7: Bölgesel Bakış

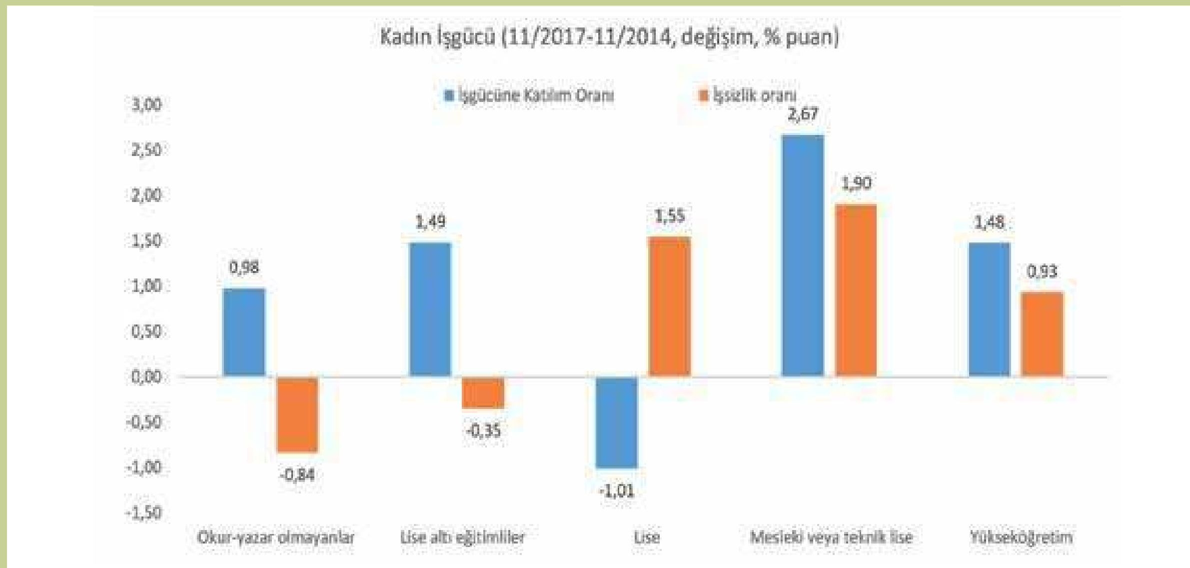

Kaynak:TÜİK

Elbette işgücü katılımı oranı, istihdam piyasası açısından konunun sadece bir yönü. Bölgesel farklılıklar da gözetildiğinde, Türkiye'de istihdamı çalışırken, cinsiyet boyutunun ötesine geçme ihtiyacı ortaya çıkıyor. İşgücü katılımını etkileyen sosyal-kültürel ya da coğrafi faktörlerin yanında genel anlamda ekonominin iş üretme yeteneğinin de ele alınması gerektiği, istihdam hakkı açısından bakıldığında kadın ve erkek için aynı anda iyileştirmeye ihtiyaç olduğu görülüyor.

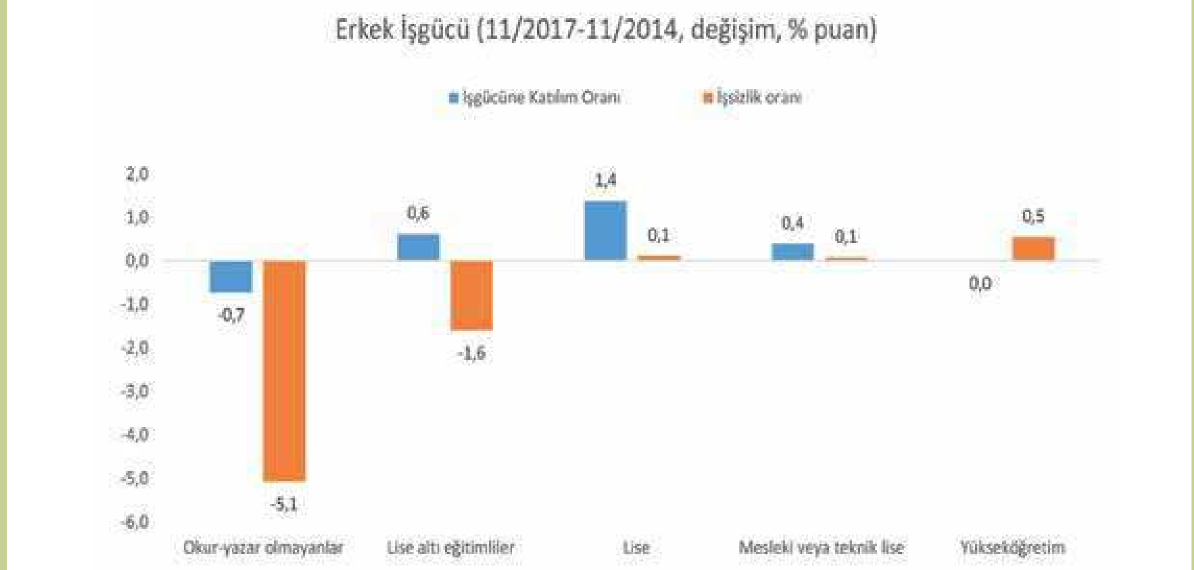
Nitekim yıllar içerisinde kadın ve erkeğin hem işgücüne katılım hem de işsizlik oranlarını, eğitim durumuna göre ayırıp baktığımızda, istihdam piyasasının genelini kapsayan yapısal bir eksiklik tespiti daha da belirginleşiyor. Kadının işgücüne katılımı, lise grubu hariç her eğitim grubunda artıyor. İşsizlik oranındaki artış ise özellikle lise ve üstü (mesleki ve teknik lise, yükseköğretim) eğitim grubunda belirginleşiyor. Erkek işgücü için bu duruma baktığımızda, işsizlik oranındaki artışın yine lise ve lise üstü grupta olduğu, okur-yazar olmayanlar ve lise altı eğitimde, işsizlik oranının gerilediği görülüyor. İstihdam piyasasının iş yaratma gücünün yüksek eğitim seviyesini yeterince destekleyememesi, eğitim politikası kadar sanayi politikasını da ilgilendiren bir durum. Dolayısıyla atılacak adımların da sanayi-eğitim gibi farklı alanları kapsayıcı perspektifte olması bir zorunluluk.

■ Grafik 8: Eğitim Durumlarına Göre İşgücüne Katılım ve İşsizlik Oranlarındaki Değişim

Kaynak:TÜİK

■ Grafik 9: Eğitim Durumlarına Göre İşgücüne Katılım ve İşsizlik Oranlarındaki Değişim

Kaynak:TÜİK

Bölüm III: Çözüm Üretimini Hedefleyen Olası Sonuç Noktaları

Buraya kadar ortaya çıkan resmi birkaç madde altında toplamak faydalı olabilir:

- Türkiye'de kadınların işgücüne katılım oranı dünyada anlamlı olan ortalamaların altında
- Kadın ve erkek için işgücü katılım oranı kıyaslandığında, aradaki fark Türkiye'de kadın aleyhine benzer ülkelere göre daha açık
- Türkiye'de kadın işgücü katılım oranında bir artış olmakla birlikte alınması gereken yol uzun
- İş yaratımına baktığımızda, istihdam piyasasında cinsiyetin ötesinde yapısal sorunların varlığı dikkat çekiyor

Çizilen bu tablonun arkasındaki sebeplerden bazılarına işaret etmek, öncül bir sonuç noktası oluşturmak için faydalı olacaktır.

Bazı tespitler:

- Şehirleşme ve geçimlik tarım modelinden ayrılma gibi nedenler, kadının işgücü piyasasından uzaklaşmasına neden olurken (Dünya Bankası, 2009), işgücü katılımı aynı ölçüde yerine konamıyor.
- OECD verilerine göre Estonya, Hindistan, Japonya, Meksika, Portekiz ve Türkiye'de kadınlar, ücretsiz ev işlerine erkeklerin harcadığı zamanın üç katı zaman ayırıyor.
- TÜİK'in anketine göre işgücü katılımı gerçekleştirmeyen kadınların yarıdan fazlası "ev işleri ile meşguliyet"i temel sebep olarak gösteriyor.
- Eldeki çalışmalar, hamilelik ve doğumla birlikte kadınların işgücü katılımında kayda değer düşüşler olduğunu gösteriyor (Aran, 2009).
- Kadınların finansa erişiminin sınırlı olması, kadının sadece çalışma değil, iş yaratma potansiyelinin de tam değerlendirilemediğine işaret ediyor. EBRD anketine göre kadın girişimcilerin iş kurarken en fazla kullandığı iki kaynak, kişisel birikimleri ve aile desteği.

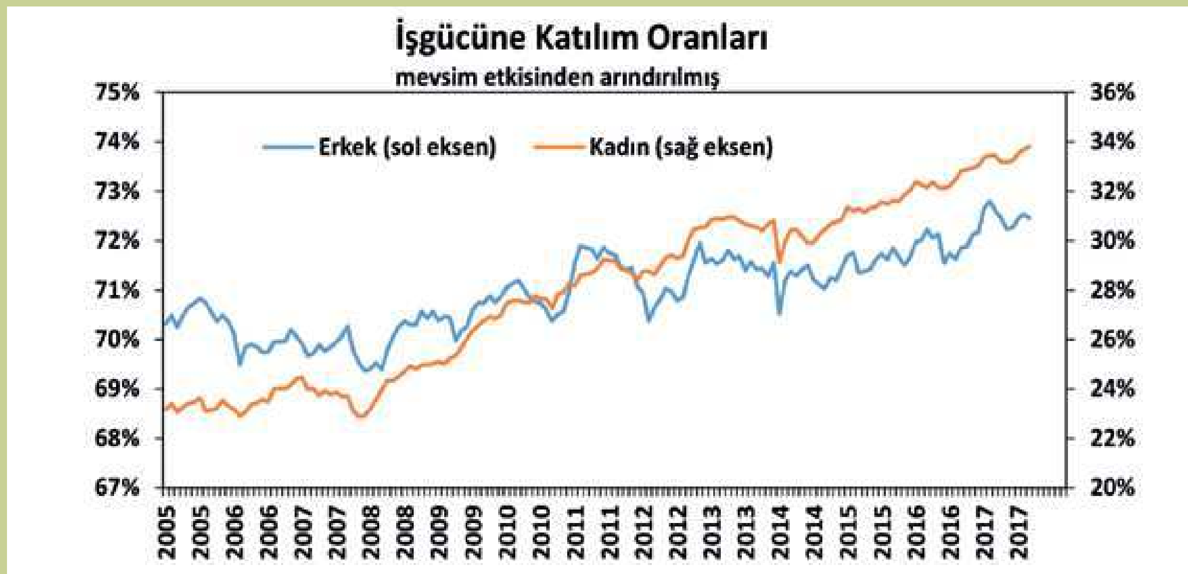
Kültürel farklılıklar, kadının işgücüne katılımı konusunda ülkeler arasındaki ayrışmayı açıklamak için faydalı olsa da, okul öncesi eğitim ya da çocuk bakımı gibi konularda verilen desteklerin, diğer bir deyişle sosyo-iktisadi politikaların anlamlı iyileştirmeler yapabildiği de göz ardı edilmemeli. Özellikle okul öncesi eğitimin kadının iş gücü katılımını arttırıcı bir niteliği olacağı açık. İlkkaracan, Kim ve Kaya, 2013-2014 itibariyle Türkiye'nin okul öncesi eğitimde OECD ortalamasını yakalayabilmesi için GSYH'nin %1,4'ü kadar bir kaynağa ihtiyaç duyulduğunu hesaplıyor. Yazarlar, inşaat sektörüne yapılacak bu miktarda bir yatırımın istihdam etkisinin 290,000 yeni işe denk geleceğini ama aynı miktardaki yatırımın okul öncesi eğitim ve çocuk bakımına yapılması halinde iş yaratım etkisinin 2,5 kat olacağını belirtiyorlar.

Bu noktada kadın istihdamını destekleyici adımların etkisini izlemekte büyük fayda olduğunun altı çizilmeli. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından sağlanan hem kadın hem erkek için aylık işgücü katılım oranı verilerini mevsimsellikten arındırılmış şekilde sunan Grafik-10, bu anlamda ilginç bir yorum için de kapıyı aralıyor.

Grafik 10, erkeklerin işgücüne katılım oranının kadınların işgücüne katılım oranına göre daha fazla oynaklık sergilediğine işaret ediyor. Kadınların işgücüne katılım oranındaki iyileşme yavaş olmakla birlikte, artışın mevsim etkilerinden bağımsız olduğu görülüyor. Bu da hem işgücüne eklenme etkisinin, dışlanan işgücü etkisinden daha yüksek olmasıyla (Başlevent, Onaran, 2003) hem de politika adımları, özel sektör farkındalığı gibi faktörlerin pozitif sonuç yaratmasıyla açıklanabilir.

■ Grafik 10: Mevsimsellikten Arındırılmış İşgücü Katılım Oranları

Kaynak: TÜİK, TSKB Ekonomik Araştırmalar

Grafik görselliği ile ulaşılan bu tespiti ampirik bir not ile desteklemek de mümkün. Alana, Özdemir ve Tansel tarafından yapılan çalışma (2017), Türkiye işsizlik serisinde aşağı yönlü katılık ve buna uygun olarak şokların kalıcılığı ve ortalamaya dönmeyen bir eğilim tespit etseler de, istisna olarak kadın işsizlik serisine işaret ediyorlar. Aynı çalışma istihdam ve makroekonomik politikaların işsizlik oranını düşürme konusunda kalıcı sonuçlar üretebileceğine vurgu yapıyor.

Konunun popülerliğine dair tespit yanıltıcı şekilde "Kadının adı var." dedirtse de, ekonomideki, istihdamdaki, genel olarak hayatın içindeki yerinin teslim edilmiyor olması bu konuda acil bir hareket planını gerekli ve önemli kılıyor. Eldeki çalışmaların, bu politikaların uzun vadede kalıcı sonuçlar yaratabileceğini göstermesi yüreklendirici olmanın yanı sıra (ve ondan daha çok) sorumluluk verici olarak da ele alınmalı. Somut sonuç üreten, iyileştirme sağlayan adımların tasarımı son derece önemli. Konunun çok boyutluluğu bu tasarımın kamu-özel sektör-iş dünyası-üniversiteler-sendikalar gibi geniş bir uzlaşı grubunun orta-uzun vadeli planlaması ile olmasını zorunlu hale getiriyor.

Kaynakça:

- Başlevent, C., & Onaran, Ö. (2003). Are married women in Turkey more likely to become added or discouraged workers?. Labour, 17(3), 439-458.
- Gil-Alana, L. A., Ozdemir, Z. A., & Tansel, A. (2017). Long Memory in Turkish Unemployment Rates.
- İlkkaracan, İ., Kim, K., & Kaya, T. (2015). The impact of public investment in social care services on employment, gender equality, and poverty: The Turkish case. Research Project Report, Levy Economics Institute of Bard College. August.
- Urhan, Cihan, Labor Force Participation Among Women, TSKB Theme Look-2018
- Female Labour Force Participation in Turkey: Trends, Determinants and Policy Framework, 2009, TR Prime Ministry, State Planning Organisation, World Bank
- Women at Work-Trends, 2016, International Labor Organisation
- Women Entrepreneurs in Turkey and Their Banking Relationships, EBRD, Prepared by Frankfurt School of Finance and Management, (Akinci, Lützenkirchen, Yakut, 2013)

Küresel iklim değişimi çağımızın en büyük çevre problemidir.

Peki, iklim değişimi neden küresel bir problemdir?

Bu kitaplarda, küresel iklim değişimini ve etkenlerini göreceksiniz.

Nedim Saraçoğlu

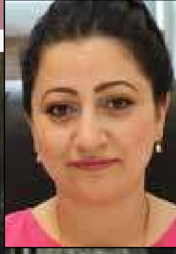

Harun Gümrükçü
Aybüke İnan Şimşek
Güneş Ersoy
Fatma Cande Yaşar Dinçer

Harun Gümrükçü
Aybüke İnan Şimşek
Güneş Ersoy

Aslı Özpolat
Gaziantep Üniversitesi
ozpolat@gantep.edu.tr

Ferda Nakıpoğlu Özsoy
Gaziantep Üniversitesi
nakipoglu@gantep.edu.tr

Cinsiyet Eşitsizliğinin Ekonomik Maliyeti

Kadın, hayatın her alanında kendini var etmeye çalışan bir varlıktır. Bu aşamada da taşıdığı ya da taşımak zorunda kaldığı yükler, onu iş gücü piyasasından uzaklaştırabilmektedir. Kadın, işgücü piyasasında kendini var etmeye ama aynı zamanda da evdeki sorumluluklarını da eksiksiz yerine getirmeye çalışmaktadır.

Kadın çalışmaları yazınında cinsiyet ve cinsiyet eşitsizliği ile ilgili geniş bir tartışma alanı mevcut. Bu tartışmalar felsefe, sosyoloji, antropoloji ve ekonomi gibi sosyal bilimlerin hemen hemen her disiplininde yer almakta. Bu disiplinlerin cevap aradığı ve birçoğunda hâlâ cevap ya da çözüm bulunamayan sorular ve sorunlar yer alıyor. Bu sorular ya da sorunlar arasında en temelinin "Kadın ve erkek olmak nedir?" sorusu olduğu belirtilebilir, çünkü cinsiyetler biyolojik temelin dışında farklı farklı konumlandırılmakta ve bu konumlandırma sosyal, ekonomik ve kültürel olarak cinsiyete yönelik tek taraflı bir olumlama ya da olumsuzlama içerebilmektedir. Peki, biyolojik temelin dışında kadın ve erkek olmayı belirleyen sosyo-kültürel faktörler nelerdir? Kadın ve erkeğin toplumsal olarak yer aldığı alanlar nasıl değişmekte ve patriarkal faktörlerin etkisi ile kadının toplumsal kaderi nasıl şekillenmektedir? Kadın, işgücü piyasasında nasıl yer almaktadır ya da yer alamamaktadır? Daha da çoğaltılması mümkün olan bu soruların cevapları da artırılabilir ve toplumlara, ideolojilere, kültürlere, hatta ekonomik yöntemlere göre değişebilir. Bu aşamada varlığı ya da içeriği cinsiyet kavramı gibi halen tartışılan bir ideoloji devreye giriyor: Feminizm.

Feminizm, cinsiyet eşitsizliğini, başka eşitsizliklerin içinde değerlendiremeyecek kadar önemli, kendi dinamikleri olan ve farklı iktidar biçimlerini içeren bir yaklaşım olarak ele alır. Temel amacı da cinsiyet eşitsizliğini ortadan kaldırmaya yönelik politikalar oluşturmaktır (Bora, 2011:18).

Ana konumuz olan cinsiyet eşitsizliğinin ekonomik maliyeti ise feminist iktisadın temel çalışma alanını oluşturmakta. Feminist iktisat cinsiyet eşitsizliği sorunsalına ekonomik çerçevede çözüm önerileri sunmaya çalışır ancak, iktisat disiplini günümüzde ana akım neoklasik iktisat çerçevesinde şekillenmiştir. Dolayısıyla ekonomik ve sosyal olguların tanımlanması, araştırılması, çözümlenmesi ve politika önerilerinin oluşturulması çoğunlukla neoklasik iktisat ışığında belirlenmektedir ancak, neoklasik iktisadın yöntem ve yaklaşımları farklı birçok iktisadi yaklaşım tarafından tartışılmaktadır. Eleştirel bakış açısının yer aldığı iktisat teorilerinden biri olan feminist iktisat, kadının ekonomideki durumunu sorgulamakta ve kadının konumunun nasıl daha iyi bir noktaya getirileceğini tartışmaktadır. Bu bağlamda feminist iktisadın amacı, ekonomide kadını değil, kadın bakış açısıyla ekonomiyi irdelemektedir (Serdaroğlu, 2010:55).

Cinsiyet eşitsizliği, kadınların ve erkeklerin toplumsal, ekonomik ve sosyal olarak aynı haklara sahip olmaması olarak ifade edilebilir. Ekonomik açıdan ele alındığında feminist iktisada göre kadınların ekonomik faaliyetlere katılımının düşük olmasının önündeki en önemli etken ev içi üretim faaliyetlerinin ekonomik olarak değerlendirilmemesidir. Bu değerlenmeme sürecinde toplumsal olarak oluşan cinsiyet kavramının ve dolayısıyla cinsiyet rollerinin etkisi büyüktür. Geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında kadınlar ev içi üretimde yer alırken, erkekler ev dışı üretimde yoğunlaşmakta ve gelirin önemli bir kısmına sahip olmaktadırlar. Bu durum ise kadınların ekonomik anlamda güçsüzleşmesine ve toplumsal konumunun etkilenmesine neden olabilmektedir.

Genel olarak bu yazıda feminist iktisadın ve neoklasik iktisadın cinsiyet eşitsizliğine yaklaşımını ve her iki çerçevede cinsiyet eşitsizliğinin yarattığı ekon mik maliyeti tartışacağız..

İşgücü Piyasasında Kadının Varlığı ya da Yokluğu

Kadın, hayatın her alanında kendini var etmeye çalışan bir varlıktır. Bu aşamada da taşıdığı ya da taşımak zorunda kaldığı yükler, onu iş gücü piyasasından uzaklaştırabilmektedir. Kadın, işgücü piyasasında kendini var etmeye ama aynı zamanda da evdeki sorumluluklarını da eksiksiz yerine getirmeye çalışmaktadır. Bu açıdan, bu bölümde kadınların üzerindeki yüklerin azaltılması için çözüm arayışları iktisat disiplini içinde nasıl yer alıyor ve çözüm önerileri nelerdir sorularını kısaca açıklamaya çalışacağız.

Feminist İktisat Yaklaşımına Göre Kadın İşgücü

Feminist iktisat, ana akım iktisadın yöntem ve tanım olarak daraltıldığını ve cinsiyetçi rol dağılımları sonucu kadının üretim faaliyetlerinden dışlandığını ileri sürer. Toplumsal cinsiyet yaklaşımına göre kadın ve erkeğin toplumdaki rolleri belirlenmekte ve kadınlar ikincil konuma getirilerek iktisadi faaliyetlerde yer alamamaktadırlar (Serdaroğlu, 2010:73-74). Buna göre kadınların istihdam edildiği alanlar daha az nitelik gerektiren ya da düşük ücretli sektörlerdir (Braunstein, 2007:18). Kadınların ekonomik faaliyetlere katkısının azalmasındaki diğer önemli unsur toplumsal cinsiyet rolleri kapsamında oluşan

ev içi ve ev dışı üretimdir. Ev içi üretim; yemek, çocuk bakımı, temizlik gibi işler iken, ev dışı üretim genellikle toplumsal olarak önem arz eden ve erkeklerin ağırlıklı olarak yer aldığı işlerdir. Ev içi ve ev dışı üretim sınıflandırması, beraberinde cinsiyetler arası iş bölümünü ve dolayısıyla kadın ve erkek arasındaki ücretli ücretsiz iş ayrımını getirmektedir. Bu bölünme, toplumda var olan kadın ve erkek için geleneksel rolleri yansıtır. Erkek çoğunlukla önem arz eden işlerde ücretli olarak çalışırken, kadın ev içi işlere yöneltilir. Yani erkek eve ekmek getiren, kadın ise evi çekip çeviren konumda var olur. Bununla birlikte kadınların ağırlıklı olarak ev içi üretimde bulunması (çocuk bakımı, mutfak ve temizlik işleri vb.) ve ev içi üretimin iktisadi olarak bir değerinin bulunmaması kadınları yoksulluğun birincil aktörü haline getirebilmektedir. Ayrıca kadın ve erkek arasında oluşan ücretli ücretsiz iş ayrımı, kadınların bekârlık, evlilik ve ebeveynlik gibi yaşamın önemli evreleri arasındaki geçişte, sosyal ve ekonomik olarak daha kırılgan olmalarına ve zaman yoksunluğunun oluşmasına neden olmaktadır. Zaman yoksunluğu açısından özellikle Türkiye'de kadınlar ücretsiz emeğe toplam çalışma sürelerinin yarısından daha fazla zaman ayırmaktadır. Dolayısıyla bu durum kadınlara daha büyük bir iş yükü getirmekte ve iş gücüne katılım oranlarını azaltmaktadır (Memiş, 2012:159-160).

Cinsiyet eşitsizliği, cinsiyete bakış ve kadının karşılıksız emeği toplumlara göre değişiklik göstermektedir. Memiş vd. (2012), Türkiye için yaptıkları çalışmalarında geleneksel toplumsal cinsiyetçi iş bölümünün Türkiye'de halen geçerli olduğu sonucunu bulmuşlardır. Ayrıca çalışmada elde edilen bir diğer bulgu kadınların iş yükünün erkeklerden daha fazla olduğu yönündedir. Başak vd. (2013) tarafından Türkiye için yapılan bir başka çalışmanın sonucuna göre kadın üzerine yüklenen roller, onların istihdama katılımını azaltmaktadır. Özellikle ikinci vardiya olarak tanımlanan ev işlerine erkeklerin katılımı yok denecek kadar azdır (Elson, 2009). Dolayısıyla kadınların hane dışındaki üretime katılmaları, patriarkal aile ve toplum yapılarında kadınların hane içi iş yükünü azaltmamış, aksine hane içi ve hane dışı üretim birlikte yapılmak zorunda olduğundan kadınların çifte iş yükü almalarına neden olmuştur (Toksöz, 2011:110).

Feminist teorinin kadın istihdamı ile ilgili vurguladığı bir diğer önemli konu ev içi üretimin meslekleştirilmesidir. İş, karşılığı ödensin ya da ödenmesin amacı insan ihtiyaçlarını gidermek olan mal ve hizmetlerin üretimi olarak tanımlanabilir. Bu kapsamda karşılığı ödenen ev dışı işler erkeklerin yönlendirildiği ve toplum tarafından önem atfedilen işlerdir. Evde çocuk ve hasta bakımı, gönüllü hizmetler gibi karşılığı ödenmeyen ev içi işler ise kadınlara ait olarak görülmektedir (Başak, 2013:20-21). "Yeniden Üretim" olarak ifade edilen ve üretime göre ikincilleştirilen kadının görünmeyen emeği toplumun ve kültürün ortaya çıkışında çok önemlidir. Bu kapsamda feminist teori, kadının görünmeyen emeğini görünür kılmayı amaçlar (Bora, 2005:61). Teoriye göre ev içi işler de bir iştir ve ekonomik açıdan değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu açıdan özellikle Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) hesaplamalarında ev içi üretimin hesaplanması önemlidir. Elson (2005), bu konu ile ilgili yaptığı çalışmasında İngiltere'de ücretsiz emeğin Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH)'nın %77'sine tekabül ettiğini bulmuştur. Benzer şekilde Hindistan'da bu oran %26 ile %50 arasında, Güney Afrika'da ise %11 ile %50 arasında değişmektedir. Kasnakoğlu ve Dayıoğlu (2002) tarafından Türkiye'de yapılan bir araştırmada ise hane içi üretim değerinin GSMH içerisindeki payının %34 ile %52 arasında değiştiği belirlenmiştir. Bu açıdan ev işlerinin meslekleştirilmesi ve ev içi emeğin ücretlendirilmesi kadın emeğinin verimliliğinin artması ve daha da önemlisi kadının güçlendirilmesi açısından dikkate alınması gereken bir öneridir. Evde yapılan ücretsiz işler, ücretli işlerde çalışan nüfusun bedava hizmetini sağlayarak ekonominin geri kalanını desteklemektedir. Bu sebeplerle evin içinde üretilen emeğin ücretlendirilmesi ile ev işlerinin ve bakım hizmetlerinin meslekleştirilmesi düşüncesi feminist teoride önem arz etmektedir (Başak, 2013:21).

Neoklasik İktisada Göre Kadın İşgücü

Klasik iktisat, ekonomide bireylerin bireysel çıkarlarını savunarak toplumsal ilerlemenin gerçekleşeceğini belirtir. Toplumsal açıdan maksimum çıkarın elde edilmesinde görünmez el kavramının büyük etkisi bulunmaktadır. Bireysel çıkarlar piyasa için önemli bir kuralken, aile ve ev, ahlâk ve fedakârlık içerir. Bu aşamada kadınların rol aldığı alan ise aile ve ev hayatıdır. Neoklasik iktisatçılardan Marshall, Pigou, Edgeworth ve Jevons kadınların işgücüne

katılımına karşı çıkarken, kadınların üniversiteye gitmelerini bile gerek görmezler. Neoklasik iktisada göre ise cinsiyet eşitsizliği ve ayrımcılık üretim kapasitesi üzerinde olumsuz etkiye yol açtığından verimsizliğe neden olur. Ancak, neoklasik iktisatta sadece değişim değeri olan ve parayla ölçülebilen ekonomik faaliyetlere odaklanılması uzun süre kadının ücretsiz emeğinin dikkate alınmamasına neden olmuştur (Toksöz, 2011:88-89).

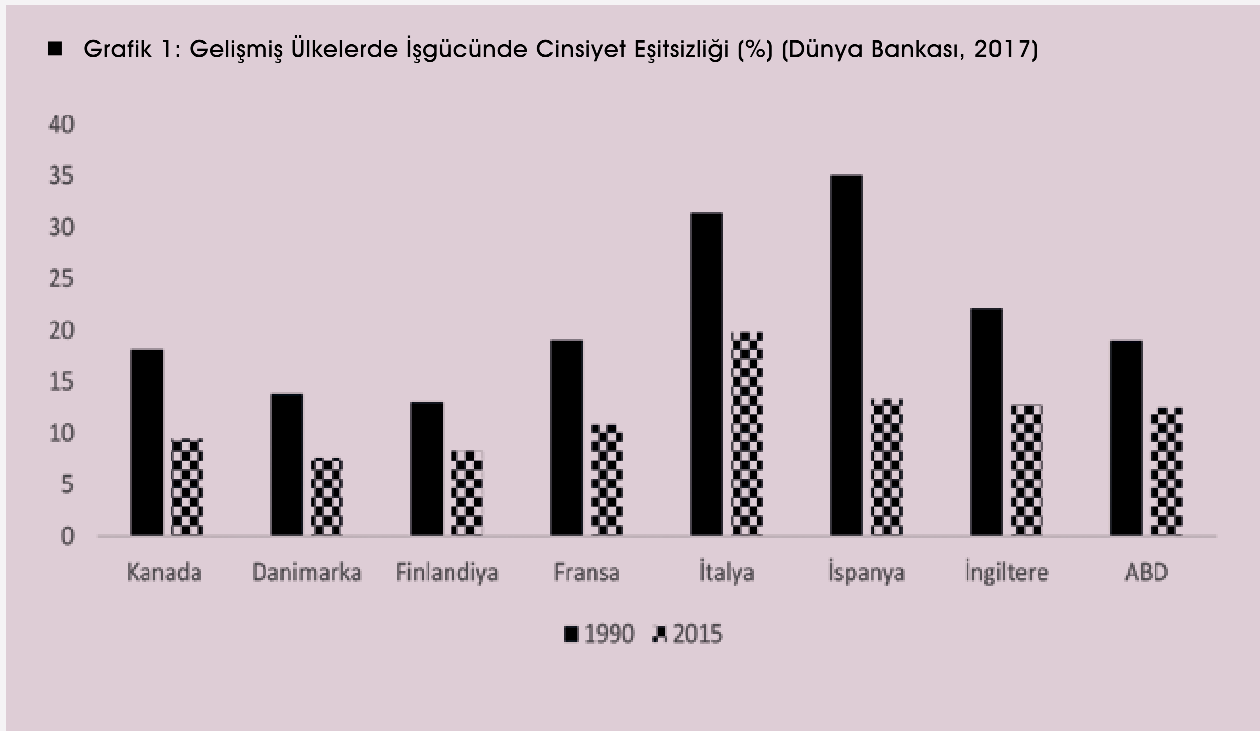
Neoklasik iktisat çerçevesinde cinsiyet eşitsizliği ile ilgili çalışmalar genellikle eğitimdeki, işgücündeki ve ücretlerdeki eşitsizliğe odaklanmıştır. Bu açıdan literatürde yer alan çalışmalardan birkaç örnek verilecektir. Bandara (2015), 1970-2010 yılları arasında Afrika ülkeleri için GMM analizi yaptığı çalışmasında cinsiyet eşitsizliği ile ekonomik büyüme arasında negatif yönlü bir ilişki bulmuştur. Çalışmaya göre cinsiyet eşitsizliğini giderici politikaların uygulanması durumunda cinsiyet ayrımı azalmaktadır. Özellikle bu ülkelerde eğitim ile kadının güçlenmesinin sağlanmasının ve düşük ücret sorununun önüne geçilmesinin büyüme üzerinde olumlu etki yaratacağı belirtilmiştir. Mitra vd. (2014), gelişmekte olan ülkelerde cinsiyet eşitliği ve büyüme arasında pozitif ilişkinin varlığını bulmuşlardır. Buna göre çalışmada cinsiyet eşitliğinin büyümenin belirleyicilerinden biri olduğu sonucu elde edilmiştir. Aynı şekilde cinsiyet eşitsizliğinin de ekonomik performans üzerinde etkisi bulunmaktadır. Seguino (2000), 1975-1995 yılları arasında Türkiye'nin de yer aldığı 20 ülke için yaptığı çalışmasında, ücret farklılığının giderek arttığını ve bu farklılığın büyüme üzerinde olumsuz etki oluşturduğu sonucuna ulaşmıştır. Özpolat ve Nakıpoğlu (2017), gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için yaptıkları çalışmalarında cinsiyet eşitsizliği ile ekonomik büyüme arasında negatif yönlü ilişkinin varlığını bulmuşlardır. Ayrıca çalışmada, gelişmekte olan ülkelerde cinsiyet eşitsizliğinin büyüme üzerindeki etkisinin gelişmiş ülkelere göre daha az olduğu sonucu elde edilmiştir.

Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde İşgücüne Katılımdaki Cinsiyet Eşitsizliğinin Analizi

Bu bölüm kapsamında gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde meydana gelen işgücü cinsiyet eşitsizliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi seçili ülkeler için grafikler yardımıyla karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

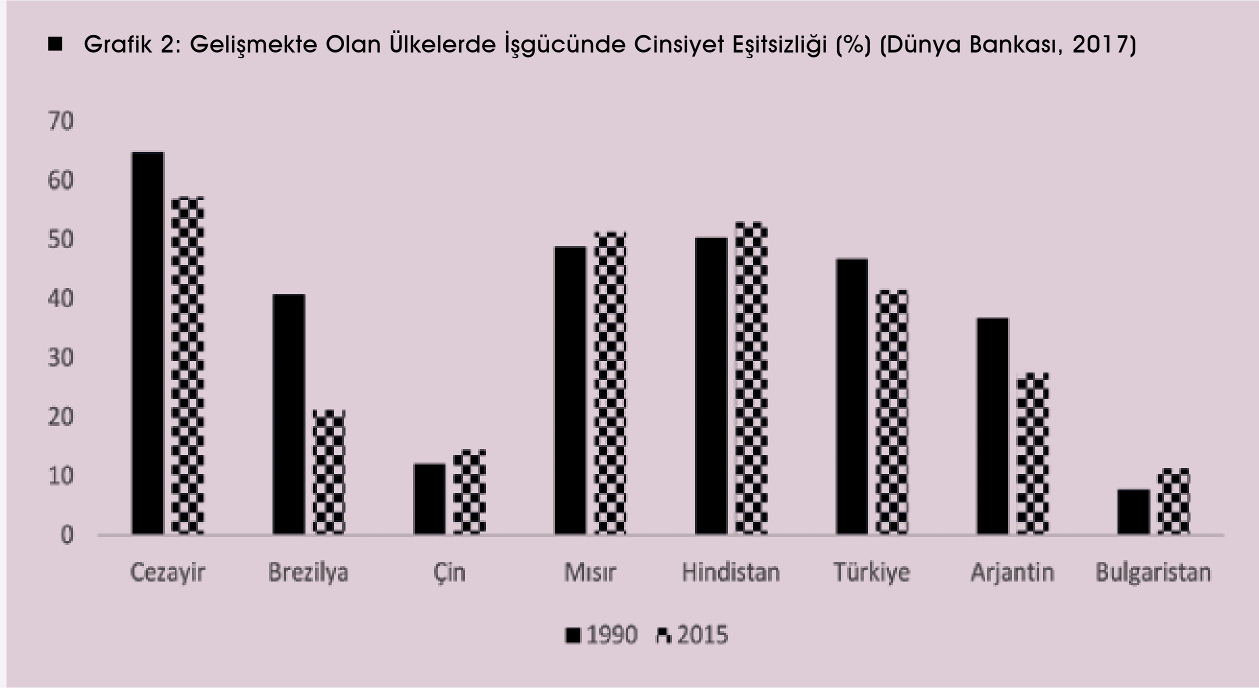
Grafik 1'de 1990 ve 2015 yılları için seçili gelişmiş ülkelerde işgücüne katılımdaki cinsiyet eşitsizliği yer almaktadır.

■ Grafik 1: Gelişmiş Ülkelerde İşgücünde Cinsiyet Eşitsizliği (%) (Dünya Bankası, 2017)

Grafik 1 incelediğinde, gelişmiş tüm ülkelerde 1990 yılından 2015 yılına kadar önemli gelişmelerin olduğu görülmektedir. Danimarka ve Finlandiya'da cinsiyet eşitsizliği diğer gelişmiş ülkelere göre önemli oranda düşüktür. Bunun temel nedeni, bu ülkelerde kadının işgücüne katılımının devlet tarafından desteklenmesidir. Özellikle çocuk bakımı ve sosyal güvenlik gibi kadının istihdamını teşvik edici uygulamalar bu ülkelerde başarılı bir şekilde yürütülmektedir (Dedeoğlu, 2012:215). Kadın istihdamını teşvik edici uygulamaların piyasaya bırakıldığı İtalya, İspanya ve ABD gibi ülkelerde eşitsizlik azalsa da tatmin edici boyutlarda değildir.

Grafik 2'de ise seçili gelişmekte olan ülkeler için işgücüne katılımdaki cinsiyet eşitsizliği yer almaktadır.

Grafik 2'de yer alan verilere göre seçili gelişmekte olan ülkelerde cinsiyet eşitliği oldukça düşüktür. Çin ve Bulgaristan dışında yer alan ülkelerde cinsiyet eşitsizliği yüksek oranda devam etmektedir. Mısır ve Hindistan'da eşitsizlik artarken, Türkiye, Arjantin ve Brezilya gibi ülkelerde oran düşmüştür. Gelişmekte olan ülkelerde cinsiyet eşitsizliğinin yüksek oranda devam etmesi toplumsal cinsiyet rollerine ve ülkelerin sosyo kültürel yapılarına bağlanabilir. Bu ülkelerde kadınlar, ağırlıklı olarak ev içi üretimde bulunmakta ve ev içi üretimin yükünün fazla olması dolayısıyla istihdama katılamamaktadır. Örneğin; Türkiye'de 1955 yılında %72 olan kadın işgücüne katılım oranı (Tansel, 2002:3), 2016 yılında %36.2'ye düşmüştür (TÜİK, 2017). Kadın işgücüne katılım oranlarının giderek azalmasında geleneksel cinsiyet rollerinin yanında piyasa merkezli uygulanan istihdamı teşvik edici politikaların etkisi önemlidir.

Değerlendirme ve Öneriler

Cinsiyet eşitsizliği sosyo ekonomik ve kültürel gelişimin önündeki en önemli engellerden biridir. Özellikle kadınların hem ev içi ve hem de ev dışı üretim alanlarında çalışıyor olmaları, onları zaman yoksunluğuna sevk etmekte ve kadınlar geleneksel cinsiyet rollerinin de etkisiyle ev dışı üretime katılmaktan vazgeçmek zorunda kalmaktadır. Bu zorunluluğun altında, geleneksel cinsiyet rollerinin etkisi, piyasada erkek ve kadınlar arasındaki ücret farklılığının erkekler lehine yüksek olması ve böylece erkeklerin ailede birincil gelir kaynağı olması yer almaktadır. Ev dışı üretimden vazgeçen kadınlar ev içi üretimde yoğunlaşmakta ancak, ev içi üretim ekonomik olarak değerlendirilmediği için cinsiyetler arasında gelir dağılımı asimetrik olarak dağılmaktadır. Bu sorunun çözümü için çeşitli öneriler bulunmaktadır. Öncelikle ev içi üretimin GSYH hesaplamalarında yer alması ve ev içi üretimde yer alan kadınların

sosyal güvenlik ve vergi politikaları ile desteklemesi gerekmektedir. Bu kapsamda ev içi üretimin meslekleştirilmesi de önemli bir adımdır. Bir diğer öneri ise İskandinav ülkelerinde uygulanan ve kadın istihdamını sağlaması açısından en etkin yöntem olarak ifade edilen devlet destekli istihdam politikalarının uygulanmasıdır. Bu politikalar çocuk bakım evlerinin bulunması ve kadınların sosyal güvenlik hizmetleri içindeki paylarının artması şeklinde geliştirilmektedir.

Özetle, kadın istihdamının artırılması için temelde bir toplumsal dönüşümün oluşmasının gerekliliği ile birlikte devlet tarafından destekleyici politikaların oluşturulması anahtar faktörlerden biridir. Bununla birlikte kadının ev içi üretiminin erkek tarafından paylaşılmasının yanında ev içi üretiminin vergi ve sosyal güvenlik uygulamaları kapsamında değerlendirilerek görünür hale getirilmesi önem arz etmektedir. Ancak, kadınların sosyo ekonomik konumlarının düzeltilmesi kadının güçlendirilmesi açısından yeterli değildir. Zira kadınlar toplumsal olarak sadece istihdam, eğitim ve ücret farklılığı sorunları ile karşılaşmamaktadır. Kadının toplumsal konumunun iyileştirilmesi, şiddet ve taciz gibi sorunların da çözülmesi gerekmektedir. Bunun için de temelde büyük bir toplumsal dönüşümün gerektiği ve özellikle cinsiyet eşitliği konusunda bireylerin farkındalık kazanmaları birincil faktördür.

Kaynakça

- Bandara, A. (2015). The Economic Cost of Gender Gaps in Effective Labor: Africa's Missing Growth Reserve. *Feminist Economics*, 21(2), 162-186
- Başak, S.,Kıngır, S. ve Yaşar, Ş. (2013). Kadının Görünmeyen Emeği: İkinci Vardiya. *ANKA Kadın Araştırma Merkezi*, Rapor no: 2013/01
- Bora, A. (2005). *Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadının Öznelliğinin İnşası*. İletişim Yayınları, İstanbul
- Bora, A. (2011). *Feminizm Kendi Arasında*, Ayizi Kitap

- Braunstein, E.(2007). “The Efficiency of Gender Equity in Economic Growth:Neoclassical and Feminist Approaches.” Working Paper 07-4, *International Working Group on Gender, Macroeconomics, and International Economics*.
- Dedeoğlu, S. (2012) Türkiye’de Refah Devleti, Toplumsal Cinsiyet ve Kadın İstihdamı. Dedeoğlu, S. ve Elveren A. Y. (Eds.)*Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın içinde* (ss.211-231), İletişim Yayınları
- Dünya Bankası, (2017).World Bank Indicator 2017. http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators
- Elson, D. (2005). Unpaid Work: Creating Social Wealth or Subsidizing Patriarchy and Privative Profit?, *Presentation to Forum on Social Wealth, Political Economy Research Institute*, University Of Massachusetts, Amherst
- Elson, D. (2009). “Gender Equality and Economic Growth in a World Bank. *World Development Report*.” Feminist Economics 15(3), 35–59.
- Kasnakoğlu, Z. ve M. Dayıoğlu (2002) Measuring the Value of Home Production in Turkey. T. Bulutay (Eds.) *The New Developments in National Accounts* içinde (ss. 73-97) Ankara: TÜİK
- Mitra, A. Bang, J. ve Biswas A. (2015). Gender Equality and Economic Growth: Is it Equality of Opportunity or Equality of Outcomes? *Feminist Economics*, 21(1), 110-135
- Memiş, E.,Öneş, U. Ve Kızılırmak, B. (2012). Kadınların Ev-Kadınlaştırılması: Ücretli ve Karşılıksız Emeğin Toplumsal Cinsiyet Temelli Bir Analizi. Dedeoğlu, S. ve Elveren A. Y. (Eds.) *Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın* içinde (ss.159-183) İletişim Yayınları,
- Özpolat, A. ve Özsoy, N. F. (2017.) Feminist İktisat Çerçevesinde Cinsiyet Eşitsizliğinin Ekonomik Maliyeti, Yönetim ve Organizasyon Makaleleri: Kadın Akademisyenlere Armağan, içinde, Eğitim Yayınevi, Konya, (Ed: Esra Gökçen Kaygısız, Reyhan Ayşen Wolff) ss: 365-383
- Seguino, S. (2000). Accounting for Gender in Asian Economic Growth. *Feminist Economics*, 6(3), 27-58
- Serdaroğlu, U. (2010). *Feminist İktisat'ın Bakışı Postmodernist mi*? Efil Yayınları,
- Tansel, A. (2002). İktisadi Kalkınma Ve Kadınların İşgücüne Katılımı:Türkiye’den Zaman-Serisi Kanıtları ve İllere Göre Yatay Kesit Kestirimleri. *ERC Working Papers in Economics* 01/05T
- Toksöz, G. (2011). *Kalkınmada Kadın Emeği*. Varlık Yayınları, İstanbul
- TÜİK, (2017). TÜİK İstatistiki Göstergeler, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007

Mert Can Duman[1]
TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
mcduman@etu.edu.tr

Kadının Fendi

Hepimiz inanıyoruz ki, insanlık ne zamanki değil bir cinsin diğerinden, bir tek bireyin bile bir diğerinden farksız olduğunun bilincine varırsa, işte o zaman dünya daha yaşanılır bir yer olacak. Mühim olan bu inancımızı harekete dönüştürüp hayli meşakkatli ve uzun olan bu yolda gelişme kat etmeye çalışmak. Aksi halde kadının fendinin erkeği yenebilmesi yüzyılları alacak gibi görünüyor.

Bundan 161 yıl önce ABD'nin New York kentinde dokuma işçilerinin daha iyi çalışma koşulları talep ederek başladığı grevde olayların büyümesi ve kontrolden çıkması sonucu çıkan yangında hayatını kaybeden 120 kadın işçinin anısına 1921'den bu yana her yılın 8 Mart'ı Dünya Emekçi Kadınlar Günü olarak kutlanıyor. Tüm özel günlerde olduğu gibi yılın kalan 364 gününde bir arpa boyu kadar dahi yol kat edemeyip de tüm özverisini ve duyarını tek bir güne sığdıran insanoğlu, siz bu satırları okurken çoktan 98. kez kutlamış olduğumuz "kadınların gününde" yine özveri, centilmenlik ve fedakârlık konusunda birbiriyle yarışmış olacak. Biz ise, Dünya Emekçi Kadınlar Günü'nün hemen ardından okuyacağınız bu satırlarda tüm bir yıl boyunca görmezden gelinen sorunlar hakkında detaylı bir değerlendirme yapıp malumu bir kez daha ilan etmeye çalışacağız.

Hiç şüphe yok ki ölümün olduğu yerde daha ciddi bir şey olamaz. 2017 yılı ülkemizde 409 kadını cinayete kurban verdiğimiz bir yıl olarak geride kaldı. Her 100 kadından 9'u hâlâ okuma-yazma bilmezken, her 10 kadından 7'si hâlâ işgücüne dâhil olmuyor. Kadınların hâlâ %38'i yaşamının herhangi bir döneminde fiziksel ve/veya cinsel şiddete maruz kalıyor. Avrupa'da yapılan araştırmaya göre, Avrupa Birliği genelinde de her üç kadından 1'i, 15 yaşından itibaren fiziksel veya cinsel şiddete maruz kalıyor (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2015). Günümüzde, kadının toplum içinde olması gerekenden uzak konumu, sadece ülkemizde değil, dünya genelinde de bir sorun olarak karşımıza çıkıyor.

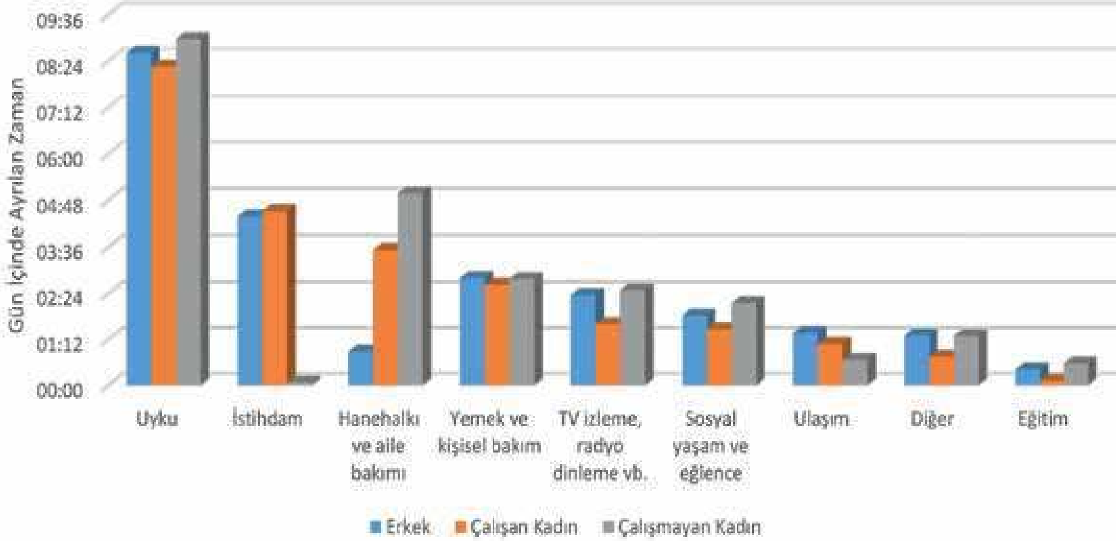
Hanehalkı ve Aile Bakımı Kadının Sorumluluğunda

Farklı göstergeler itibarıyla kadının fendini değerlendirmeye çalıştığımız bu çalışmada ilk olarak Türkiye İstatistik Kurumunun (TÜİK) yayımlamış olduğu *Zaman Kullanım Araştırması* ışığında cinsiyete göre zaman kullanımına değineceğim. Gün içerisinde uykuya erkeklerden ortalama 8 dakika daha fazla zaman ayıran kadınlar, uykuya ayırdıkları sürenin yarısını ise hanehalkı ve aile bakımına ayırıyor. Ortalama bir kadın bir günde 4 saat 17 dakikasını hanehalkı ve aile bakımına ayırırken, bu süre ortalama bir erkekte sadece 51 dakikaya düşüyor. Çalışmanın takip eden bölümünde de değinilen cinsiyetler arası istihdamdaki büyük farklar, zaman kullanımında da kendini gösteriyor. Bir erkeğin ortalama 3 saat 58 dakikası istihdamla ilgili faaliyetlere ayrılırken bir kadın için ise bu süre 1 saat 9 dakikaya tekabül ediyor.

Ülkemizde kadın çalışsa da çalışmasa da gününün büyük bir kısmını evine ve ailesine ayırıyor. Eve ve aileye ayrılan zaman, çalışan bir kadın için 3,5 saat olurken bu süre çalışmayan bir kadın için 5 saate kadar yükselebiliyor.

Aşağıdaki grafik, çalışan ve çalışmayan bir kadının ortalama zaman kullanımı ile bir erkeğin ortalama zaman kullanımını karşılaştırıyor.

■ Şekil 1: Ülkemizde Bir Erkeğin, Çalışan Bir Kadının ve Çalışmayan Bir Kadının Günlük Aktivitelere Ayırdığı Ortalama Zaman

Kaynak: TÜİK.

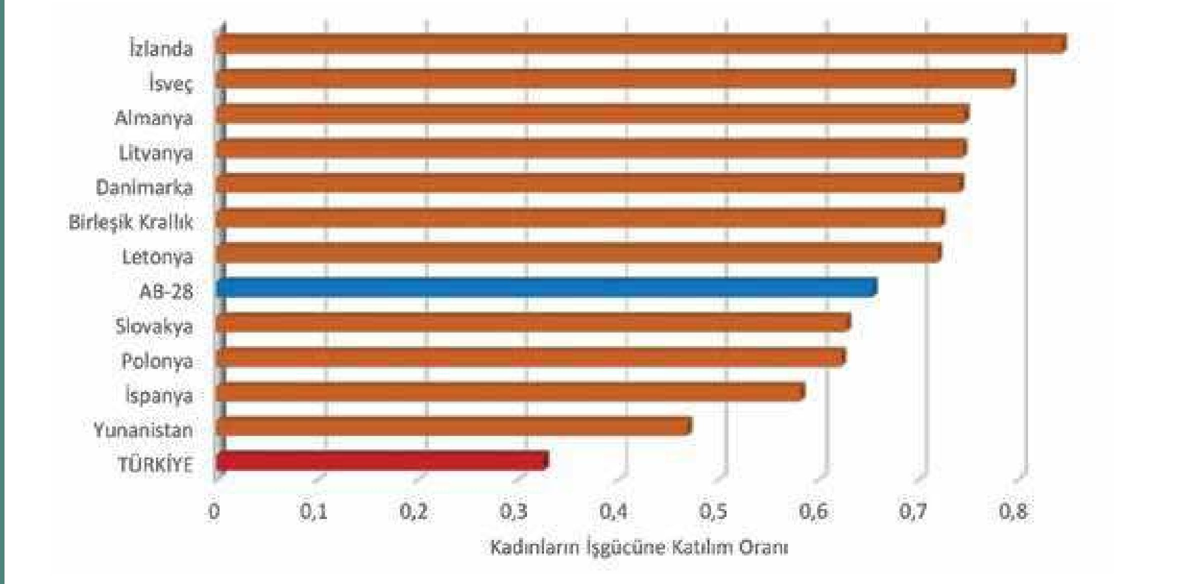
Kadınlar Ev İşleri İle Meşgul Olmaktan Çalışmaya Vakit Bulamıyor

Türkiye genelinde 2016 yılı sonunda %52 düzeyinde, 2017 yılı Kasım ayı itibarıyla ise %52,8 düzeyinde gerçekleşen işgücüne katılım oranı kadınlar için bir hayli düşük seviyelerde. Avrupa Birliği genelinde her 100 kadından 65'i işgücüne katılıp ekonomi için katma değer sağlarken, bu oran ülkemizde AB ortalamasının yarısı kadar. Ülkemizde kadınlarda işgücüne katılım oranı 2016 yılı sonunda %32,5 olurken, 2017 yılı Kasım ayı itibarıyla ise bir nebze yükselmiş ve %33,8'e yükselebilmiş. İşgücüne katılım oranı beklendiği gibi öğrenim düzeyi arttıkça artış gösteriyor. Öyle ki, bir okul bitirmeyen her 10 kadından sadece 2'si işgücüne katılırken üniversite bitiren her 10 kadından 7'si işgücünde.

2017 yılı Kasım ayı sonu itibarıyla işgücüne dâhil olmayan kadınların işgücüne dâhil olmama sebeplerine baktığımızda listenin ilk sırasında %55'lik büyük bir oranla "ev işleriyle meşguliyet" yer alıyor. Eğitim/öğretim nedeniyle işgücüne dâhil olamadığını söyleyen kadınların oranı sadece %12 iken, kadınların %13'ü ise çalışamaz olduklarını ifade etmiş.

Peki, kadınlar işgücüne katılsa sorun çözülüyor mu? Ülke genelinde Kasım ayı sonu itibarıyla %47,3 olarak gerçekleşen istihdam oranı kadınlarda ise %29,3'e kadar geriliyor. Tıpkı işgücüne katılım oranında olduğu gibi eğitim düzeyi kadınlarda istihdam oranı üzerinde de olumlu bir etkiye sahip. Üniversite mezunu kadınların %59'u istihdam edilirken bu oran ilkokul mezunu kadınlar için %27, lise mezunu kadınlar için ise %33 düzeyinde gerçekleşiyor.

■ Şekil 2: 2016 Yılında Seçilmiş Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye'de Kadınların İşgücüne Katılım Oranları

Kaynak: TÜİK.

İşgücüne katılmaya karar vermiş ya da bunu türlü engelleri aşarak başarmış, üstüne bir de istihdam edilebilmiş kadınları iş dünyasında bekleyen engeller ise bu çalışmanın takip eden üçüncü bölümünü oluşturuyor.

Dünyada, Kadın Erkekten 1,75 Kat, Ülkemizde İse 1,28 Kat Daha Az Kazanıyor

En temel tanımıyla aynı işi yapan erkekle kadın arasında ücret farklılığı olarak tanımlanabilen ve literatürde *gender pay gap* olarak yer alan cinsiyetler arası ücret eşitsizliği zaman içerisinde iyileşme gösterse de yapılan araştırmalar gösteriyor ki, bu son 50 yıldaki olumlu (!) seyir devam ettiğinde dahi kadınlar ile erkekler arasındaki ücret eşitsizliğini ortadan kaldırmak 2059 yılında ancak gerçekleşecek. Blau ve Kahn (2007) ABD'de özellikle 1970'lerin sonundan itibaren kadınların ücretlerinde belirgin bir artış görüldüğünü, erkeklerin ve kadınların ücretlerinin birbirine yakınlaşmasının 1990'larda yavaşladığını, kadınların ücretlerinde artışlar gözlemlense de ortalama olarak halen aynı işi yapan erkeklerin ücretlerinden düşük olduğunu ifade ediyor. Keza Chavelier (2007) de Birleşik Krallık'ta aynı işi yapan kadınlar ve erkekler arasında ortalama olarak %20'lik bir farkın olduğunu belirtiyor.

Dünya Ekonomik Forumu tarafından eğitim, sağlık, ekonomik imkânlar ve politik güç unsurlarını dikkate alarak hesaplanan "Gender Pay Gap Index" 2006'dan bu yana incelendiğinde cinsiyet eşitsizliğinin tedrici de olsa azaldığını, küresel cinsiyet eşitsizliğinin tamamen ortadan kalkmasının 100 yılı bulabileceğini ifade ediyor. Ülkelerin bahsi geçen unsurlar ışığında hesaplanan puanları dikkate alındığında, İzlanda eşitsizliğin en az olduğu ülke olurken, İzlanda'yı sırasıyla Norveç ve Finlandiya izliyor (Dünya Ekonomik Forumu, 2017).

Nitekim İzlanda'da alınan kararla 1 Ocak'tan itibaren işverenlerin erkek çalışanlarına kadın çalışanlarından daha fazla maaş ödemesi yasaklandı. Ülkemiz ise toplamda 144 ülkenin yer aldığı listenin 131. sırasında kendine yer buluyor.

Geçtiğimiz haftalarda ajanslara düşen bir haber zaten gündemde olan kadınlar ve erkekler arasındaki ücret eşitsizliğini bir kez daha bizlere hatırlattı. Habere göre, BBC'nin Çin editörlüğünü yapan tecrübeli Gazeteci Gracie, kamuoyuna yayımladığı mektupta kurumunun maaş politikasını yasa dışı olarak nitelerken İngiliz halkının ödediği televizyon lisans vergileriyle finanse edilen kurumun dile getirdiği "güven, dürüstlük ve hesap verebilirlik standartlarına uymadığını" ifade etti. Kendisiyle aynı görevdeki erkeklerden neredeyse %50'ye varan oranda daha az kazandığından şikâyet ettiğinde kurumun önerdiği zamla dahi eşdeğer görevdeki erkek çalışanlardan daha az kazanacak duruma geldiğini ifade eden Gracie, bundan dokuz yıl önce yıllık maaşının 460 bin TL civarında olduğunu açıklamıştı (BBC Türkçe, 2018). Kaba bir hesapla her ay Birleşik Krallık'taki enflasyon oranı kadar zam aldığını var saydığımız Gracie'nin 2017 yılı sonunda aylık maaşının yaklaşık 47 bin TL olduğunu; eğer iddiası da doğruysa kendisiyle aynı görevdeki bir erkek çalışanın aynı dönemdeki maaşının ise aylık 90 bin TL'nin üzerinde olduğunu hesaplayabiliyoruz.

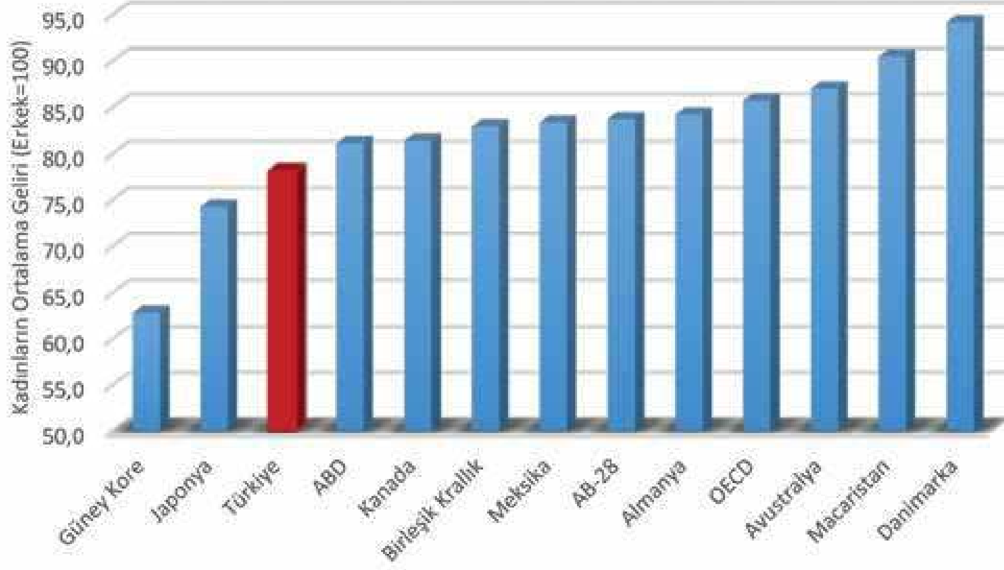
Eşdeğer görevdeki kadınlar ile erkekler arasındaki ücret eşitsizliği sadece İngiltere'de ya da Birleşik Krallık'ta değil neredeyse tüm dünyada kendisini gösteren bir sorun. OECD verilerine göre bir erkeğin ortalama 100 dolar kazandığı veri bir zamanda, Kosta Rika'da eşdeğer görevdeki bir kadın ortalama 96,3 dolar kazanıyor. Kadın ile erkek arasındaki ücret eşitsizliğinin görece az olduğu diğer ülkeler sırasıyla Danimarka, Yunanistan, Norveç ve Yeni Zelanda. Öte yandan, söz konusu veri setinde makasın en çok açıldığı ülke ise Güney Kore. Güney Kore'de veri bir zamanda ortalama bir erkek çalışan 100 dolar kazanırken aynı dönemde ortalama bir kadın çalışan ise 62,8 dolar kazanç elde ediyor. Birleşik Krallık'ta ise erkek ile kadın arasında %17'lik bir eşitsizlik söz konusu. OECD verilerine göre Carrie Gracie serzenişinde oranlar konusunda yanılsa da haklı gözüküyor.

Dünya Ekonomik Forumu'nun verilerine göre 2017 yılında dünyada bir erkek ortalama 21.000 dolar kazanırken, bu erkekle eşdeğer görevdeki kadının ise aynı süredeki ortalama kazancı ancak 12.000 dolar olarak gerçekleşti. Ülkemizde ise çalışan bir erkeğin ortalama yıllık geliri 26.438 TL olarak gerçekleşirken, eşdeğer görevdeki kadının yıllık geliri ise 20.645 TL. Dünya genelinde 1,75 kat olarak ortaya çıkan cinsiyetler arası ücret eşitsizliği ülkemizde kendisini 1,28 kat olarak gösteriyor.

Dünyamızda Kadınlar Günü'nün varlığından bile habersiz birçok kadın yaşıyor: Togo'da çocuğunu sokaktaki leğende yıkamaya çalışan kadın da, Çin'de günde 12 saat çalışıp aylık 60 dolar kazanabilen kadın da, Haiti'de ortalıkta kol gezen hastalıklar yüzünden ölmek üzere olan kadın da bu hayatta güzel bir yaşam elde etmeyi hak ediyor. Hepimiz inanıyoruz ki, insanlık ne zamanki değil bir cinsin diğerinden, bir tek bireyin bile bir diğerinden farksız olduğunun bilincine varırsa, işte o zaman dünya daha yaşanılır bir yer olacak. Mühim olan bu inancımızı harekete dönüştürüp hayli meşakkatli ve uzun olan bu yolda gelişme kat etmeye çalışmak. Aksi halde kadının fendinin erkeği yenebilmesi yüzyılları alacak gibi görünüyor.

Değerli okuyucularımızın 8 Mart Dünya Emekçi Kadınlar Günü'nü en içten dileklerimle kutluyorum.

■ Şekil 3: Erkeğin Ortalama 100 Dolar Aldığı Varsayımında Seçilmiş Ülkelerde Eşdeğer Görevdeki Kadının Ortalama Ücreti

Kaynak: TÜİK, Eurostat ve OECD.

Kaynakça

- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (2014). Türkiye'de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması, Ankara.
- BBC Türkçe (2018). "BBC Çin editörü Carrie Gracie, 'maaş adaletsizliği' nedeniyle görevini bıraktı", 8 Ocak 2018.
- Blau, F.D. ve Kahn L. M. (2007). The Gender Pay Gap: Have Women Gone as Far as They Can?, ACAD Manage Perspect, 21 (1), 7-23.
- Chavelier A. (2007). Education, Occupation and Career Expectations: Determinants of the Gender Pay Gap for UK Graduates, Oxford Bulletin of Economics and Statistics, 69 (6), 819–842.
- Dünya Ekonomik Forumu (2017). The Global Gender Gap Report 2017.
- Eurostat (2017). Gender Pay Gap Statistics by age.
- OECD (2017). Gender Wage Gap Statistics.
- TÜİK (2015). Zaman Kullanım Araştırması 2014-2015, Ankara.
- TÜİK (2017). Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması 2016, Ankara.
- TÜİK (2018). İşgücü İstatistikleri, Ankara.

Türkiye ve NATO'nun İlk Kadın Jet Savaş Pilotu: Leman Bozkurt Altınçekiç

Bu ay Fark Yaratanlarla Röportaj köşesinde ilk Türk kadın jet pilotu olmasının yanı sıra Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütünün (NATO) ilk kadın jet pilotu olma özelliğine sahip Leman Bozkurt Altınçekiç'i, kızı Funda Altınçekiç Aysel bizlere anlattı. "Bir kadın olarak bu meslekte olmak, kendi içinde birçok zorluğu taşışa da, şurası açıkça söylenebilir ki; bu meslek bana hayatı yönlendirmeyi, farklı yollar denemeyi öğretti." diyen Leman Bozkurt, cesaretiyle herkese örnek bir kadın olmuştur.

Başlangıç 1900'ler… Dardanel Mehmet

Çanakkale'nin Ezine köyünden olan Dardanel Mehmet, 1911'den başlayarak neredeyse on iki yıl boyunca pek çok cephede görev yapmış bir Osmanlı subayı idi. Her türden yokluk, çaresizlik ve kıstırılmışlığa inat azimle, göz göze, süngü süngüye canını ortaya koymuş genç, yiğit, etkileyici bir askerdi. Hafif aksayan bacağı, cephedeki bir çarpışmadan miras kalmıştı ona… Tıpkı, sahip olduğu eşsiz anılar ve bir masal tadında anlattığı savaş hikâyeleri gibi.

Leman (nam-ı diğer Yıldız), ailenin beş çocuğunun sonuncusu olarak, 10 Mart 1932'de Kars'ta doğmuştu. Henüz küçücükken, babasının gönlünden akan hikâyeleri kapkara gözlerini açarak, hayret ve dikkatle dinlerdi. "Yarının savaşı göklerde olacak, insanlar kartallar gibi dövüşecek." diyen Dardanel Mehmet, savaşta şahit olduğu tayyareleri anlattıkça, sevgili kızı Yıldız'ın zihnindeki tutkuyu ateşe verdiğini muhtemelen bilmiyordu.[1]

Uçak Yok – Pilot Yok

Dardanel Mehmet, tüm Osmanlı askerleri gibi ilk kez Trablusgarp Savaşı'nda karşılaşmış olmalıydı tayyare ile. İtalyanların, tayyareler vasıtasıyla verdirdiği ağır kayıplar ve buna karşılık verilememesi durumundaki çaresizliği yaşamış bir asker olarak, gelecekteki savaşların hava gücüyle şekilleneceğini sezmişti.

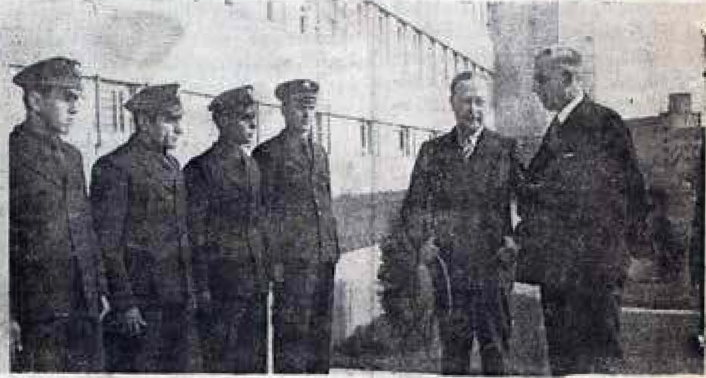
Türk kuşunun kanatları altına

Türk hava kurumu bütün türk mekteplilerini çağırıyor

Ayın üçünde İstanbul ve İzmirde Türk kuşu şubeleri açılacak

Öğrendiğimize göre, mayısın üçüncü pazar günü İstanbul, İzmir'de türkkuşu şubeleri törenle açılacaktır. Adana, Kayseri, Bursa şubeleri de bugünlerde açılmak üzeredir. Türkkuşu şefi Sami, beraberinde Türkkuşunun yetiştirdiği üyelerden Rüstem, Mehmed ve Hikmet olduğu halde İstanbula gitmiştir. Gene üyelerden Raif ve Faruk da bu akşam Adanaya gitmektedir. Vecihi, Mustafa ve İrfan da İzmir'e gitmek üzere bulunuyorlar.

İstanbula 3, İzmir'e, Bursaya ve Adanaya ikişer tane talim plânörü gönderilmiştir. Bu suretle şu bir kaç gün içinde daha geniş bir çalışma sahasına girmekte olan Türkkuşuna faal azâ kaydedilecekler nizamname gereğince tam

Türk Hava Kurumu Başkanı B. Fuad Bulca Türkkuşu uzmanlariyle konuşuyor.

Benzer bir kavrayışla, henüz yetişmiş tek bir pilotu ve neredeyse işler bir tek uçağı bile bulunmayan Osmanlı idaresi de harekete geçmişti. Öncelik kiralık pilot ve kiralık uçak arayışlarına verilmiş, eşzamanlı olarak da kendi pilotlarını yetiştirme ve bir hava gücü oluşturma çabası da şekillenmeye başlamıştı.[2]

Oysa uçma deneyimine hiç de yabancı değildi bu topraklar. İsmail Cevheri 1010, Siracettin Doğulu 1159 ve Hazerfan Ahmet Çelebi 1632'de kanat ile; Lagari Hasan Çelebi 1633'de roket vasıtasıyla; Of'lu Uzun Hasan ve Of'lu Veli Direko 1700 -1800'lerde planör benzeri bir uçakla; Bebekli Atıf Bey ise 1861'de ilk mekanik uçakla, uçma denemesinde bulunmuş ve adlarını çoktan sivil havacılık tarihine yazdırmışlardı. Bu denemelerin bir kısmı başarısız olsa da, başarılı olanlar çoğunlukta olup, bunların da bir kısmı, cezalandırılmış ve deneyenlerin hayatları sürgünde sonlanmıştı.[3]

Özellikle İtalya, Fransa, İngiltere, Almanya, Amerika'nın öncülüğünde sergilenen ve ilk kez savaşa üçüncü bir boyut katan *tayyare* ve *hava gücü* gerçeği, Osmanlı'nın uçmaya dair geleneksel mesafeli tutumunda ısrar etmesini anlamsız kıldı. Osmanlı idaresi, yaşanan gelişmeleri kaynağında incelemek amacıyla, iki subayını Almanya ve Fransa'ya göndermeye karar verdi. Binbaşı Enver ve Binbaşı Fethi'nin bu amaçla hazırladıkları raporlar, hava gücünün geleceği şekillendirmedeki etkinliğine vurgu yaparak, *yeni* bir kavrayış oluşurken, Avrupa'daki uçak fabrikalarını gezen Kurmay Yarbay Süreyya'nın gözlem ve raporları, hem *ilk* yurt dışı pilot eğitimlerini başlattı, hem de *ilk* Hava Okulunun kurulmasına vesile oldu.[4]

Ordunun modernizasyonu ve özellikle hava gücünün oluşturulması konusu, koordineli olmayan, başsız ve bütünlükten yoksun ancak, buna karşın kişilerin ısrarlı, tutkulu ve fedakâr çabaları eşliğinde, Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar sürdürüldü.

Cumhuriyet'in modernizasyon meselesine yaklaşımı farklıydı. Her alanı topyekûn kuşatan modernizm ideolojisi bağlamında, özgün bir modernite projesi olarak gerçekleşen devrimlerin, zaten kaçınılmaz bir çıktısı idi modernizasyon olgusu. Bundan da herkes payına düşeni alacaktı; ama özellikle ve en çok kadınların yüzü gülecekti.

Bir Garib Laçin

Laçin anne, yerleşik ve güçlü bir aile içinde yetişmiş, çocukluk ve gençliği at üzerinde geçmiş, güzel ve birikimli bir kadındı. Rivayete göre, bir ağaç dalı üzerinde elma yerken, Dardanel Mehmet ile karşılaşmış ve bu aşk onun hayatına, sırasıyla Lütfiye, Huriye, Yahya Kemal, Namık Kemal, Yıldız olmak üzere beş güzel evlat vermişti. Eşine olan sevgisi nedeniyle, toprağı olan Kafkas Azerbaycanı'nı terk etmiş ve bilmediği bu topraklara yerleşmişti. Ancak ne yazık ki, artık hiç bitmeyecek bir sıla hasreti eşlik edecekti hayatına. Yine rivayet şu ki, bu hasret ayıracaktı onu genç yaşta hayattan.

Osmanlı topraklarında, Osmanlı kadını gibi yaşamak onun açısından en zoruydu. Hiç peçe takmamış, hiç çarşaf giymemiş, hiç kapılar ardına saklanmamıştı. Büyüdüğü topraklarda, görece erkeklerle eşit, özgür bir dünyası vardı. Onu, bu yabancılaşmadan kurtaran Cumhuriyet'e ve onun kurucularına, bu nedenle her daim minnet duydu.

Gazi Mustafa Kemal'in Kars'a geldiği 6 Ekim 1924 günü, bu minnet ve coşkuyla mantosunu giydi, şapkasını taktı, bayrağını kaptı ve Kars Garı'nın inanılmaz kalabalığı arasında buldu kendini.

Mustafa Kemal'in gara girişinde, sözleri Mehmet Türkel Bey tarafından yazılan ve müziği Tağı Oşenyüzen tarafından bestelenen *Hoş Gelişler Ola Mustafa Kemal Paşa* marşı ilk kez okunduğunda, Kars Garı bu marşla inledi[5]; Laçin anne de, yıllardır belki ilk kez, yüreğini dağlamayan bir Azeri şarkısına eşlik etti usulca.

Pilot Var – Uçak Yok

İstiklal Savaşı sürecinde pek çok pilotun amacı, bir uçakla birlikte Milli Kuvvetlere katılmak olmuştu. Zaten sınırlı sayıda olan uçaklardan üç tanesi bu amaçla hazırlanmış ancak, hepsinin uçuş girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Bu süreçte, uçaksız kalan pilotlar ve bazı subaylar, Konya'ya kaçmayı başarmış ve harpten kalma tayyarelerden, iki tayyare müfrezesi hazırlamışlardı. Eksik yedek parçalar, yörenin demirci bakırcı dükkânlarından karşılanırken; tayyarelerin kaplı olduğu beze sürülen emayit adlı madde ise, hiçbir yerde bulunamamıştı. Konya halkı, emayite benzer bir maddeyi icat edebilmek amacıyla, türlü çeşitli denemeler yaptı. Patates kabukları, sığır ayaklarından elde edilen jelatinler, çeşitli tutkal ve boyaların karıştırılması ile, kısmen derde deva bir karışım oluşturuldu. Ancak bu, tayyarelerin uçma performansından ciddi biçimde feragat etme pahasına gerçekleşmişti.[6]

Yüksek tahsil gençliği Türkkuşu'nun kanatları altında

Bu vb. çaresizliklerin sonucu olarak, 1922 yılı itibariyle Türk Ordusu'nun elinde kalan, işe yarar toplam uçak sayısı 16'yı geçmiyordu. Dahası, pilot ve teknik eleman olarak 20 subay, 10 sivil pilot, 10 makinist ve tamirci olmak üzere, toplamda 40 kişilik bir ekipten söz edilebiliyordu sadece.[7]

Birinci Dünya Savaşı'nın dört yılında üretilen toplam uçak sayısının 192.207 adet olduğu hatırlanırsa[8], İstiklal Savaşı'na 16 adet toplama uçakla giren Türk ordusunda, pilot ve yardımcı personelin nasıl fedakârca iş görüp, ne mucizelere imza attığı çok daha iyi anlaşılır hale geliyor.

Türkkuşu

Genç Cumhuriyet'in temel hedefi modern bir devlet, modern bir toplum yaratmaktı. Bu niyetle devlet kaynaklarıyla on beş yılda yaklaşık 46 fabrika kuruldu. Bunların bir kısmı, doğrudan savunma sanayiine hizmet edecek kapasitedeydi.

1923 yılında açılan Gaziemir Pilot Okulu, 1925 yılında kurulan Türk Tayyare Cemiyeti, Türkkuşu Havacılık Okulu, Eskişehir Tayyare İstasyonu, Türk Tayyare Cemiyeti, 1926 yılında açılan Tayyare Makinist Mektebi, TOMTAŞ, 1936 yılında hayata geçen Eskişehir Planör Kampı, 1941'de açılan Etimesgut Uçak Fabrikası ve 1948'de kurulan Gazi Motor Fabrikası gibi oluşumlar, Cumhuriyet'in hava gücü oluşturma konusundaki kararlılığın göstergeleri olarak okunabilirlerdi.

Öte yandan Vecihi Hürkuş, 1933'te İstanbul Kadıköy'de, Nuri Demirağ 1936 yılında İstanbul Beşiktaş'ta sivil girişimler olarak uçak fabrikaları kurup, üretim yapmışlardı. Yabancı ortaklı girişimlerden ise yeterince verim alınamamıştı.

Türk Hava Kurumu
BÜYÜK piyangosu
Şimdiye kadar binlerce kişiyi zengin etmiştir.
19. cu tertip 4. cü keşide 11 ağustos 935 dedir
Büyük ikramiye 35.000 liradır
Ayrıca: 15.000, 12,000, 10,0000 liralık ikramiyelerle
20.000 liralık mükâfat vardır.

Cumhuriyet idaresinin en etkili kaynak yaratma yollarından biri, Türk Tayyare Cemiyeti tarafından yürütülen bağış kampanyalarıydı. Ülkenin çeşitli beldelerinde toplanan bağışlarla uçak alımı yapılıyor ve bu uçağa beldenin adı veriliyordu. Öte yandan Piyango İdaresi tarafından düzenlenen ve *Tayyare Piyangosu* olarak anılan çekilişlerden gelen para da bir önemli diğer kaynaktı.

Ülke gençleri Cumhuriyet'in kuruluşundan başlayarak, Türkkuşu'nda paraşütçülük ve planörcülük eğitimine davet ediliyor, çabaları desteklenip ödüllendiriliyordu. Bu dönemde Türkkuşu, modern Cumhuriyet'in ideallerini gençlik üzerinde şekillendiren, onlara sunduğu bir dolu yenilik nedeni ile talep gören etkin kurumlardan biri olarak iş gördü. Dahası, devletin şefkatli bir kolu olarak zaman içinde, pek çok gencin onca yoklukta, yalnızlıkta ve çaresizlikte kaybolmadan, var oluşlarını gerçekleştirebildikleri bir yuvaya dönüştü.

Rastlantı ve Zorunluluk

Dardanel Mehmet ve Laçin annenin kapkara gözlü Yıldız'ı, sezgileri ve babasından dinlediği hikâyelerin büyüsü ile Türkkuşu'na alınmak için daha ortaokul öğrencisi iken başvuru yapmıştı. Yaşı küçük olduğundan başvurusu kabul görmedi. Türkkuşu'nun, onun hayatında bir rastlantıdan öte, neredeyse bir zorunluluk olacağından elbette henüz haberi yoktu.

Ortaokul yıllarında, Yıldız'ın hayatını şekillendiren iki gelişmeden biri, ne çok sevdiği annesini kaybetmesi oldu. İkincisi de, ortaokulu bitirdikten sonra gerçekleşti. Yıldız, lise eğitimi için İstanbul'a abisi Yahya Kemal'in yanına taşındı. Liseyi İstanbul Atatürk Kız Lisesinde okurken, bu kez baba Dardanel Mehmet'in vefat haberi ile yıkıldı. Yıldız, anne ve babasının yokluğunu en çok, Leman olduğunda anladı.

Leman, 1953 sonbaharında mezun olur olmaz, İstanbul Teknik Üniversitesinin sınavlarına girdi. Çok istediği ve bu alanda yetenekli olduğunun anlaşıldığı Mimarlık Bölümü'nü kazandı. Makina mühendisi olan abisinin, "ona bu pahalı eğitimi sağlayamayacağını" belirtmesi, o dönemin koşulları altında anlaşılabilirdi kuşkusuz. Ancak bu, endişeye ve korkuya engel değildi.

Laçin annenin ve Dardanel Mehmet'in biricik kızları ve genç Cumhuriyet'in bir evladı olarak, idealleri dışındaki bir hayata ve kadınlık haline tahammül edemeyeceğinin farkındaydı. Pek çok olumlu niteliğe ve yeteneğe sahip olmasına karşın, bunların ifade bulacağı bir kanal yaratmakta zorlanıyordu. İyi bir sporcu ve voleybolcuydu, çok güzel resim yapardı, zeki, cesur ve yaratıcıydı. Sahici bir arayış içinde gerçekleşen pek çok rastlantı gibi, bu nitelikler de hayatın içinde bir karşılık bulabilecek miydi acaba?

Sıradan bir günde, arkadaşı Solmaz Doğu ile birlikte okula asılmış bir ilan gördüler. İlanı veren Türkkuşu, paraşütçü aradığını bildirmekteydi. Hemen sağlık kontrolü için Şişli Etfal Hastanesine gidildi ancak, bir tek Yıldız tüm testleri geçerek, Türkkuşu'na başvurma hakkı kazandı. Yıllar sonra, yeniden, o çok istediği yer için...

Karşısına çıkan bu rastlantıda, babası Dardanel Mehmet'in payı var mıydı bilinmez. Ancak buna inanmak, Yıldız'ın kendini daha iyi hissetmesine yetmişti.

Leman Olmak

Türkkuşu'nun başında bulunan kişi Yarbay Burhan Göksel'dir. Öğrencilerini birer evlat gibi gören ve seven Göksel, Leman'ı da aynı ilgi ve sevgiyle karşılar.

Leman, ilk iş olarak İnönü'de bulunan planör eğitimine katılır. Kısa bir süre sonra da Türkkuşu Motorlu Okuluna öğretmen adayı olarak geçiş yapar. Uçmanın asıl zevkini burada tattığını söyler, kişisel olarak kaleme aldığı özgeçmişinde.

1953-1954 döneminde Türkkuşu Motorlu Okulu öğretmen adayı eğitimini gerçekleştiren Leman, model, planör, paraşüt eğitimi ve Motorlu'da 140 saatlik Magister uçuşunu sağlayarak tekâmül devresini tamamlar. Mayıs 1955'te ise Türk Hava Kurumu Türkkuşu/Milli Amatör Paraşütçü sertifikasını alır.

TÜRK HAVA KURUMU
TÜRKKUŞU

MİLLİ AMATÖR
PARAŞÜTÇÜ SERTİFİKASI

Adı, Soyadı : Leman Bozkurt
Babasının adı: Mehmet
Memleketi : Kars
Doğum tarihi : 1932

Yukarda hüviyeti yazılı, fotoğrafı ilişik Bn. Leman Bozkurt THK. Türkkuşu Paraşütçülük okulunda açılan 1.inci dönem Paraşüt Kursunu başarı ile takip etmiş, 8 Kule atlayışı: 5 Otomatik atlayışı: — Kumandalı atlayış yapmıştır.

Paraşüt Okulu Md.
A. Türkkuşu

Türkkuşu Genel Müdürü
Hv. Kur. Yb.
Burhan Göksel

Sertifika tarihi : 19. Mayıs-1955
Sertifika No. sı : 1108

TÜRK HAVA KURUMU
GENEL BAŞKANI
Amasya Mebusu
Mustafa Zeren.

Türkkuşu, simgesel önemi olduğu kadar, etkin işler gerçekleştiren niteliğiyle de ilgi odağıdır. Siyasetçisinden gazetecisine, herkes kurumu görmek amacıyla ziyaret eder. Milli Müdafaa Vekili Ethem Menderes de, sıklıkla kuruma gidip gelenlerdendir.

Bu ziyaretlerden birinin sonrasında, Yarbay Burhan Göksel, Leman'a bir kitap uzatarak, onun Ethem Menderes ile Meclise gidip, oradaki bir oturumu izlemesi gerektiğini bildirir. Kitabın dili eski Türkçe olduğundan, okumak mümkün olmaz. Ancak Leman, Ethem Menderes ile birlikte meclise giderek oturuma katılır. Yürümekte olan tartışmaların şiddeti arasında konunun, *kadınların orduya alınması meselesi* olduğunu anlar. O an bunu bilmemekle birlikte, bir süre sonra, kendisi de bu meselenin öznelerinden biri olacaktır.

Subay Olmak

Kadınların orduya alınması meselesi yeni değildi. Yüz yıl önce de *Kadın Birinci İşçi Taburu* adıyla gerçekleştirilen bir deneme yapılmıştı. Bu kadın taburu, Osmanlı'nın cephelerde verdiği büyük kayıplar nedeniyle eksilen erkek işgücünün telafisi amacıyla, Birinci Ordu bünyesinde kurulmuş ve başarıyla iş görmüştü.[9]

Bu kez kadınları yeniden gündeme getiren neden, bizzat kadınların, kendilerini her alanda var etme hak ve özgürlüğüne sahip olduklarına dair inançlarıydı. Harp okullarına alınmak için İnci Arsan tarafından yapılan ilk başvuru, ordu kademesinin meseleye sıcak bakmaması nedeniyle reddedildi. Araya giren Milli Savunma Bakanı Ethem Menderes, ilk onayın verilmesini sağlayarak, kadınlara harp okullarının yolunu açtı.

İlk katılım Kara Harp Okulunda gerçekleşti. Denizcilikte, kadının uğursuz sayılmasının etkisi, havacılıkta ise zorlu fiziksel şartlar gerektirmesi nedeniyle, her iki alandaki harp okullarına kadınların girmesine dair mesafeli yaklaşımlar devam etti.[10]

Leman, Türkkuşu'ndaki uçuş hayatından, orada kurduğu dostluklardan ve yaptığı öğretmenlikten oldukça memnundu. Hava Harp Okuluna gitmek yönünde bir talebi yoktu. Ancak, gelişmeler ona rağmen gerçekleşmekteydi ve Albay Burhan Göksel ile birlikte bir C-47 uçağıyla İzmir'e geldiğinde neredeyse, onun adına her şeyin çoktan olup bittiğini kavradı. 1955 girişli olarak Hava Harp Okuluna katıldı.

Kadınlar harp okullarına alınmıştı alınmasına ancak, okulların pek çoğu bu bilgiden yoksunmuşçasına hazırlıksız durumdaydılar. Kadınlara ait kalacak yer meselesi en önemlisiydi. Bunun dışındaki faaliyetler yemek, ders, dinlenme vb. ortak biçimde gerçekleştirilecekti nasılsa. Leman'ın kalacak yer sorununu, dönemin İzmir Hava Eğitim Komutanı olan Albay Baki Gegin çözdü. Leman, bir süreliğine Komutanın yanında, onun ailesiyle kalacaktı.

Leman için kimselerle paylaşamadığı asıl dert, onun Türkkuşu'nu ve uçmayı çok özlüyor olmasıydı. Bir gün bavulunu toparlayıp, gece geç bir saatte troleybüse binerek kaçtı. İzmir Garı'ndan Ankara'ya giden bir trene bindi ve sabah mesaisinde, Albay Burhan Göksel'e yakalandı.

Ertesi gün apar topar Albay Göksel ile birlikte yola düşüp, okuluna geri dönerken şöyle düşündü. "Evet… Zorla Hava Harp Okullu olacaktı ve bunun geri dönüşü yoktu."

Pilot Olmak

Bir süre sonra diğer kızların katılımıyla, hava okulunda toplam altı kişilik bir kadın öğrenci grubu oluşur (Şerefnur Şavlı, Gülbin Büyüktüzün, Güner Zeylan, Meral Erkmen, Yüksel Tümözen). Kızlar, Türkkuşu'ndan geldiği için Leman'ı daha deneyimli bularak, onu takımın lideri olarak kabul ederler. Her sınıfa bir kadın düşecek biçimde dağıtıldıklarından, onca erkek öğrenci arasında tek kadın olacaklardır.

Harp Okullarında eğitimin kapsamı basitçe askerlikle sınırlı değildir. Genel kültürün geliştirilmesi, temel görgü kurallarının kazandırılması, bir subay olarak bilmekle yükümlü olduğu protokol adetlerinin öğretilmesi gibi çabalar da eğitim programına dâhildir. Subaylar, orduyu temsil niteliğine sahip olmaları dolayısıyla, bu donanımları edinmeden çıkıp gidemezler.

Kadın subaylar anılarında, eğitim hayatları boyunca, erkek arkadaşları ile aralarında en ufak bir sorun yaşanmadığına vurgu yapmışlardır. Dahası, o yıllarda yaşadıkları karşılıklı sevgi ve saygıyı özlemle hatırlamakta ve bu deneyime minnet duyduklarını belirtmektedirler. Benzer bir özen, öğretmenleri ile olan ilişkilerinde de kendini gösterir. Kadın öğrencilerin, her daim el üstünde tutulmuş olmalarındaki önemli paylardan biri ise, kuşkusuz yine kendi sorumlu tutum ve davranışlarında saklıdır.[11]

Dersler bitip Eskişehir'e uçuş kontrolüne gönderildiklerinde, altı kadın öğrenci arasından yine yalnızca Leman testlerden geçer. Birbirlerinden ayrılmak çok üzücü olsa da, yeniden uçuşa başlayacak olmanın heyecanı her şeyin üstesinden gelir.

Leman; Magister, T-34, T-6 ve T-6 G ile yaptığı uçuş eğitimlerini tamamlayarak 1957 tarihinde, nam-ı diğer meşhur 57 devresi ile birlikte, subay olarak mezun olur.

Kadın subayların Harp Okullarından mezuniyeti, sadece Türkiye'de değil, tüm dünyada da ilgi ile takip edilmektedir. Bu son derece özgün ve nitelikli deneyimden, pek çok ülke kendi ihtiyaçları doğrultusunda sonuçlar çıkarır. Hava Harp Okulu, özellikle ve dikkatle izlenen kurumların başındadır, çünkü

buradan mezun olup, jet eğitiminden geçecek kadın pilotların, bu uçuşlarda göstereceği performans konusunda pek az bilgi bulunur ve herkes sonuçları merakla beklemektedir.

NATO ve Türkiye'nin İlk Kadın Jet Pilotu Leman Bozkurt

Mezuniyetten sonra Leman, Eskişehir Jet Eğitim Filosu'na katılır. Bu filo, hem Hava Kuvvetleri'ne jet pilotu yetiştiren hem de tekâmül uçuş eğitimi yaptıran bir birliktir. Dersler tamamlandığında, bir öğretmene üç öğrenci düşecek biçimde dağıtım yapılır ve uçuşlar başlar.

Leman daha önce uçuş okulu 46-D devresindeyken, son derece başarılı uçuşlar yapmış, Gaziemir'de iken ise uçuş hareketlerinin tamamını denemiş bir pilottur. Oysa Eskişehir'deki öğretmeni çok iyi ve nazik biri olmasına karşın, onunla iken dümdüz uçmak dışında bir şey yapmadıklarını fark eder. Bu biçimde 20.000 sorti (uçakla bir noktadan kalkıp, başka bir noktaya inmek) uçtuktan sonra, nihayet durumu Komutanına anlatır.

Leman, yeni atanan uçuş öğretmeni Yüzbaşı Bahri Kılıç ile deneyimlediği gerçek ve öğretici uçuş eğitiminden sonra, her şeyi öğrendiği bu öğretmenine duyduğu minneti hayatı boyunca her fırsatta dile getirmiştir.

Jet eğitimi; hem pilotaj hem uçuş hem de uçak güvenliğinin öğrenilmesi ve sağlanmasına yönelik bir eğitimdir. Özellikle motor durdurma, uçağı terk etmeden önce, kalkış-iniş bilgileri gibi konuların öğretilmesinin yanı sıra; pilotun soğukkanlılık, uygun refleks, bilgi, doğru muhakeme, çabuk ve uygun karar verme gibi çok temel yeteneklerinin de geliştirilmesini hedefler. Uçuş sırasında yaşanacak herhangi bir risk altında, bu yetenekler hayat kurtarıcı işleve sahip olacaktır.

İşte tam da bu nedenlerle; hem öğrenci hem de uçuş öğretmeni, birbirlerine karşı sorumludur ve bunun gerekleri, hiçbir konuda, hiçbir ayrım yapılmadan yerine getirilmek durumundadır.

22 Kasım 1958 yılında tüm pilotlara Bröve Merasimi yapılır ve Leman Bozkurt'un da Jet Pilotu unvanı kesinleşir ancak, Leman'ın çok daha özel bir pozisyonu vardır.

O Türkiye'nin İlk Kadın Jet Pilotu olmuştur. Dahası Leman Bozkurt, sadece Türkiye'nin değil, NATO'nun da İlk Kadın Jet Pilotu unvanını kazanır. Bu durum Altın Bröve ile tescillenir.

Leman, bu değerli törene, yine çok değer verdiği Türkkuşu'ndaki Komutanı Yarbay Burhan Göksel'i davet etmiş ve bu bröveyi kendisine onun takmasını rica etmiştir. Yarbay Burhan Göksel, buna cevaben yazdığı mektubunda, kızı gibi gördüğü Leman'a şu sözlerle seslenir:

"(…) Düşün ki, T.C. Hava Kuvvetleri içerisinde ilk kız Jet Harp Pilotu unvanını kazanan çok talihli bir askersin. Yarın çocuklarımız havacılık tarihimizde daima senin ismini okuyacak ve iftihar edecekler. Bu büyük şeref sana aittir, ne mutlu sana. (…) Başta sen olmak üzere, hepinizin gözlerinden öper, muvaffakiyetler temenni eder, selamlarımı sunarım çocuklarım. 18.11.1958 Burhan Göksel"[12]

Yarbay Burhan Göksel, tevazu içinde, bu bröveyi şimdiki Komutanı'nın takmasının daha uygun olduğunu belirterek hem Leman'ın sevincine ortak olur hem de zarafetle, Leman'ın hali hazırdaki Komutanının pozisyonuna ilişkin saygısını gösterir.

Leman ve Tahir

Bröve töreninden sonra Leman, Eskişehir Jet Eğitim Filosu'na tayin edilir. En büyük sevdasının uçmak olduğunu artık bilmeyen yoktur. Oysa o, herkesten habersiz, hayran hayran filodaki bir pilotu izlemektedir. Adı Tahir olan bu genç adam, hem çok iyi bir pilot hem mükemmel bir öğretmen hem son derece yakışıklı bir erkek hem de sağlam bir arkadaştır.

Leman ise, hep göz önünde olup, dikkatle izlenen, havacılığın gözbebeği, uçmaktan başka aşk yaşamamış bir kadındır. Ne kendi kendine yakıştırır aşkı ne de bunun bilinmesine izni vardır. Yalnız başına, içinde, sessiz sedasız, bu duyguyla yaşayarak görevini yapar, uçuşlarını gerçekleştirir ve bir tek elinde tuttuğu minik günlük bilir olan biteni. Bir sayfasında şöyle itiraf eder bu aşkı.

"Ne diye kendimi kandırıyorum. Kitaplarımın satırlarında, maviş ipliklerimin arasında, siyah kirpiklerimin altında hep sen dolaşıyorsun."[13]

Gel zaman git zaman derken, duygular ifade bulur ve nihayet Leman Bozkurt ve Tahir Altınçekiç, 20 Temmuz 1959 tarihinde nişanlanıp, 16 Ekim 1960 tarihinde evlenirler.

1960 Darbesi

Ordunun 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştirdiği darbe ile birlikte, Milli Birlik Komitesi kurulur ve başına Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Gürsel getirilir.

Hızla kurulan hükümet, pek çok yeni karara imza atarak görevini sürdürürken Leman, Ankara'daki bir kadın subay arkadaşından telefon alır. Arkadaşı, "askeri okullardaki kız öğrenciler çıkarılıyor" bilgisini iletir ve ondan bu bilgiyi soruşturmasını ister.

Leman bu konuyu komutanına aktarır ve 1960 yılında Hava Kuvvetleri Komutanlığına atanan Orgeneral İrfan Tansel ile görüşmek üzere bir heyetle Ankara'ya gidilir. Yapılan bu görüşmede "Kara-Hava-Deniz Harp Okullarına kız öğrencilerin alınmaması" yönünde bir kararın oluşturulduğu kesinleşir ancak, Orgeneral İrfan Tansel bu karar için "Büyük bir hata, en kısa zamanda düzelecek." der ve bu mesele orada kapanır.

Doğum Vakti

Bir erkek pilot uçuşa çıkarken, uçuş tulumunun ceplerine hiç sele zeytini doldurmuş mudur acaba?

Leman Bozkurt için bu, her uçuşta kontrol edilmesi gereken önemli bir yeni ayrıntıydı. Hamileliğinin bilinmesini iki açıdan istememişti. Birincisi hamilelik durumu, belirli bir aydan sonra zorunlu olarak uçuştan ayrılmasını gerektirecek ve ikinci olarak bu durum, zorunlu uçuş süresini etkileyerek onun sıkıntı yaşamasına neden olacaktı. O halde bu iş, sağlık kontrolüne kadar saklanabilir ve uçuşa hiçbir şey yokmuşçasına devam edebilirdi.

Bir kaç ay bu plan gayet güzel işledi. İlk sağlık kontrolünde ise durum açığa çıktı. Doktoru hayretle ona, *uçmaya artık uygun olmadığını* belirtti ve bir süreliğine onu uçuştan ayırdı.

Herkes tarafından *Havacı Bebek* olarak anılan ve doğumu beklenen bebek, nihayet 24 Haziran 1961 tarihinde Eskişehir'de doğdu. Adını Funda koydular.

Doğum, her kadın için kuşkusuz doğal bir süreçtir ve genel olarak, hiçbir şey yapılmasa dahi kendiliğinden gerçekleşebilir ancak, eğer jet pilotu ve hamile olan bir kadınsanız, uçuşun getireceği en büyük riskin jet uçuşlarındaki basınç meselesi olduğunu bilirsiniz. Bunu bir örnekle şöyle açıklamak mümkün.

Bir jet pilotu olarak, uçuş esnasında tabi olunan ortalama basınç kuvveti 8 G kabul edilirse; Bu kuvvetin 60 kg. olan bir pilotun bedenine havada yaptığı basınç etkisi, kilogram cinsinden yaklaşık olarak yarım tona karşılık gelir.

Ortalama bir erkeğin dahi bu basınçla baş etmesi mümkün değil iken, bir kadının, dahası hamile olarak, bu koşulu karşılamasını beklemek başlı başına bir haksızlıktır. (Buna rağmen G testlerinde Leman Bozkurt, pek çok erkek adayı geride bırakacak kapasitede sonuçlar elde etmiştir.)

Kadın pilotların mesleki yeterliliğini ölçmede, erkek pilotları veri alan uçuş standartları, hamile Leman Bozkurt'u *aşerdiği sele zeytinleri* eşliğinde uçuşa zorlamış olmalıdır.

Gayesiz Uçuş

Leman, Eskişehir'deki görevinden sonra 1964-1967 yılları arasında İzmir Hava Eğitim Komutanlığı Eğitim Başkanlığında Harekât Subayı olarak görev alır. Daha sonra da İzmir Çiğli 2. Ana Jet Üs Uçuş Eğitim Komutanlığında uçuş öğretmenliğine atanır.

Çiğli'de bir süre uçtuktan sonra, uçuşları Gaziemir'e kaydırılır. Kendisi bu dönemdeki uçuşları için "gayesiz uçuşlar" tabirini kullanmakta ve bunun, kadın pilotların uçuştan ayrılması doğrultusunda uygulanan bir tür baskı olduğunu düşünmektedir. Buna dayanak olan gerekçe ise, *kadın pilotların standartların altında oluşudur*. Eğitim programlarındaki asgari standart 240 uçuş saatidir ve burada referans alınan kitle kuşkusuz erkek pilotlardır.

Bu süreçte, Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel'in görev süresi bitmiştir ve yaşanan anlayış değişikliğinde, bunun da bir etken olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır.

1968 yılında Ankara Uçuş Kıymetlendirme Kuruluna gönderilen Leman Altınçekiç, Kurul Kararı ile uçuştan ayırılır. Bunun üzerine, gerekli hukuki belgelerle birlikte Hava Kuvvetlerine yaptığı müracaat sonucunda, uçuş hakkını yeniden kazanır. Sevinilecek bu kararla birlikte, onu bir başka sürpriz daha bekler. Eşi Tahir Altınçekiç, iki yıl süre ile eğitim için Fransa'ya gönderilecektir.

Eşi Fransa'da, kızı ve kendisi İzmir'de kalacak olan Leman Altınçekiç'in, dayatılan bu koşulda uçuşlarını sürdürme olanağı yoktur. Dolayısıyla, bu yöndeki seçimini Hava Kuvvetlerine bildirerek, 4 Ekim 1968 tarihli *kendi isteği ile uçuştan ayrılma* kararına imzasını atmış olur.

Özgür Ruh Olmak

Uçuş hayatı sona eren Leman Altınçekiç, artık yer görevindedir. Sırasıyla 1971-1975 yılları arasında Diyarbakır 2. Taktik Hava Kuvveti Komutanlığı Harekât Başkanlığı İdari Şube Müdürü, 1975-1987 yılları arasında İzmir Hava Eğitim Komutanlığı Eğitim Başkanlığı İdari Şube Müdürü, Personel Başkanlığı Plan Şube Müdürü ve Merkez Şube Müdürü görevlerini yerine getirir.

Bu dönemde Altınçekiç çiftinin 18 Ağustos 1969 tarihinde ikinci çocukları doğmuştur. Ona da Leman'ın genç kızlık soyadı olan Bozkurt adı verilir.

Yer hizmeti, aynı zamanda artık iki çocuklu bir anne olan Leman açısından, daha kolay bir hayat şekli olarak görünebilir. Şunu belirtmek gerekir ki, bu yaklaşım uygun olsa bile eksik sayılır, çünkü pilotluk sadece bir meslek değil, aynı zamanda bir tutkudur da. Gerçek dünyada uçamayan annem Leman Altınçekiç'in, bunu her gece rüyalarında yaptığının en yakın şahitlerinden biri olarak söylemeliyim. Dahası, meselenin sadece tutku ile sınırlı olmayıp, hayatı anlama, yaşama ve yönetmeye dair bir kılavuz gibi iş gördüğünü de vurgulamak gerekiyor.

1970'li yıllar… *Ayşe tatile çıktı*. Dönemin Dışişleri Bakanı Turan Güneş'in kızının adı, bir harekâtın da parolasıydı. 20 Temmuz 1974 tarihinde başlayan Kıbrıs Barış Harekâtı başarıyla tamamlanmıştı ancak bu, harekât sonrasında Türkiye'ye 1975 yılından başlayarak üç yıl boyunca uygulanan bir para,

petrol ve silah ambargosuyla sonuçlanmıştı. Ambargonun etkisi bir süre sonra her alanda hissedilmeye başlandı. Özellikle ABD'ye bağlı silah ve teçhizat meselelerinde durum çok daha acildi.

Bir akşam Tahir, elinde bir mekanik parçayla eve geldi. Leman ile birlikte, birkaç gün sabahlara kadar süren bir çalışma yapıldı. Nihayetinde bir sabah kırmızı gözlerle, yorgun ama keyifli bir güne başladılar. Geceler boyunca o mekanik aksam tek tek parçalanmış, tıpkı bir dikiş patronu gibi, her bir parça karton kalıplara aktarılmıştı. Bir tür yeniden modelleme yapılmaktaydı.

O gecelerde, onca emekle yapılan şeyin ne olduğunu bilmiyordum. Yıllar sonra, ambargo nedeniyle bulunamayan veya satın alınamayan bazı eksik parçalar nedeniyle, üslerde yatan uçaklarımızın yeniden havalanabilmesi için gerçekleştirildiğini öğrendim. Çoğu, mühendislerimiz tarafından üretildi ve pek çok uçağımız vızır vızır uçmaya devam etti.

Ha zamanında pilotların uçaklara emayit üretme arayışı, ha bu... Anlaşılan o ki; hiçbir pilotun yerde yatan bir uçağa tahammülü yoktu. Yıllar, bağlamlar, yerler değişse de, o özgür, yaratıcı ve azimli ruh değişmiyordu.

Miras

Kasım 1984 tarihinde, TBMM'nin Türk kadınına seçme ve seçilme hakkının verilişinin 50. yıldönümü dolayısıyla; Cumhuriyetimizin İlanı'ndan Sonra, Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Görev Alan İlkler Ödülü verildi. Bu ödüle hayatın her alanından ve meslekten kadınlar dâhildi. Milli Savunma Bakanlığında Kamu Görevlisi İlk Bayan Jet Pilotu olarak Leman Altınçekiç de, bu ilkler ödülünün sahiplerinden biri oldu.

Leman Bozkurt Altınçekiç, hikâyesi ile geride kalan pek çok kadın için unutulmaz bir simgedir. Onun hayat hikâyesini okuyanlar, azim ve çalışmanın kadını getirdiği bu yerden daha azıyla yetinemeyeceklerdir, çünkü artık bu miras, Leman Bozkurt Altınçekiç'in bütün çocuklarına ve kadınlara emanettir.

Miras ve emanet deyince, Kars Garı'nda Mustafa Kemal Paşa'yı karşılayan müziğin bestecisi Tağı Bey'in hikâyesine dönmeden olmayacak. Ata, Kars garında kendisini karşılayan şarkının söz yazarı, besteci ve ekibine teşekkür mahiyetinde birer çek hediye eder. Çek miktarı, oldukça yüklü bir paradır.

Besteci Tağı Bey, ilerleyen yıllarda inanılmaz bir geçim sıkıntısı eşliğinde intihar ederek hayatına son vermiştir. Ölümünden sonra, değerli eşyaları arasında Ata'nın çeki de bulunur. Dostlarının söylediğine göre; Tağı Bey, 500 liralık çeki, canına kıyacak kadar geçim sıkıntısı çekmesine rağmen, sırf üzerine Ata'nın imzasını taşıması dolayısıyla yıllarca bozdurmaya kıyamamıştır.5

Son Birkaç Söz

Aşağıdaki satırlar, Leman Bozkurt Altınçekiç'in kaleme aldığı özgeçmişinden.

Hava Kuvvetleri'nde geçirdiğim bunca yıl için öncelikle teşekkür etmek istediğim çok insan var. Hepsini tek tek ifade edememekle birlikte, tüm subay ve astsubay arkadaşlarıma içtenlikle sevgi ve saygılarımı sunuyorum.

Özellikle pilotluk deneyimi başta olmak üzere, bu tür bir meslekte yer almış olmanın bana kazandırdığı çok şey var. Bir kadın olarak bu meslekte olmak, kendi içinde birçok zorluğu taşısa da, şurası açıkça söylenebilir ki; bu meslek bana hayatı yönlendirmeyi, farklı yollar denemeyi öğretti. Bunun kadınlar açısından olduğu kadar, erkekler açısından da çok önemli olduğunu düşünüyorum. Dolayısıyla kadınların bu meslek alanında giderek artan biçimde temsil edilmesi ile, toplumun bakışının da değişeceğine inanıyorum.

Leman Altınçekiç

Emekli Hava Pilot Albay

*19 Mart 1987 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri'nden emekli olan Leman Bozkurt Altınçekiç, 4 Mayıs 2001'de İzmir'de vefat etmiştir.

* *Bu metin, olay ve karakterlerin tümüyle gerçek olduğu, özgün bir yaşam hikâyesinden derlenmiştir.*

Yazan: Funda Altınçekiç Aysel

Görsel malzeme düzenleme: Kardelen Aysel

Leman Bozkurt Altınçekiç Web Galeri : www.lemanaltincekic.com

Son Notlar

1. Karadeniz, Z. (1959). Dünyanın Tek Kadın Jet Savaş Pilotu Türk'tür. Hayat Dergisi, (8), s. 6-7.
2. Sarp, I. (2010). Türk Hava Kuvvetlerinin Doğuş Yılları. 1. Baskı. Cağaloğlu, İstanbul: Pozitif Yayınları, s. 11.
3. Gökçe, C. (2013). "İLK TÜRK UÇAĞI VE TARİHİ GERÇEKLER…" (http://www.halukcangokce.com/ilk-turk-ucagi-ve-tarihi-gercekler-20130703.html)
4. Yalçın, O. (2017). Türk Hava Gücü: Kuruluşu, İlk Seferleri ve Yükselişi (1911-1950). 1. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 25.
5. Dündar,S.(2008).“AtatürkveKars”, (http://www.songuldundar.com/index.php?option=com_content&view=article&id=59)
6. Okar, A. (2010). Türkiye'de Tayyarecilik: 1910-1924. 2. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 53.
7. Yüceer, S. (2003). "Atatürk'ün Güvenlik Politikasına Bir Örnek: Türk Tayyare Cemiyeti-Bursa Örgütü", s. 9. (http://ucmaz.home.uludag.edu.tr/PDF/ataturk/2003-(3)/h1.pdf)
8. Sarp, I. (2010). Türk Hava Kuvvetlerinin Doğuş Yılları. 1. Baskı, Cağaloğlu, İstanbul: Pozitif Yayınları, s. 139.
9. Sarısaman, S. (1997). "Birinci Ordu Birinci Kadın İşçi Taburu". Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 13(39). (http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-39/birinci-ordu-birinci-kadin-isci-taburu)
10. Hürkan, S. (2016). Türkiye'nin İlk Kadın Subayları. 1. Baskı, Ankara: Sinemis Yayınları, s.3-4.
11. Hava Harp Okulu: 1957 Devresi ve Anılar. (2009). 1. Baskı. Ankara: Hava Kuvvetleri Komutanlığı.
12. Göksel, B. (1958). Leman Altınçekiç'e [Mektup]. Ankara.
13. Altınçekiç, L. (1958-1960). Leman Altınçekiç 1958-1960 Günlüğü [Günlük]. Eskişehir.

Okuma Önerileri

- Dervişoğlu, F. (2007). Nuri Demirağ: Türkiye'nin havacılık efsanesi. 8th ed. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ergun, P. (1997). Cumhuriyet Aydınlanmasında "Öncü Kadınlarımız". 1st ed. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Oğuz, S. (2017). Türk havacılığında ilkler. 1st ed. İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi.
- Yalçın, O. (2013). Türk hava harp sanayii tarihi. 1st ed. İstanbul: Türkiye İş Bankası.

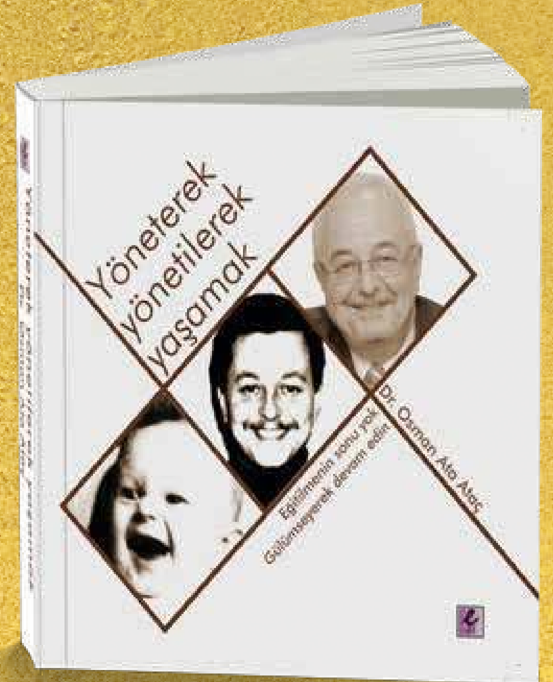

Osman Arolat

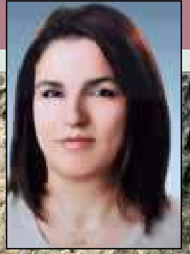

Osman Arolat
A. Çelik Kurtoğlu

İşletmecilik yapmak için önce bireyin kendi kişiliğini çözümlemesi gerekmektedir, çünkü ancak o zaman kendi davranışlarını daha iyi anlayıp, başkalarına daha iyi anlatabileceklerdir. ***Yöneterek Yönetilerek Yaşamak*** *başarılı bir işletmecinin kendi geçmişine bakarak yapmış olduğu çözümlemeyi kapsamaktadır.*

Osman Ata Ataç

Nursel Aslantürk
Çankırı Karatekin Üniversitesi
n.aslanturk@karatekin.edu.tr

Hitit Açıkhava Tapınağı: Yazılıkaya

Hint-Avrupalı bir kavim olan ve M.Ö. 2 bin yıllarında Anadolu'da büyük bir uygarlık kurmuş olan Hititler, çok tanrılı bir dinî inanışa sahiplerdi. Fetihçi bir toplum olan Hititler fethettikleri ülkelerin tanrılarını da kendi tanrılar topluluğuna katmışlardır. Hitit dini bu nedenle pek çok halkın ve toplumun dini inançlarını içinde barındırmaktadır. Dolayısıyla Hitit tanrılar topluluğu, yani pantheonu; farklı etnik kökenlere ait pek çok tanrıyı içermektedir. Hitit dini içinde; kendilerine özgü Hint-Avrupalı tanrılar; Anadolu'ya geldikleri zaman karşılaşmış oldukları Hatti tanrıları, Luvi tanrıları, Pala tanrıları ve Hurri tanrıları Hitit resmi dini ve pantheonu içinde yer almaktadır. Hurriler aracılığıyla ise Mezopotamya'dan Sümer ve Babil tanrılarıyla dini inançları ve de Hurrilerle birlikte bulunan Indo-Ari kökenli etnik zümrenin tanrıları da yine Hitit pantheonu içine sokulmuştur. İşte! Hititler tüm bu özelliklerinden dolayı kendilerine "Bin Tanrılı" halk demekteydiler.

Biz bu bilgilerin tümünü Anadolu'da yer alan Çorum Boğazköy ve Ortaköy; Tokat Maşathöyük; Çorum Alacahöyük; Sivas-Başören Kuşaklı ve Yıldızeli Kayalıpınar; Çankırı İnandıktepe; Samsun Vezirköprü Oymaağaç; Çorum Eski Yapar ve Kuşsaray Höyük; Kaman Büklühöyük'te ve ayrıca Mısır Tel el Amarna; Kuzey Suriye Meskene ve Ras Şamra gibi çok sayıdaki Hitit yerleşim merkezlerinde gün yüzüne çıkarılan Hitit çivi yazılı tabletlerden öğrenmekteyiz. Hitit dini hakkında bu tabletlerin yanı sıra

Hititlerin, dini ayinlerini gerçekleştirdikleri, belli başlı tanrılarının ve tanrıçalarının kabartmalarının yer aldığı bu muazzam açık hava tapınağı, ilk kez 1834 yılında Boğazköy'e, Hititler dönemindeki adıyla Hattuşa'ya gelen Avrupalı gezgin Charles Texier tarafından keşfedilmiştir.

bize en önemli ve en iyi bilgi veren diğer kaynaklar ise bazı tanrı ve tanrıçaların heykelleri ile Hititler'in açık hava tapınağı olan Yazılıkaya'dır.

Yazılıkaya Açıkhava Tapınağı, bugün Çorum iline 66 km. uzaklıkta bulunan Hititlerin başkenti Boğazköy'ün 1.5 km. kuzey doğusunda yer alır. Hititlerin, dini ayinlerini gerçekleştirdikleri, belli başlı tanrılarının ve tanrıçalarının kabartmalarının yer aldığı bu muazzam açık hava tapınağı, ilk kez 1834 yılında Boğazköy'e, Hititler dönemindeki adıyla Hattuşa'ya gelen Avrupalı gezgin Charles Texier tarafından keşfedilmiştir. Charles Texier'in raporundan sonra Yazılıkaya'nın kabartmaları bilim adamlarında büyük bir gizem uyandırmıştır. O tarihten sonra birçok bilim adamı burada çizimler ve küçük kazılar yapmıştır. Yazılıkaya'daki kabartmaların ilk fotoğrafları ise Jules Delbet adlı bir hekim tarafından çekilmiştir. Ancak, o tarihlerde henüz Hititler bilinmediğinden dolayı Yazılıkaya Açıkhava Tapınağı'nın kabartmalarının kimler tarafından yapıldığı da bilinmiyordu. İki grubun karşılaşma sahnesi olduğu anlaşılan kabartmaların ilk önceleri Amazonlar, Paflagonlar, Medler, Lidyalılar, İskitler, Kimmerler veya maiyetleriyle beraber Herakles, Baal ve Hera veya Astarte oldukları tahmin edilmiştir. Çok daha sonraları burada tasvir edilen tanrıların M.Ö. 13. yüzyıla ait oldukları anlaşılmıştır.

12 m. yüksekliğinde doğal bir kaya yarığı olan Yazılıkaya Açıkhava Tapınağı'nın nasıl kullanıldığını, düzenli mi yoksa nadir mi ziyaret edildiğini bilmiyoruz. Hitit çivi yazılı metinler de bu konuda pek yardımcı değildir. Metinlerde her ne kadar tapınaklardan, kült alanlarından ve kült işlemlerinden çok bahsedilmekteyse de Yazılıkaya diye adlandırdığımız kaya tapınağı henüz hiçbir metinde kesin olarak tespit edilememiştir. İşlevi ve önemi bilim adamları arasında genellikle tartışmalıdır. Tapınakta toplam 83 kabartma yer alır. Tapınağın kireçtaşından olan kayaları arasında ise A ve B odaları bulunmaktadır:

A Odası:

A odasının her iki tarafında duvarlara işlenmiş tanrı ve tanrıçaların ince detaylı kabartmaları vardır. Söz konusu figürlerin hepsi aynı yöne bakmaktadırlar. Tanrılar genellikle kısa etekli, boynuzlu ve sivri başlıklı, ucu sivri ayakkabılı olarak betimlenirken, tanrıçalar ise uzun pileli etekli ve kemerli, mazgal dişi gibi çıkıntıların yer aldığı yüksek başlıklı, saçları uzun örgülü ve ucu sivri ayakkabılı olarak betimlenmiştir. Odanın sol duvarında, 36 ve 37 numaralı kabartmalar haricinde, tanrıların kabartmaları bulunur. Bu duvardaki 1-12 No'lu kabartmalar "On İki Yeraltı Tanrısı"na aittir **(Resim 1)**. B odasında bunların benzeri bulunmaktadır ve çok daha iyi korunmuştur. Bu tanrılardan sonra, vücutlarının alt kısımlarının koni şeklinde betimlendiği henüz adlarını bilmediğimiz Dağ Tanrıları yer almaktadır. Tanrı Pişaişaphi, Yeraltı Tanrısı Nergal, hilal taşıyan vücutları insan, başları ise boğa şeklinde olan karışık iki yaratık, Savaş Tanrısı Heşui, Tanrı Pirinkir, Savaş Tanrısı Aştabi, Güneş Tanrısı, Ay Tanrısı Umbu, tanrıların babası Tanrı Kumarbi, Tanrı İştar/Şauşga ve Bilgelik Tanrısı Ea tanrılar alayındaki diğer bazı tanrılardandır **(Resim 2)**. 36 ve 37 No'lu kabartmalar ise tanrılar alayındaki iki kadına ait kabartmalardır. Bunlar, Tanrı İştar'ın hizmetkârları olan Tanrıça Ninatta ve Kulitta'dır.

Odanın sağ duvarında ise sadece tanrıçaların bulunduğu kabartmalar yer alır. Tanrıça Taru Takitu, Doğum ve Talih Tanrıçaları Hutena ve Hutellurra, Yeraltı Tanrıçası Allatu, Tanrıça Nabarbi, Tanrı Kumarbi'nin eşi Şaluş, Bilgelik Tanrısı Ea'nın eşi Tapkina, Ay Tanrısının eşi Nikkal ve Güneş Tanrısının eşi Aya kabartmalardaki tanrıçalardan bazılarıdır **(Resim 3)**. A odasına karşıdan bakıldığında tüm tanrı ve tanrıçaların sağlı sollu "karşılaşma sahnesi" olarak adlandırılan ana sahneye doğru ilerledikleri görülür **(Resim 4, 5)**. Ana sahne arka duvara işlenmiştir. Bu kutsal alanın ana sahnesinde Hitit tanrılar topluluğunun Baş Tanrısı Teşup ile eşi Tanrıça Hepat'ın karşılaşması betimlenmiştir. Sağ elinde topuzu olan Fırtına Tanrısı Teşup iki dağ tanrısının üzerinde durmaktadır. Kudretli Fırtına Tanrısı'nın kutsal hayvanı "Boğa"dır. Sol yanında kılıcı vardır. Üzerine bastığı dağ tanrıları ise Namni ve Hazzi'dir. Bacaklarının arkasında başında sivri başlığı bulunan bir boğa vardır. Teşup'un kabartması 42 No'lu kabartmadır. Ve bu kabartmayla tanrılar dizini biter. Tanrı Teşup'un hemen karşısında bir panterin üzerinde ayakta duran eşi Güneş Tanrıçası Hepat'tır. Göğün Kraliçesi, Güneş Tanrıçası Hepat 43 No'lu kabartmadır. Tanrıça'nın hemen arkasında ise oğulları Tanrı Şarrumma, kuyruğu dik bir panterin üzerinde ayakta durmaktadır (44 No'lu kabartma). Şarrumma'nın hemen arkasında ise bu kutsal çiftin kızları Allanzu ile torunları betimlenmiştir. Bunlar, çift başlı kartal üzerinde durmaktadır. Çift başlı kartal figürü ise gücü simgeler.

Hem A odasının hem de tapınağın en büyük figürü ise 64 No'lu kabartmadır **(Resim 6)**. Bu kabartmada isim

yazılıdır. Hitit imparatorluk dönemi krallarından Büyük Kral IV. Tuthaliya uzun şal mantolu, takke biçiminde başlıklı, sol elinde ucu kıvrık olan krallığı simgeleyen lituusu/asası ve ayağında sivri uçlu ayakkabısı ile betimlenmiştir. Belinde orak biçimli kılıcının kabzası görülür. Figür iki yükselti üzerinde durur. Bunlar dağ tanrılarıdır. Kral Tuthaliya'nın kabartması ana sahnenin tam karşısındadır.

A odasının girişinin sağında iki tanrı kabartması vardır. Bu iki tanrı figürü oturur vaziyette tasvir edilmiştir. Soldaki erkek figürü, sağdaki kadın figürüdür. Ortalarında bir sunak (tanrılara adanan adakların, üzerine koyulduğu masa) vardır. 65 ve 66 No'lu bu kabartmalar ne yazık ki hava şartlarından dolayı oldukça tahrip olmuştur.

B Odası:

Odanın girişinin sağında ve solunda kaya yüzeyine işlenmiş tehditkâr, havalı karışık iki yaratık vardır. Demon adı verilen bu yaratıkların vücutları insan şeklinde, başları ise ağzını açmış aslan şeklindedir. Kısa etekli, geniş kemerli, sivri uçlu ayakkabılıdırlar. Kanatları vardır. Kollarını yukarıya kaldırmışlardır. Hiyeroglif yazıtlarıyla isimleri belirtilmediği için kim olduklarını bilmiyoruz. Demonlardan sonra B odasına giren dar bir geçitten geçilir. Bu koridorun ön ve orta kısmında Hitit çekiçlerinin izleri vardır. Duvarlarında dikdörtgen biçiminde yapılmış nişler vardır. Bu nişlerin ne amaçla kullanıldıkları veya işlevleri tam olarak bilinmese de, adak heykellerinin koyulduğu yer veya yakı, gömü gibi tezler ileri sürülmüştür. Bu dar koridor veya geçitten sonra B odasına girilir. Dikkati çeken en önemli nokta odanın düzgün duvarlarıdır. Bu duvarların insan elinin eseri olmadığı biliniyor.

Odanın batı duvarında "On iki Yeraltı Tanrısı" kabartması (69-80 No'lu kabartmalar, **Resim 7**) bulunur. Bunlar kısa etekli, kemerli, bir boynuzlu ve sivri başlıklı, ucu sivri ayakkabılı, halka şeklindeki küpeleri olan ve sağ ellerinde orak biçimli kılıç taşıyan birbirine benzeyen on iki erkek figürüdür. Adları belirtilmemiştir. Yine aynı duvarda adak nişleri bulunmaktadır.

Odanın doğu duvarında "Koruyucu Tanrısı Şarrumma'nın himayesinde/korumasında Kral IV. Tuthaliya'nın" kabartması yer alır (81 No'lu kabartma. **Resim 8**). Bu kabartmada isimler yazılıdır. Hitit imparatorluk dönemi krallarından Büyük Kral IV. Tuthaliya uzun şal mantolu, takke biçiminde başlıklı, sol elinde ucu kıvrık olan krallığı simgeleyen lituusu/asası ve ayağında sivri uçlu ayakkabısı ile tasvir edilmiştir. Koruyucu Tanrısı olan Şarrumma, kraldan çok daha büyüktür. Tanrı, saçları uzun ve örgülü, kısa etekli, sivri uçlu ayakkabılı, boynuzlu sivri başlıklı olarak betimlenmiştir. Her ikisinin de orak biçimli kılıçlarının kabzaları görülür. Tanrı sol kolunu kralın boynuna dolamış ve kralın sağ el bileğinden tutmaktadır. Bu sahne krala meşruluk kazandırır, çünkü eğer tanrı, kralı yönlendiriyorsa kralın eylemlerinin doğru ve aynı zamanda da tanrının kendisi tarafından istenmiş olduğunu gösterir.

Daha sonraki kabartma "Kılıç Tanrısı"na aittir (82 No'lu kabartma, **Resim 9**). Kabartma üç bölümden oluşur. En üstte yüksek sivri başlık ve büyük halka küpeli bir insan başı, omuzlarının yerine açık ağızlı pençelerini uzatmış ve zıt yönlere bakan iki aslanın yatay düzenlemiş ön kısmı yer alır. Ortada bulunan çizgi ise aslanları birbirinden ayırmaktadır. Bu aslanlarının hemen altında ise iki tane aslan vardır. Bunların başları aşağıya gelecek şekilde dikey olarak yerleştirilmiştir. Bunlar kabzadır. Kabzanın altında aşağıya doğru daralan kılıç ağzı başlamaktadır. Kılıcın ucu yoktur. Bu kabartmanın isim lejantı yoktur. Her iki kabartmanın öbür dünya ile ilintili olması B odasının ölü kültüyle alakalı olduğu tezini ortaya çıkarmıştır. Eğer bu doğruysa Büyük Kral IV. Tuthaliya ile ilgili olduğu düşünülür. B odasının gerçekten bir kral mezarı mı ya da sadece bir anma yeri mi olduğu tam olarak bilinmiyor. Hitit çivi yazılı metinlerde bunlarla ilişkilendirilen terimler ise ^{NA4}hekur SAG.UŠ veya É.NA$_4$ DINGIR^{LIM}'dır. Bir sonraki kabartma ise, yani 83 No'lu kabartma Büyük Kral Tuthaliya'nın adının yazılı olduğu kartuştur. Aynı kralın adının üçüncü kez geçtiği yerdir. Diğer kabartmalardan farklı olarak bir figür göstermemesi, bunun yerine sadece kralın adını vermesiyle son derece sıra dışı görünmektedir. Bu nedenle bu ad hemen yakınında bulunan bir şeyle bağlantılıdır.

B odası, hava şartlarından daha iyi korunduğundan dolayı buradaki kabartmalar oldukça iyi muhafaza edilmiştir. Yazılıkaya'nın tanınmasında da bu odadaki kabartmalar büyük bir rol oynamıştır.

1966 yılında yeni bir küçük oda keşfedilmiştir. "C odası" adı verilen bu odada büyük bir taş blok etrafında hayvan kemikleri ve ayrıca karışık halde kül ve kömürleşmiş ahşap tabakalar bulunmuştur. Burada ateşin rol oynadığı dini bir ritüelin gerçekleştirildiği düşünülür. C odasının kazıları yapıldıktan sonra hafirler tarafından tekrar toprakla doldurulmuştur.

Yazılıkaya Tapınağı'nın Kaya Odalarının Ön Kısmı (Nursel Aslantürk'ün Arşivinden.)

■ Resim 1: A Odası. On iki Tanrı Kabartması (1-12 No'lu Kabartma) (Nursel Aslantürk'ün Arşivinden.)

■ Resim 2: A Odası. Tanrılar Alayı. 25-33 No'lu Kabartmalar

■ Resim 3: A Odası. Tanrıçalar Alayı (Nursel Aslantürk'ün Arşivinden.)

■ Resim 4: A Odasının arka duvarındaki ana sahne (Nursel Aslantürk'ün Arşivinden.)

■ Resim 5: A Odası Sol Duvar Tanrılar alayı, Ana Sahne, Sağ Duvar Tanrıçalar Alayı. Genel Görünüm (Nursel Aslantürk'ün Arşivinden.)

■ Resim 6: A Odası. 64 No'lu Kabartma. Büyük Kral IV.Tuthaliya
(Nursel Aslantürk'ün Arşivinden.)

■ Resim 7: B Odası On iki Yer altı Tanrısı Kabartması (69-80 No'lu Kabartmalar)
(Nursel Aslantürk'ün Arşivinden.)

■ Resim 8: B Odası. Kılıç Tanrısı (82 No'lu Kabartma)
(Nursel Aslantürk'ün Arşivinden.)

■ Resim 9: B Odası. Kral IV.Tuthaliya ve Koruyucu Tanrısı Şarrumma (81 No'lu Kabartma)
(Nursel Aslantürk'ün Arşivinden.)

Yararlanılan Kaynaklar

- Seeher, J. (2006), Hattuşa Rehberi. Hitit Başkentinde Bir Gün, Ege Yayınları, İstanbul.
- Seeher, J. (2011), Taşa Yontulu Tanrılar Hitit Kaya Tapınağı Yazılıkaya, Ege Yayınları, İstanbul.

Kahverengi kabuklu yumurtalar neden beyaz olanlardan daha pahalıdır?

Buzdolabının lambası varken buzluk kısmında neden lamba olmaz?

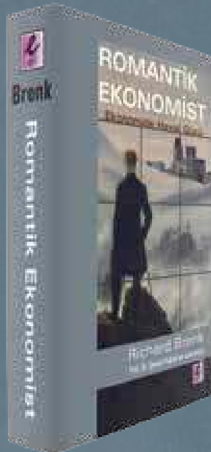
Kamikaze pilotları neden kask takıyorlardı?

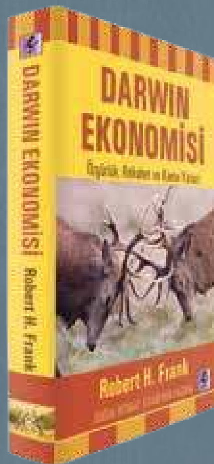
Robert H. Frank'ın Doğal İktisat kitabı, ekonominin kitaplarda değil, hayatın tam içinde olduğunun kanıtı.

Ha-Joon Chang

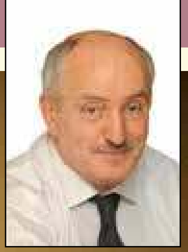
Richard Bronk

Robert H. Frank

Raymond Fisman
Edward Miguel

Osman S. Arolat
Dünya Gazetesi Başyazarı
osman.arolat@dunya.com

Svetlana Aleksiyeviç'in Savaşı Lanetleyen Barış Çığlığı

2015 yılının Nobel Ödüllü yazarı Svetlana Aleksiyeviç'in, Sovyetler Birliği'nin 10 yıl süren Afganistan işgali sırasındaki savaş döneminde bire bir tanıklıklara dayanarak yazdığı Çinko Çocuklar başlıklı kitabı savaşı lanetleyen, barışı kutsayan bir çığlık niteliğinde.

Kitabın Adı Neden Çinko Çocuklar?

Afganistan'da savaşırken ölen Rus askeri gençlerin cenazeleri, ailelerine Çinko tabutlar içerisinde binlerce kilometre öteden getirilip teslim edildiği için, yazar kitaba bu ismi vermiş.

Kitapta, ölen Rus askerlerin öykülerinin, onların cephe arkadaşlarının ve ailelerinin anlatımları yer alıyor. Ayrıca, savaş döneminde cephe gerisindeki hastanelerde görev yapmış doktorların ve hemşirelerin tanıklıklarına ait söyleşilere de yer veriliyor. En önemlisi ise ölen Rus askerlerin ailelerinin çektikleri acılarla ilgili söyledikleri hiçbir şeye dokunulmadan, noktası virgülüne kadar aktarılıyor.

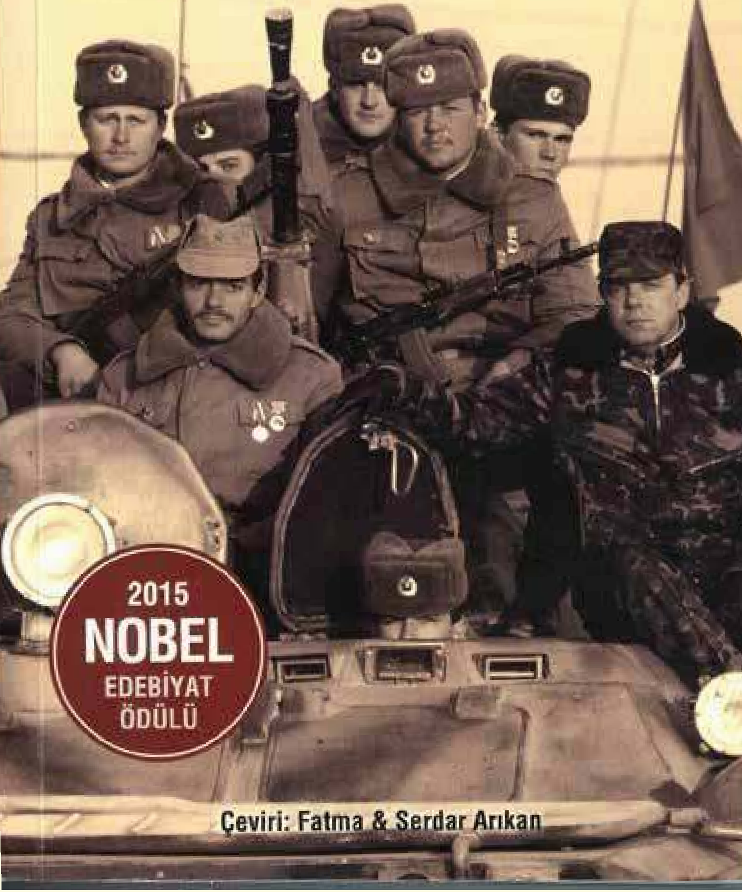
Çinko Tabutu Elindeki Tornavida ile Açmayı Düşünen, Oğlu Ölen Asker Annesi

Kitaptan aktaracağım ilk tanıklık, oğlu ölen ve çinko tabutta naaşı ailesine teslim edilen askerin annesinin, törene elinde tabutu açmak için tornavida ile katılmasını anlatan bölüm olacak:

"Kapı çaldı... Koştum baktım kimse yok. İçim cız etti; yoksa oğlum mu geldi?

İki gün sonra kapıya askeri görevliler geldi.

> *"Eh, Svetlana Aleksiyeviç de susarsa, suçların işlendiği yüzyılın kurbanlarının tanıklıklarının gün yüzüne çıkması da durursa. Peki o zaman geriye, torunlarımıza ne kalacak? Muzafferane ilişkilerin hayranlıklarının yavan konuşmaları mı? Trampet eşliğinde tören yürüyüşüyle gidilen savaşlar mı? Şimdiye kadar bunların hepsi oldu zaten. Biz tüm bu yollardan geçtik."*

-Yoksa oğluma bir şey mi oldu?

-Evet.

Bir ölüm sessizliği çöktü. Antrede dizlerimin üzerine yığıldım;

Tanrım! Tanrım! Yüce tanrım!

Masanın üzerinde tamamlanmamış, yarım kalmış mektubum duruyordu:

Merhaba oğulcuğum;

Mektubunu okudum ve çok mutlu oldum. Yazdığın mektupta gramer hatası yapmamışsın. Bir öncekinde olduğu gibi sadece iki tane söz dizimi hatası var, 'bence' giriş sözüdür, 'gibi' bağlacı ise sorudur. Babamın söylediği gibi 'napacağım' cümlesinde 'babamın' sözcüğünden sonra virgül koyman gerekmez. İkinci cümlede, 'Bence benim adıma utanmanız gerekmeyecek.' ifadesinde ise 'bence' den sonra virgül gerekir. Annene gücenme.

Afganistan sıcaktır oğulcuğum. Kendine dikkat et, üşütme. Hep üşütürsün...

Mezarlıkta herkes susuyordu, çok kalabalıktı; ama kimse konuşmuyordu. Elimde bir tornavida ile duruyordum, kimse elimdeki tornavidayı alamadı:

-İzin verin tabutu açayım... Bırakın çocuğumun yüzünü göreyim... 'Çinko tabutu' tornavida ile açmak istemiştim.

Eşim intihar etmeye kalktı: 'Artık yaşamak istemiyorum. Bağışla beni karıcığım, artık yaşamak istemiyorum.' diyordu.

İkna ettim onu:

'Mezarın başına bir anıt dikmeli, karolarla kaplamalıyız.'

Kocam uyuyamıyordu. Sürekli şöyle diyordu:

'Uyumak için yatıyorum, hemen oğlum gözlerimin önüne geliyor, öpüyor, sarılıyor bana.'

Eski geleneklere göre bir somun ekmeğini cenazeden sonra 40 gün boyunca sakladım. Üç hafta sonra parça parça ufalandı. Bu ailenin dağılacağına delaletti."

Hemşirenin, Kolu Kesilen Asker Seyoja ile Karşılaştığında Yaşadıkları

"Kısa bir süre önce otobüste bir askerle karşılaştım. Onu tedavi etmiştik. Sağ kolunu kesmek zorunda kalmıştık. Ben onu gayet iyi hatırlıyordum, üstelik o da benim gibi Leningradlıydı.

'Seryoja, sana yardım edebileceğim bir şey var mı acaba?'

Öfkeyle bağırdı:

'Çek git başımdan!'

Biliyordum ki, o beni daha sonra bulup özür dileyecekti. Peki, ya ondan kim özür dileyecek? Orada olan herkesten kim özür dileyecek? Orada ruhu, bedeni hırpalananlardan? Gerçekten sakatlananlardan bahsetmiyorum bile. Öyle bir yere göndermek için, insanın halkından ne çok nefret ediyor olması gerek. Ben şimdi sadece bu tür savaştan değil, çocukların kavga etmesinden bile nefret ediyorum ve de bana artık savaşın bittiğini söylemeyin sakın. Yazın sıcak tozdan nefes alamaz hale geldiğimde, durgun bir gölcüğün yüzeyi ayna gibi parladığında, kuru çiçeklerin keskin kokusu yayıldığında, şakağıma kurşun gibi bir ağrı saplanıyor.

İşte bu bizi ömür boyu takip edecek."

Roket Atar Birliğinden Erin Anlattığı

"Bazen gördüğüm her şeyi kendim de yazmak istiyorum. Her şeyi… Ben filoloji eğitimi aldım. Hastanede çocuğun kolları yok, yanı başına ise bacakları olmayan birisi oturmuş ve annesine mektup yazıyor. Küçücük Afgan bir kız çocuğu, Sovyet askerinin verdiği şekeri almış... Sabahına iki kolunu da kesmişler. Her şeyi hiçbir düşünce katmadan olduğu gibi yazmak. Yağmur yağıyordu. İşte sadece bunu yazmak. Yağmur yağıyordu. Hiçbir yorum eklememek, yağmurun yağması iyi mi, kötü mü belirtmemek. Yağmur… Orada her türden su aslında sadece su değil. Mataradaki su neredeyse sıcaktır. Tadı acıdır. Güneşten saklanabileceğin hiçbir yer yoktur.

Başka neyi mi yazardım?

Kan. İlk kez kan gördüğümde üşüdüm, çok üşüdüm. Titredim. Kırk derece sıcaklıkta, cehennem sıcağında buz kestim.

İki esir getirdiler. Birisini öldürmemiz gerekiyordu, zira helikopterde ikisi için yer yoktu, bilgi almak için bir tanesi yeterliydi ve ben hangisini öldürüp hangisini yanımıza alacağımıza karar veremiyordum.

Hastanede dirilerle ölüler sürekli yer değiştiriyordu ve ben onları artık ayırt edemiyordum. Bir keresinde bir ölüyle yarım saat kadar konuşmuşum.

Yeter! (Yumruğunu masaya vuruyor. Sonra sakinleşiyor.)

Düşünüyordum. Evde ilk gecemi geçireceğimi hayal ediyordum. Her şeyden sonra, evlerimize bizleri açılmış kollarla bekledikleri hayaliyle döndük. Sonra birden yaşadıklarımızın hiç kimseyi ilgilendirmediğini anlıyorsun. Avluda tanıdık gençler var: 'A, döndün mü? Eh dönmen iyi olmuş.' dediler."

Kitapta Sovyetlerle İlgili İnsani Bilanço

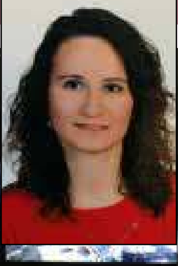
Kitapta 10 yıllık savaş döneminde Afganistan'a 550 bin Rus asker ve hizmetlisinin gittiği belirtiliyor. Bunlardan 15 bin 51'inin öldüğü, 417 asker ve subayın kaybolduğu ya da esir düştüğü bilgisi yer alıyor. Afganların kayıpları konusuna ise değinilmiyor.

Bir Yanda Nobel Ödülü, Diğer Yanda Minsk Mahkemesinde Açılan Davalar

Svetlana Aleksiyeviç'in Çinko Çocuklar adlı kitabındaki anlatılanlar ve ondan oyunlaştırılan bölümlerle ilgili olarak sözü edilen asker yakınları ve askerler, daha kitap yayımlanmadan önce gazetelerdeki yayınları ve ondan yapılan oyunlaştırma konusunda 1993 yılından başlayarak davalar açmışlardır. 2015 yılında ise Svetlana Aleksiyeviç, Çinko Çocuklar çalışmasının da içinde yer aldığı eserleriyle Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazanmıştır.

Yargılandığı dönemde ona destek veren, makaleler yazanlar da olmuş. Yazıya nokta koyarken 1 Aralık 1993'te Dobrıy Veçer gazetesinde çıkan yazıdan bir alıntıya yer vereyim:

"Eh, Svetlana Aleksiyeviç de susarsa. Suçların işlendiği yüzyılın kurbanlarının tanıklıklarının gün yüzüne çıkması da durursa. Peki o zaman geriye, torunlarımıza ne kalacak? Muzafferane ilişkilerin hayranlıklarının yavan konuşmaları mı? Trampet eşliğinde tören yürüyüşüyle gidilen savaşlar mı? Şimdiye kadar bunların hepsi oldu zaten. Biz, tüm bu yollardan geçtik."

Şerife Öztürk
Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
serife.ozturk06@gmail.com

Dijital Kültür Ortamlarında Haber Üretim Süreçlerinin Dönüşümü

Dijital kültür, 20. yüzyılın ortalarında kendini göstermiş ve gündelik hayata girmiştir. Dijital kültürü, modernizm ve kapitalizmin yarattığı birtakım ihtiyaçlara karşılık olarak çeşitli alanlara yayılmış olan ve kendini yenileyen bir kavram şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Giriş

Yazının icadından matbaanın bulunmasına, telefonun icadından bilgisayara kadar tüm araçlar günümüz dijital kültür ortamlarının çekirdeğini oluşturmaktadır. Araçlar geliştikçe ve dönüştükçe, mesajların içeriğini etkilemektedir. Araçların mesajlar üzerindeki rolü, McLuhan'ın "Araç, mesajdır." görüşünde karşılık bulmaktadır.

Web 1.0 olarak tanımlanan internetin 19. yüzyılda toplumsal hayatta yerini bulması, dijital kültür ortamlarının başlangıcı olmuş ve bu teknoloji ile alanlar hızla dönüşmeye başlamıştır. Bu dönemde kurum veya kişilerin internet sayfaları, e-postalar, chat odaları ilgi görmüş ve Web 2.0 ortamlarının temelini oluşturmuştur.

Web 2.0 tabanlı uygulamalara dayanan dijital kültür ortamlarıyla birlikte, gazetecilik alanında haber üretim süreçleri ve dolayısıyla da gazetecinin kimliği dönüşmüştür. Bu dönüşümde, gazetecinin teknolojik becerileri ile dijital kültür ortamlarının etkileşim, multimedya, kullanıcı türevli içerik, hipermetin, yayılım, dijitallik, mevcudiyet hissi özellikleri rol oynamıştır.

1. Anlamın Dijital Üretimi: Dijital Kültür

Kültür kavramı, klasik dönemden başlayıp günümüze kadarki her dönem içerisinde değişmiş ve gelişim göstermiştir. İnsanoğlunun var olduğundan beri kullandığı her türlü araç, kültürün belirleyicisi olmuş ve insanların yaşamına yön vermiştir.

Kültür, gündelik hayattaki anlamların üretimi ile ilgili olup gündelik yaşamdaki anlamların üretiminin sağlanması olarak tanımlanabilmektedir. Kültür kavramıyla her zaman anlam üretme pratiği kastedilmektedir (Hepp, 2014:32).

İnternetin keşfiyle birlikte toplumlar, Castells'in (2013) "ağ toplumu"na dönüşmüş; enformasyon, dijital hale gelmiştir. Böylelikle literatüre "dijital kültür" olgusu yerleşmiştir (Güzel, 2016: 85).

Dijital kültür, 20. yüzyılın ortalarında kendini göstermiş ve gündelik hayata girmiştir. Dijital kültürü, modernizm ve kapitalizmin yarattığı birtakım ihtiyaçlara karşılık olarak çeşitli alanlara yayılmış olan ve kendini yenileyen bir kavram şeklinde değerlendirmek mümkündür (Gere, 2008).

Her yeni teknoloji ile toplumsal yaşamda dönüşümler yaşanırken birtakım tartışmalar da beraberinde gelmektedir. Günümüzde bu durumla farklı boyutlarda karşılaşılmaktadır. Kimileri dijitalleşmeyi, dijital kültür ortamlarını, teknolojiyi eleştirirken; kimileri de "teknolojik determinizm"i savunmaktadır. Bu tartışmalar yaşanırken, Van Dijk'in (2016:12) konuya yaklaşımı dijital ortamların yaşam içindeki konumunu özetler niteliktedir:

> *"Gündelik hayatımızı idame ettirmek ve evimizi idare etmek için bugün sadece yollara, elektrik kablolarına, su borularına, kanalizasyona, posta kutularına, telefon tellerine ve kablolu televizyona bağlı değiliz. Artık elektronik iletişim ağlarına da ihtiyacımız var. Özellikle zengin ülkelerdeki gençler artık mobil telefon hizmetleri, internet, Facebook veya diğer sosyal medya ağlarının olmadığı bir dünyayı hayal bile edemiyor. Bu bağımlılık sadece bireyler için değil kurumlar ve toplumun geneli için de geçerlidir…Gelişmiş dünyadaki neredeyse tüm kurumlar telefon ve bilgisayar ağlarına tamamen bağımlı hale gelmiştir. Bun gibi ağlarda bir arıza meydana geldiğinde kurumlar tek kelimeyle iş yapamaz hale gelmektedir."*

Castells (1996), içinde bulunulan ortamların öncekilerden farklı olduğunu belirtmiştir. Bu farklılığı yaratan, bilginin üretiminin bu süreçteki etkin rolüdür. Bilginin değişen bu rolüyle birlikte, toplumsal dinamikler de değişim göstermiş, artık teknolojinin yayılması, kullanılması sıradan ve olağan hale gelmiştir. Günümüzün "dijital kültür" olarak tanımlanması, bu "yeni" araçların toplumsal alanları dönüştürmesi, yenilemesi ve öte yandan yaşamın dijital hale gelmesindendir.

1.1. Dijital Kültüre İlk Adımı: Web 1.0

Dijital kültüre ilk adım olarak değerlendirilen internet, Web 1.0 ile başlamıştır. Kişisel ve kurumsal web sayfaları, elektronik postalar, chat odaları vb. uygulamalar Web 1.0'ın ürünüdür.

Web 1.0, "heyecan verici dönem" olarak nitelendirilmektedir (Laughley, 2010'dan akt. Ünal, 2012: 36). Bu heyecan verici dönemde bilgi, sadece aranabilmekte ve okunabilmekte olup, bunların paylaşımı mümkün bulunmamaktaydı (Akar, 2010'dan akt. Binark, 2013: 170).

Web 1.0 ortamlarının yazılı belgelerden farkı, bilgilerin ekranda yer alması, elektronik ortamda kayıtlı olarak tutulabilmesiydi. Bunun dışında Web 1.0'ın maliyeti düşük, kullanımı ucuzdur. Hatta Web 2.0 ile birlikte maliyeti daha da ucuzlamıştır. Belli sınırlarla çizilmiş mekân kavramı bulunmayıp internetin olduğu her ortamda bilgiye erişilebilme olanağı vardır. Ayrıca belli saat dilimleri veya tarih aralıklarındaki zaman kavramı da farklı boyuta geçmiştir. İstenilen saat ve tarihte internet erişimi sayesinde bilgiye ulaşmak mümkündür.

1.2. Dijital Kültürde Son Durum: Web 2.0

Web 2.0, teknolojik tanımdan öte, son dönem dijital kültür ortamlarını tanımlamak ve toplumsal yaşamın her alanında görülen teknolojik değişimleri ifade etmek üzere kullanılmaktadır (Allen, 2008).

Web 2.0, kullanıcıların internet ortamında karşılıklı bir şekilde veri paylaşımı yapabildikleri ve etkileşime olanak tanıyan uygulamaları içeren bir teknolojidir (Musser ve O'Reilly, 2006). Bu teknoloji sayesinde, günümüzün dijital kültür olarak değerlendirilmesinde belirleyici rol oynayan sosyal ağlar ortaya çıkmıştır.

Dijital kültürde en popüler sosyal ağlar Twitter, Facebook, Instagram ve Whatsapp olup, Youtube, LinkedIn, Pinterest, Whatsapp, Snapchat, Vine, Tinder, Meerkat, Swarm, Skype, Scope (Periscope'un Türkiye'de yeni adı) vb. daha birçok uygulamadır. Günümüzde sosyal ağ platformları; iletişimin boyutları, amaçları, bilgi paylaşımının nasıl dönüşüme uğradığı vb. konuları gözler önüne sermektedir.

Sosyal ağ platformlarında birbirlerini tanıyan ya da tanımayan, bireyler ya da gruplar arasında iletişim gerçekleşmektedir. Cep telefonu, dizüstü ya da masaüstü bilgisayar, tablet ara yüzüyle çevrimiçi (online) olarak görüntülü konuşulabilmekte, fotoğraf, video, bilgi alışverişi yapılabilmekte, yön bulunabilmekte, haberlerden anında bilgi sahibi olunabilmekte, alışveriş ve bankacılık gibi pek çok işlem sanal olarak mekânda bulunma şartı olmadan gerçekleştirilebilmektedir.

Yaşamda mekân ve zaman şartına bağlı olarak yerine getirilen eylemler, "paralel evren" denilen sanal uzamda bu sınırlamalar (zaman, mekân) olmaksızın gerçekleşmektedir. Bu nedenledir ki, çevrimdışıyken "bir şeyler kaçırmış olma" korkusu yaşanmakta ve sürekli çevrimiçi olma durumu tercih edilmektedir.

2. Dijital Kültürde Habercilik

2.1. Dijital Habercilikte Başlangıç: İnternet Gazeteciliği

İnternet gazeteciliğinin tanımıyla ilgili farklı görüşler bulunmaktadır ancak, görüşlerin farklılık temelinde yatan mantık, bazı aşamalardan geçerek, birtakım unsurlar eklenerek internet aracılığıyla yayımlanan haberler şeklindedir.

Bardoel ve Deuze (2001: 92), dijital gazetecilik türü olarak nitelendirdikleri internet gazeteciliğini, basılı gazetecilik, radyo gazeteciliği ve televizyon gazeteciliğinden sonra dördüncü tür gazetecilik olarak değerlendirmektedir.

Pavlik (2013), internet gazeteciliğini tanımlarken, haber üretim ve sunumundaki değişimlere vurgu yapmaktadır. "Bağlamsallaştırılmış gazetecilik" kavramını kullanan Pavlik, çevrimiçi ortamlarda haberin yeni içeriklerinin oluştuğunu kaydetmektedir.

İnternet haberciliğinin ilk örnekleri 1980'li yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nde görülmüş olup o dönemde ciddi bir talep olmadığını söylemek mümkündür (Gunter, 2003'ten akt. Narin, 2017: 28). Ancak, elektronik yayıncılıkla birlikte piyasalarda internet haberciliği konusunda 1995 yılında radikal bir değişim yaşanmış ve ilk internet gazeteleri ABD'de yayına başlamıştır. The Washington Post, Times, Mirror, Tribune gibi sekiz büyük gazete baskıya hazır olan gazetelerin sayfalarını internete anında aktarabilmek amacıyla Yeni Yüzyıl Yayım

Ağı Şirketini kurmuştur. Böylelikle haber yayıncılığında sanal medya dönemi örgütsel biçimde başlamıştır (Gürcan, 1999:32).

1990'lı yılların sonunda, yalnızca internet üzerinden yayın yapan gazetelerin ilk örneği yayımlanmıştır: İngiltere'de Southport Reporter, Amerika'da ise Atlantic Highlands Herald gazetelerinin basılı kopyaları bulunmamaktadır (Narin, 2017:28).

Türkiye'de de dünya ile eş zamanlı olarak internet gazeteciliği örnekleri yayımlanmaya başlamıştır.

Zaman gazetesi, bunlardan ilkidir. Bu gazete internette, 2 Aralık 1995'te yayına başlamış; ardından 26 Kasım 1996'da Milliyet gazetesi; devamında da Hürriyet, Sabah ve Akşam da geleneksel gazeteleri yanında internetten de yayımlanmaya başlamıştır. İnternette yayımlanan ilk dergi ise Aktüel olmuştur. Türkiye'de herhangi bir gazeteye bağlı olmadan yayımlanmaya başlayan XN, ilk bağımsız haber sitesi olarak 25 Ocak 1996'da yayımlanmıştır (Birsen, 2010:3). Günlük gazetelerin taranarak haber ve köşe yazılarının internete aktarılması (Çevikel, 2004) yöntemini kullanan XN'nin yayın hayatı uzun ömürlü olmamış, 1999 yılında kapanmıştır (Gürcan, 1999: 163).

İnternet üzerinde yayımlanan haberlerdeki üretim süreci üç şekilde gerçekleşmektedir: İlki gazeteciler görev yaptıkları haber kuruluşlarından aldıkları haber içeriklerini kes-kopyala yöntemiyle yeniden yayımlamaktadırlar. İkincisi, gazetecilerin, internet gazeteleri için orijinal içeriği oluşturmasıdır. Üçüncüsü ise internet ortamları için hazırlanmış orijinal haber içeriğidir. Bu, yeni tip hikâye anlatım formunu doğurmuştur: Okuyucu, haberi okumakla kalmayıp o haberin içine girmektedir (Pavlik'ten çev. Kalsın, 2016:78). Bu dönemi, içinde bulunulan dijital kültür dönemi tanımlamaktadır.

2.2. Dijital Kültürde Habercilik ve Haber Üretim Süreçleri

2.2.1. Gazetecilik 2.0 ve Dijital Dönüşüm

Geleneksel medyada gazetecinin konumuna bakıldığında, elinde fotoğraf makinesi veya kamera ile yayın kuruluşunun durumuna göre muhabir yanında bir foto muhabiri ve kameraman da olabilir, hikâyesini yazacağı olayın gerçekleştiği mekâna gider, ofisine dönünce de haberini yazarak fotoğraf veya görüntü ile desteklerdi. O dönemde foto muhabiri veya kameraman olarak görev yapan kişilerin eğitimli olmasına da gerek yoktu. Fotoğraf çekebilen veya kamera kullanabilenler bu işi üstlenebilirdi. Bu da yayın kuruluşunun itiraz etmeyeceği bir durumdu. İnternette gazete yayımlamak için ayrıca bir istihdam alanı açılmazdı. Fotoğraf işini üstlenen kişi, karanlık odada fotoğrafı basar ve bunu kendi alanında bir uzmanlık olarak nitelendirirdi. Gazetecinin tanımı da o dönemde kısa ve netti: "Olayın hikâyesini yazan, haber aracılığıyla bilgi veren kişi."

İnternetle başlayıp dijital ortamlarla dönüşen gazetecilik, bu tanımı da değiştirmiş; daha kompleks, gazeteciye daha fazla görev yükleyen, becerisini artırmayı gerektiren kavram haline gelmiştir: Dijital gazetecilik.

Dijital gazeteciliği tanımlamak zordur, çünkü farklı insanlara farklı şeyler ifade eder. Aslında bu terim "eski" ve "yeni" kavramların bir arada olmasıdır. Teknoloji, gazetecilik kurum ve yapısı değiştikçe dijital gazetecilik tanımı da değişecektir (Kawamoto, 2003: 4). Kawamoto, interneti dijital medyayla aynı anlamda görmenin mümkün olduğunu ancak, dijitalleşmenin interneti kapsadığını vurgulamaktadır. Kawamoto'nun dijital gazetecilik tanımı, gazetecilikte aracın önemine dikkat çekmektedir. Bu noktada McLuhan'ın "Araç, mesajdır." görüşü akla gelmektedir. Bu görüşe göre, günümüz dijital ortamlarında kullanılan araçlar, mesajların içeriğinde etkendir.

Bu bağlamda gazetecilikte yaşanan dönüşüm öncelikle gazetecilik rutini ve bu rutinin içinde yer alan araçlar, daha sonra araçların getirdiği mekânsızlaşma, mekânsızlaşmayla gelen ofis düzeni, haberin içeriği, haberin toplanması ve içeriğinin oluşturularak sunulmasındaki gazetecilerin teknik becerileri ve habere okuyucu/kullanıcı katılımı boyutundadır.

Haak vd., (2017: 71) Castells'in ağ toplumunda gazetecilik uygulamalarını üç aşamada tanımlamışlardır: soru sormak, verilen cevapları çözümlemek, hikâyelendirmek. Yazarlara göre bu aşamaların küresel ağ toplumunda anlatımı farklı bir şekle bürünmüştür: Soru sormak, veri toplamak; cevapları çözümlemek, yorumlamak; hikâyelendirmek ise hikâye anlatımında karşılığını bulmaktadır. Gazetecilik bu gelişime ayak uydurarak ağ tabanlı hale gelmek durumundadır ancak, enformasyonu toplama, işleme ve dağıtma hâlâ bu alanın düğüm noktasıdır. Yazarlar bunun dışında, teknoloji temelli hızlandırılmış değişimin gazetecilik süreçlerini nasıl

etkilediğini tartışmış, değişimin gazetecilik için bir tehdit olduğu genel kabulüne karşılık, değişimin daha nitelikli gazetecilik ve gazetecinin bağımsızlığı açısından imkân olduğu varsayımıyla konuyu ele almıştır.

2.2.1.1. Gazetecilik Rutini ve "Araçlar"

Toplumsal yaşamda bir iş alanı olan gazetecilik, küresel olarak akışı sağlanan enformasyonla şekillenir. Gazetecilikte araçlar olmadan, iş rutinini devam ettirmek imkânsızdır. Gazetecilik pratiğindeki araçlar, teknolojilere göre değişim göstermekte; araçlar değiştikçe gazetecilik pratiği de evrilmektedir.

Pavlik (2001'den akt. Aydoğan, 2012), gazeteciliğin dijital ortamlarda yaşadığı dönüşümün aşamalarını sıralarken ilk sırada araçlar konusuna değinmektedir. Buna göre, mobil gazetecinin çalışabileceği istasyonlar, sayısal araçlar ve bu sayısal araçların dizüstü bilgisayar ve avuç içine sığabilecek boyutlardaki aygıtlarla internete bağlanarak haber toplayabilmesi, topladığı haberin işlenmesi ve aktarılması aşamalarına getirdiği olanaklardır. Gazeteciler, bu yeni araçlarla olay yerinden daha hızlı bir şekilde haber aktarabilmektedir.

Teknolojik araçlarla birlikte haberin vazgeçilmez unsurlarından biri olan "hız", daha da önemli hale gelmiştir. İster geleneksel, ister yeni medya ortamlarında olsun haberin hızlı bir şekilde sunulması o basın yayın kuruluşu açısından prestij meselesi olduğundan, "hız"ın gazetecilik alanındaki önemi göz ardı edilemez. Geleneksel medya araçlarından gazete haberciliğinde haberin erken alınması çok da önem arz etmemekteydi, çünkü gazeteler ertesi gün yayımlanmaktaydı. Yani, haberin istihbaratı erken alınıp hızlı bir şekilde haber yapılsa bile ertesi günkü baskıda çıkardı. Televizyonlar için de ana haber bültenleri beklenmek durumundaydı ancak, dijital ortamlar, "hızın daha hızlı olmasını" sağlayan yeni teknolojileri her geçen gün alanlara kazandırmaktadır.

2.2.1.2. Mekânlar ve Ofis Düzeni

Teknolojinin getirdiği dönüşüm ile birlikte nasıl ki gazeteci, gazetecilik kavramları farklı boyutlara taşındıysa, yeni kavramlar da literatüre girmiştir. Bunlarda biri de, Mojo (Ünal, 2012:66) kavramıdır. Mobile ve journalist kelimelerinin birleşimi, "mobil gazetecilik" veya "mobil gazeteci" olarak Türkçe'de karşılığını bulmaktadır.

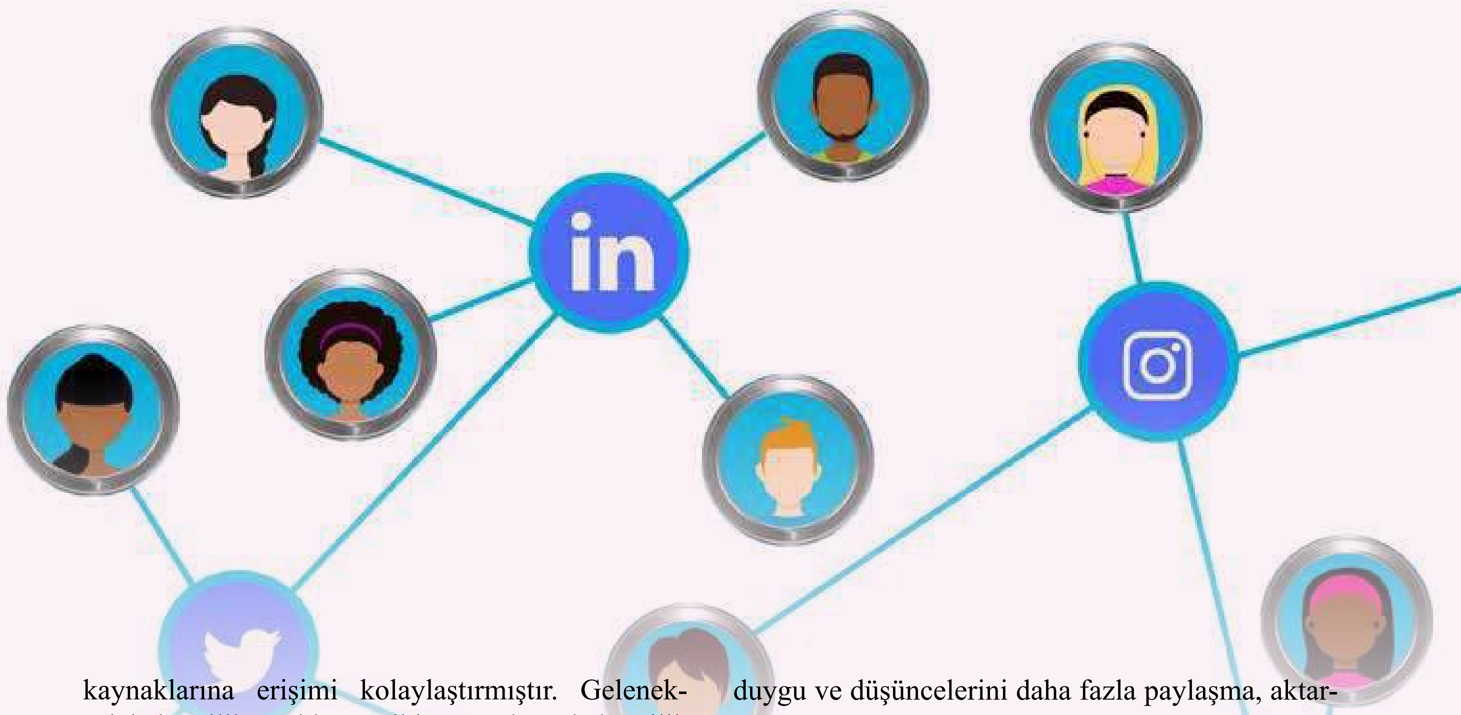
Bu kavram, taşınabilir teknolojik multimedya araçlarıyla donatılmış, kameraman veya foto muhabiri gibi başka bir kişiye veya büyük, hantal araçlara gerek kalmadan mobil cihazlarla haber yapma işi ve bu işi yapan kişiye verilen addır (Cameron, 2008).

Mobil gazeteciler, her teknolojiyi içinde barındıran araçlarla haber üretim sürecinde yer aldığından ofise hiç uğramadan da haberlerini hazırlayabilmektedirler. Burada amaç, zaman kaybını önlemektir ancak, diğer bir amaç da vatandaşın gündemini yakından takip etmektir.

Mekânların kullanımında ofislerin düzenlenmesi de ayrı bir boyutu oluşturmaktadır. Ofise uğramadan haber yapan mojo'lar sayesinde yayın kuruluşları mekân konusunda yeni bir imkân elde etmişlerdir. Ofiste çalışan ekibe yeni görevler yüklenmiştir. Ofise kurulan dev ekranlarla haberleri izleyerek, ofis içinden de dışarıdaki ekibe destek olarak bilgi aktarımı yapılabilmektedir. Bu uygulama Washington Post, New York Times ve Post gazetelerinde sık rastlanan bir durumdur (Peters, 2012'den akt. Franklin, 2017: 46).

2.2.1.3. Haber Kaynaklarına Erişim

Web 2.0 tabanlı uygulamalarla birlikte dijital kültür ortamlarında kamu kurumları istatistiki vb. bazı bilgilere erişimi açık hale getirmiş, bu da haberin

kaynaklarına erişimi kolaylaştırmıştır. Geleneksel habercilikte olduğu gibi masa başı habercilik kes-kopyala yöntemi olmaktan çıkıp, aksine uzmanlık ve teknik beceri gerektiren bir yöntem olmuştur.

Bundan 20-30 yıl önce gazetecilerin bir konu hakkında onlarca kaynağa erişmesi oldukça zaman alan ve kolay olmayan bir durumken, yeni teknolojilerin yarattığı yeni ortamda gazetecilerin erişebileceği çok büyük veriler ortaya çıkmış ancak, dijital ortamlarla birlikte bir topluluğun tamamına ait verilere bile ulaşmak mümkün hale gelmiştir. Çok kaynağa ulaşmak gazetecilik açısından olumlu bir durum gibi gözükse de kişisel verilerin korunması ve gözetim gibi konular açısından da olumsuz sonuçları olan bir durumdur (Hülür ve Yaşın, 2017: 35). Bu konu, etik çerçevede ayrıca ele alınıp değerlendirilmesi gereken bir durumdur.

2.2.1.4. İzleyici/Okuyucunun Kendi Haberini Yazması

Gazetecilik 2.0'da özellikle sosyal ağlar aracılığıyla, medya-okur ilişkisi farklı bir boyut kazanmıştır.

İnternetin ilk dönemlerindeki pasif kullanıcı/okuyucu, Gazetecilik 2.0'da yerini aktif kullanıcıya bırakmıştır. Okuyucu/kullanıcı, haberleri kendi ilgi alanlarına göre seçebilmekte ve haberlere yorum yaparak anında geribildirimde bulunabilmektedir.

Yeni teknolojiler ile hızla değişmeye başlayan gazetecilik alanında, çok az kişinin gazeteci olduğu toplumdan herkesin gazeteci olduğu topluma hızla geçilmiştir. Bu yeni toplumsal düzende profesyonel gazeteciliğin varlığına yönelik bir tehdidin, sıradan vatandaşın sesini duyurmasına yönelik de bir fırsatın ortaya çıktığı düşünülebilir. Bireylerin isteklerini, duygu ve düşüncelerini daha fazla paylaşma, aktarma ve yansıtma imkânının ortaya çıkışıyla birlikte gazetecilik pratiğinin en önemli unsurları olan haber ve enformasyon köklü değişime uğramıştır (Hülür ve Yaşın, 2017:9).

Bunun dışında Web 2.0 tabanlı gazetecilik uygulamalarında okur/kullanıcı kendi haberini yapabilmektedir. Hatta anaakım medya kuruluşlarından çoğu "Whatsapp ihbar hattı" kurarak Whatsapp üzerinden, haber iletilmesini istemekte ve bireylerin habere katılımını bu şekilde sağlamaktadır. Vatandaşlar bu hatta veya daha farklı şekillerde ilgili kuruluşa ulaşarak tanık oldukları ve videoya kaydettikleri haberleri göndermektedirler.

Vatandaşlar veya okur/kullanıcı, sadece yayın kuruluşlarına göndermez, kendileri de sosyal medya hesaplarında (Facebook, Twitter, Instagram, YouTube vb.) paylaşabilir. Bu paylaşımlar da yeniden dolaşıma girerek yayılım gösterir. Hatta çoğu zaman haber kuruluşları sosyal ağlarda dolaşıma giren haberleri seçerek, haberlerini yapmaktadırlar.

Dijital kültürde, bireyler tarafından haber veya bilgi toplayıp bunu oluşturmak, analiz yapmak ve yaymak işine *Yurttaş Gazeteciliği (Civic Journalism)* veya *Vatandaş Gazeteciliği (Citizen Journalism)* denilmektedir (Çelik, 2016: 63).

Dünya genelinde medya kuruluşları yurttaş gazeteciliğinin farklı çeşitlerine olanak sağlamaktadır. BBC, CNN, New York Times gibi kuruluşlar vatandaşlardan gelen metni sadece paylaşmakla kalmamakta, onlara içerik, habercilik vb. eğitimler ve ipuçlarını da web sitesi üzerinden vermektedir (Lee, 2012'den akt. Narin, 2017:54-55).

2.2.1.5. Gazetecinin Teknolojik Becerileri

Dijital kültür ortamlarında, haber üretim süreci içerisinde fotoğraf çekmek, kamera ile görüntü almak beceri olarak nitelendirilmemektedir. Her aşamanın dijital olarak kavramsallaştığı dijital kültür ortamlarında gazetecilik alanındaki haber üretim süreçlerindeki beceriler de dijitalleşmekte ve dijital beceriler olarak yeniden kavramsallaşmaktadır.

Teknolojinin getirdiği araçların sayısındaki artış, aynı işi yapabilen farklı pek çok türde araçların ortaya çıkışı, haber üretim sürecinin dijitalleşmesi, günlük rutinler şeklinde gerçekleştirilen haber toplama ve yazma pratiğini; teknolojik beceriler gerektiren pratik olarak dönüştürmüştür.

Ancak, her gazetecinin teknolojik bütün becerilere sahip olması beklenemez. Dijital ortamlardaki gazetecilik alanında kimi gazeteci veri, olgu ya da görüntü toplama konusunda becerilere sahipken; bazıları da onları yorumlama ve bir kısmı da olgulara dayanan hikâyeleri işlemede uzmanlaşabilir (Haak vd., 2017:85).

Değişen dönüşen çağla birlikte haberin verileri ve bu verilerin hacimleri değişmiş; sayısallaşmış ve büyük veriler oluşmuştur. Böylelikle, büyük literatür yığınıyla karşılaştırıldığında haber bağlamında algoritmalar, kodlar, programlamayla ilişkili kavramlar gazeteciler tarafından birlikte ele alınmak durumundadır.

Küresel dünyada, habercilik alanındaki dönüşüm algoritma ve büyük veriyle çalışmayı, bunu raporlayıp yorumlamayı, kod yazımını gerekli kılmaktadır. Bu, dijital dünyada haberlerin okunabilirliğini, ilgi çekmesi ve alandaki diğerlerinden öne geçilmesi için zorunlu hale gelmektedir.

Bu doğrultuda Coddington (2014'ten akt. Lewis, 2017: 146), nicel gazetecilik kavramını kullanarak, büyük verilerle çalışılan gazetecilik alanına vurgu yapmaktadır. Dünyadan, gazetecilik alanında nicel verilerle çalışan dijital yayınlara pek çok örnek verilebilir. Ancak, gazeteciliği mühendislik gibi sayısal verilere dayandıran, nicel verilerle haber yapan çok az örnek vardır ve bu duruma, İsveç'te bulunan Journalism++ adlı ekip örnek olarak verilebilir. Bu ekipte kodlama bilmeyen gazeteci bulunmamaktadır. Bir mühendislik şirketi gibi çalışan Journalism++, modern teknoloji sayesinde gazeteciliğin tanımını yeniden yapmaktadır (Yüncüler, 2017).

Öte yandan, Uluslararası Gazetecilik Merkezinin (IJFC), aralarında Türkiye'nin de olduğu 130 ülkeden 2700 haber odasında görüşmeler gerçekleştirerek veri topladığı "Haber Odalarında Teknoloji Kullanımı Raporu"na göre, habercilerin ihtiyaçları olan becerilerine göre eğitilmemekte ve bundan dolayı da dijital beceri eksikliklerini giderememektedir. Buna göre haberciler, veri gazeteciliği, siber güvenlik, kodlama, web tasarımı ve web becerilerine ihtiyaç duysa da kendilerine sunulan eğitimler genellikle sosyal medya üzerine. Rapora göre, habercilerin yüzde 70'ten fazlası bilgiye erişmek ve bunu yaymak için sosyal medyayı kullanmaktadır. Gazetecilerin yüzde 11'inin doğrulama araçları kullandığı da tespit edilen diğer bir durumdur (Şener, 2017).

Sonuç

Sonuç olarak yukarıda ele alınan başlıklar değerlendirildiğinde, dünyada pek çok ülkenin dijital kültürün dönüştürdüğü gazetecilik alanında teknolojiyi her yönüyle kullandığı, bunu haber üretim süreçlerinde de uygulayarak pek çok açıdan kolaylık ve imkân elde ettiği görülmektedir.

Geleneksel habercilikteki fotoğraf çekme, kamera kullanma vb. eylemler dijital habercilikte beceri olarak nitelendirilmemektedir, çünkü Web 2.0 temelli yeni medya ortamları gazetecilerin becerilerini ve mesleki kimliklenmelerini de dönüşüme uğratmıştır. Bu bağlamda, dijital kültürde haber üretim süreçleri ve habercilik pratiğini gerçekleştirenlerin günlük rutinleri kod yazma, verileri alma ve yorumlama, büyük veri ile çalışma, multimedya vb. özellikleri haberin sunumunda kullanma, okuyucu/kullanıcı/izletici ile birlikte haberi oluşturma şeklinde evrilmiştir.

Dünyanın Web 3.0'a geçtiği bu dönemde, mesleki kimliklenme anlamında teknolojinin ne kadar önemli olduğu günlük pratiklerde ortaya çıkmakla birlikte, gelecek günlerin teknoloji bağlamında neler getireceği, dünyanın kullanmaya başladığı Web 3.0 tabanlı uygulamalardan belli olmaktadır: Robot Gazetecilik.

Kaynakça

- Allen, M. (2008). "Web 2.0: An Argument Against Convergence" *First Monday*, 13 (3).
- Aydoğan, A. (2012). "İletişim Araştırmalarında İnternet Gazeteciliği: Bağlamsal Çalışmaların Eksikliği", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, Sayı 35, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi.
- Bardoel, J ve Deuze, M. (2001). "Network Journalism: Converging, Competences of Media Professionals and Professionalism", *Australian Journalism Review*, 23 (2), s. 91-103.
- Binark, M. (2013). "Yeni Medya ve Yaratıcı Endüstri", *Medya Ekonomisi ve İşletmeciliği* içinde, Der. Erdal Dağtaş, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, s. 162-190
- Birsen, H. (2010). "Internet Journalism and Journalistic Ethics: New Journalist's Qualification and Working Conditions", *Online International Journal of Communication Studies* içinde, Vol. 2, s. 1-14.
- Cameron, D. (2008). "Mobile Journalism: A Snapshot of Current Research and Practice", The End Of Journalism, Technology, Education And Ethics Conference, http://theendofjournalism.wdfiles.com/local-files/davidcameron/David%20Cameron.pdf, Erişim Tarihi: 02.01.2018
- Castells, M. (1996). "The Rise of The Network Society". *The Information Age: Economy, Society and Culture* içinde, Vol: 1, Oxford: Blackwell.
- Castells, Manuel. (2013). *İsyan ve Umut Ağları: İnternet Çağında Toplumsal Hareketler*, Çev. Ebru Kılıç, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Çelik, T. (2016). "Web 3.0 Dönemine Geçişte Değişen ve Dönüşen Gazetecilik", *Değişen Dünyada Gazetecilik* içinde, Ed. Gülgün Erdoğan Tosun-Hanifi Kurt içinde, Ankara: Orion, s. 53-69.
- Çevikel, T. (2004). "Türkçe Haber Siteleri ve Türkiye'de İnternet Gazeteciliğinin Gelişimini Sınırlayan Faktörler", 2th International Communication in The Millenium Sempozyumu bildirisi, 17-19 Mart, İstanbul,
- Franklin, B. (2017). "Gazeteciliğin Geleceği, Gelişmeler ve Tartışmalar", *Yeni Medya Geleceğin Gazeteciliği* içinde, Der. Himmet Hülür-Cem Yaşın, Ankara: Ütopya.
- Gere, C. (2008). *Digital Culture*, Second Edition, London: Reaktion. E-kitap. http://mediaartscultures.eu/jspui/bitstream/10002/597/1/digital-culture.pdf, (Erişim Tarihi: 26. 07. 2017)
- Gürcan, H. İ. (1999). *Sanal Gazetecilik*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Güzel, E. (2016). "Dijital Kültür ve Çevrimiçi Ağlarda Rekabetin Aktörü: 'Dijital Habitus", *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, http://dergipark.gov.tr/download/article-file/234646, Erişim Tarihi: 01.01.2018, s. 82-103.
- Haak, B. V. D., Parks, M. ve Castells, M. (2017). "Gazeteciliğin Geleceği: Ağ Tabanlı Gazetecilik", *Yeni Medya Geleceğin Gazeteciliği*, Der. Himmet Hülür-Cem Yaşın içinde, Ankara: Ütopya, s. 67-87.
- Hepp, A. (2014). *Medyatikleşen Kültürler*, Çev. Çiğdem Bozdağ – Elif Posos Devrani, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Hülür, H. ve Yaşın, C. (Ed) (2017). "Yeni Medya ve Gazeteciliğin Geleceğini Çerçevelemek", *Yeni Medya Geleceğin Gazeteciliği* içinde, Ankara: Ütopya, s. 9-38.
- Kalsın, B. (2016). "Geçmişten Geleceğe İnternet Gazeteciliği: Türkiye Örneği", *Internetional Journal of Social Sciences*, Sayı: 42, s. 75-94.
- Kawamoto, K. (Ed) (2003). *Digital Journalism: Emerging Media and The Changing Horizons of Journalism*, Oxford: Rowman&Littlefield Publisher, E Kitap
- Lewis, S. C. (2017). "Büyük Veri Çağında Gazetecilik: Vakalar, Kavramlar, Eleştiriler", *Yeni Medya Geleceğin Gazeteciliği* içinde, Der. Himmet Hülür-Cem Yaşın, Ankara: Ütopya, s. 141-154.
- Musser, J., ve O'Reilly, T. (2006). *Web 2.0 Principles and Best Practices*, United States: O'Reilly Media.
- Narin, B. (2017). *Gazetecilik 2.0 – İnternet Gazeteciliğinde Hipermetinellik*, Ankara: Gece Kitaplığı.
- Pavlik, J. V. (2013). *Yeni Medya ve Gazetecilik*, Çev. Müge Demir – Berrin Kalsın, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Selimoğlu, T. O. (2017). "Haber Merkezleri İçin Etkileşim Ne Anlama Geliyor?", https://teyit.org/haber-merkezleri-icin-etkilesim-ne-anlama-geliyor/, Erişim Tarihi: 28.01.2018.
- Şener, O. (2017), "Haberciler Teknolojiyi Gerektiği Gibi Kullanamıyor", https://journo.com.tr/haberciler-teknolojiyi-gerektigi-gibi-kullanamiyor, 14 Ekim 2017 tarihli yayın.
- Ünal, R. (2012). *Mobil Video Haber Servisleri*, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.
- Van Dijk, J. (2016). *Ağ Toplumu*. Çev. Özlem Sakin, İstanbul: Kafka Yayınları
- Yüncüler, Z. (2017), "Bu Ekipte Kodlama Bilmeyen Gazeteci Yok: Journalism++", https://journo.com.tr/kodlama-bilmeyen-gazeteci-yok-journalism, 2 Aralık 2017 yayın.

İktisat ve Toplum Dergisinin 7 Yıllık Arşivine Sahip Olmak İster misiniz?

1 yıllık Arşiv: 100 TL

7 yıllık Arşiv: 700 TL

İKTİSAT VE TOPLUM
www.iktisatvetoplum.com

ABONELİK FORMU
Bağcılar Mahallesi, Şemsettin Günaltay Caddesi, 283. Sokak, No: 9/7, Çankaya/Ankara
Tel: (0 312) 442 52 10 - (0 312) 442 52 11 Faks: (0 312) 442 52 12

1 yıllık - 12 sayılık (yılda iki defa çift sayı çıkabilir) aboneliğimi .... sayıdan başlatın.

Abonelik Tarihi		**Adı Soyadı**	
Abonelik Bedeli		**Mesleği**	
1 yıllık		**Adres**	
Öğrenci : 140 ₺ Öğretim Üyesi : 180 ₺ Bireysel : 200 ₺ Kurumsal : 260 ₺ Yurtdışı : 180 ABD Doları			
Eski dergilerden .... sayıları da hesabıma dahil ediniz.			
e-posta: info@iktisatvetoplum.com		**Şehir**	
☐ Adıma fatura ediniz.		**Posta Kodu**	
☐ Şirketime fatura ediniz.		**Vergi Dairesi**	
☐ Peşin Ödeme ☐ Yıllık abone bedeli olan ....₺'yi şirketinizin Türkiye Garanti Bankası - Maltepe Şubesi 114-6298030 nolu hesabına havale ettim. Fotokopisi ektedir. (IBAN: TR13 0006 2000 1140 0006 2980 30)		**T.C. Kimlik No**	
		Tel	
		Gsm	
		e-mail	

KREDİ KARTI

Abonelik bedeli olarak ....'nin aşağıda bilgilerini girdiğim kredi kartımdan çekilmesini istiyorum.

Ad Soyad: .... Banka: ....

Visa ☐ MasterCard ☐ Kart No: .... Güvenlik Kodu: ....

Son Kullanma Tarihi: ..../............. İmza: ....

KREDİ KARTI İLE YAPILAN ÖDEMELERDE ABONELİĞİNİZİN BAŞLATILMASI İÇİN İMZA ATMANIZ ZORUNLUDUR.

Lütfen bu formu doldurduktan sonra **(0 312) 442 52 12** numaralı faksa ya da **iktisatvetoplum@gmail.com** veya **info@iktisatvetoplum.com** adresine gönderiniz.

Müşteri ilişkilerinin geleceğini anlamak isteyenler için bir rehber niteliğinde olan **Ahmet Uyar**'ın bu kitabı ile, müşteriyi hikâyenizin kahramanı yapın!

Editörler:
Necdet Timur, Alparslan Özmen

Editörler:
Berrin Onaran, Alparslan Özmen